

FOLIA HISTORICA

XXIII – II.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 2002

FOLIA HISTORICA

XXIII. kötet

2002

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

II. kötet

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

II. kötet

Főszerkesztő:
Kovács Tibor

Szerkesztő:
Kiss Erika

Szerkesztőbizottság:
Gerelyes Ibolya
Ihász István
Körmöczi Katalin
Pallos Lajos
Stemlerné Balog Ilona
Szikossy Ferenc
Tamás Edit

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával jelent meg.

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2002

ISSN 0133 6622

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Készült az MNM Nyomdájában, 24,5 (A/5) ív terjedelemben, 600 példányban
Felelős vezető: Berkes Miklósné
Szedés-tördelés: Kovács Gy. Lászlóné

TARTALOM

Folia Historica 2002

I. kötet

A Magyar Nemzeti Múzeum alapító okirata	5
<i>Kovács Tibor</i> : Bevezető szavak egy Pulszky kiállításához	13
<i>Tibor Kovács</i> : Einführende Worte für eine Pulszky-Ausstellung – Wien 1999	15
Főigazgatók	19

I. Tanulmányok

<i>Basics Beatrix</i> : Tervsorozat a Magyar Nemzeti Múzeum épületének első bővítéséhez	35
<i>Körmöczy Katalin</i> : Országgyűlések a Magyar Nemzeti Múzeum épületében	41
<i>Baják László</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum égése 1956-ban	55
<i>Ridovics Anna</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum habán kerámiai a 17–18. században	67
<i>Orgona Angelika</i> : Domborműves óntányérok a Magyar Nemzeti Múzeumban	89
<i>Tomka Gábor</i> : Adatok a szendrői kora újkori erődítések építés- és hadtörténetéhez.	99
<i>Kreuz Andrea</i> : A Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményének két Justus Lipsius-kolligátuma.	127
<i>Papp Júlia</i> : „Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam”	145
<i>Tompos Lilla</i> : A magyar királyi Szent István rendi ornátus magyarországi története és emlékei	171

II. kötet

<i>Szoleczky Emese</i> : A huszti vár ábrázolás-történetéhez	5
<i>L. Baji Etelka</i> : A magyar fotográfia története a XIX. században	55
<i>Balajthy Katalin</i> : Egy magyar értelmiségi román földön.	61
<i>Makai Ágnes</i> : Horthy Miklós kitüntetései a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában.	87
<i>Sedlmayr Krisztina</i> : Életmód és enteriőr Kosztolányi Dezső Pacsirta című regényében.	105
<i>Peterdi Vera</i> : Egy polgárcsalád élete és otthona a Belvárosban és az arisztokrata negyedben a két háború között	117
<i>Balahó Zoltán–Gál Vilmos</i> : A pozsonyi hídfő története.	179
<i>Baják László</i> : Az „Élünk” története	201

Szoleczky Emese

A huszti vár ábrázolás-történetéhez*

*„Honfíú kötelesség, mindazt,
ami hazánk múltjára vonatkozólag
– bár a legparányibb képben is fennmaradt –
gyűjteni, és legalább szellemileg az utókornak
mintegy történelmi kalauzul átadni.”
Bubics Zsigmond¹*

Az építészeti maradványok számbavétele, az írott kútfők elemzése mellett a kutatás pótolhatatlan, nélkülözhetetlen forrásai a várakról egykoron készült látképek és alaprajzok.² Az általuk hordozott képi információ – természetesen a régészeti-topográfiai ismeretekkel egybevetve – nemcsak illusztratív jelleggel bír, hanem alapvető támasza lehet az erődítmény építészettörténeti korszakolásának is. Az alábbiakban megkísérlem e forráscsoportot egyetlen erősség, a huszti vár tekintetében a kezdetektől 1945-ig áttekíteni és közreadni. Itt jegyzem meg, hogy bár ezen ikonográfia összeállításakor teljességre törekedtem, ez aligha sikerülhetett: különösen a XX. századi sokszorosított anyag, külföldi-, illetve magángyűjteményekben lappangó ábrázolások még bőven okozhatnak e téren meglepetéseket.

A huszti erősséggel, Máramaros megye múltjával eddig foglalkozó helytörténetész-kutatók, lelkes lokálpatrióták – noha lehetőség szerint szorgalmazták valamilyen képanyag bemutatását is – túlnyomórészt elhanyagolták a hitelesség kérdésének vizsgálatát. Ezt a hiányosságot most megkísérlem pótolni. – Írásom alapvetően nem művészettörténeti jellegű értékelés. Tudjuk: kevés, művészi tekintetben kiemelkedő alkotás készült Husztról. Ezért helyrajzi értékű, esztétikailag alacsonyabb kvalitású dokumentumokat is számba vettem; olyanokat, amelyek alig felelnek meg a látkép műfaji követelményeinek, mindazonáltal – kiváltképpen a XIX. századi anyagban – segítségükkel kitűnően megfigyelhető, mennyire más és más felfogásban közvetítették élményeiket a már romos állapotú várat felkereső művészek a nagyközönségnek.

Az egyik legfontosabb kompozicionális elem, a természetes felvételi pont³ változása is jól nyomon követhető a látképeken. A XVIII. századtól egyre alacsonyabbra kerül, utólag pontosan meghatározható helyen fekszik. Az ostromművek jelentőségének megszűnésével, a XIX. századi ábrázolásoknál már külön hangsúlyt kap ember és természet, táj, vár és település viszonya. A város és a hegyen magasodó vár az ún. huszti kapu⁴ környékéről nyújtja a legkedvezőbb, legmonumentálisabb képet. Innen jól érvényesül a táj, jól látható az egyes településelemek – elsősorban a templomok – fekvése és formája. Kétségtelen, hogy a vár egyes épületei a nagyobb távolságok miatt kevésbé látszanak, viszont az ország szíve felől, a Tisza vonalát követve érkező erről a pontról kapta az első, nyilván döntő benyomást a bemutatandó környékről.

Az egyes dokumentumokat keletkezésük időrendjében részletesen ismertetem. Lehetőség szerint a szerző, a cím, a keletkezés vélhető vagy pontos dátuma, a lelőhely és jelzet, a készítés technikája, a méret minden darabnál szerepel. Szükségesnek tartom az ábrázolásokat kísérő-magyarázó szöveges rész betűhív közlését is, hiszen ezek pontossága, részletessége sok mindent elárul a szerző személyiségéről, technikai adottságairól és szellemi képességeiről. Sok esetben ezen áttételes információkon túl konkrét életrajzi adalékokkal nem is rendelkezünk.

A „hadmérnökök korszaka”

A veduta műfajának megjelenése a reneszánsz ember valóságközeliség, áttekinthetőség iránti fokozott igényére vezethető vissza: a híres emberek arcképein, a portrén túl a szűkebb és tágabb környezet hű ábrázolásának problematikája is foglalkoztatni kezdte a humanistákat. Ugyanezen óhaj többek közt előmozdította a kartográfia, a térképészeti felmérés gyakorlattá válását.⁵

A XVI–XVII. század folyamán az emberek információéhsége nőttön nőtt, vele párhuzamosan az információáramlás lehetőségei is szaporodtak. A rohamosan fejlődő nyomtatás révén hihetetlenül megnőtt a röplapok, újságok és könyvek szerepe. (A nyomdák és a kiadványok példányszáma a korábbiakhoz képest megsokszorozódott. A technikai fejlődés lehetővé tette, a közönség pedig igényelte a szöveget kísérő ábrázolásokat: így az európai érdeklődés homlokterébe került magyarországi hadszíntérről számos térkép, csatakép-ábrázolás, város- és erődítmény-alaprajz, távlati kép látott napvilágot.⁶

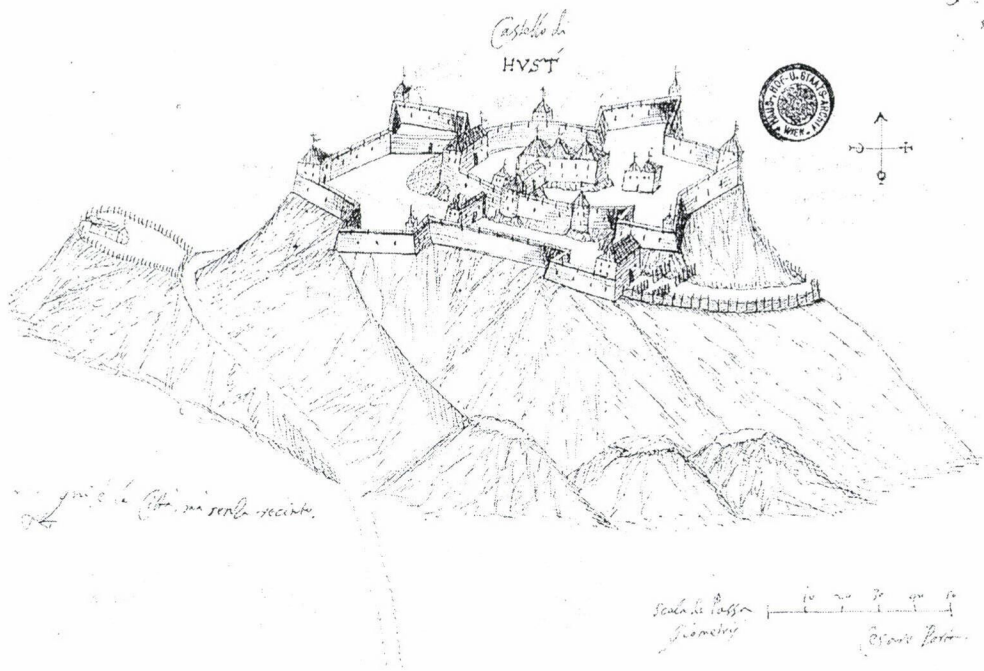
A magyar várábrázolások esetében számos „alpmű” létezik, amelyet illendő a kutatás során fellelőzni. Huszt tekintetében azonban e keresgélés teljességgel eredménytelen. A nagy átfogó művek – a hesseni születésű építész-rajzoló-grafikus Dillich *Ungarische Chronicája*⁷, Ortelius *Chronologiája* (Johannes Sibmacher műveivel)⁸, az *Eikonographia Zimmermann metszeteivel*,⁹ Boethius,¹⁰ illetve Birckenstein geometriakönyve (Justus van der Nypoort várábrázolásaival)¹¹ – nem örökítették ránk a várat, sem alaprajz, sem nyomtatott veduta formájában.¹² Ennek magyarázata bizonyára az, hogy Huszt nem tartozott a legfontosabb várak sorába s rendkívüli eseményeknek (ostrom, koronázás, uralkodói látogatás, szokatlan természeti jelenség stb.) sem volt színhelye.¹³ Ugyanakkor Erdély és a Habsburg-birodalom ütközőpontján, másfelől északkeleti határvárként időről időre felkeltette a hadsereg s rajtuk keresztül a hadmérnökök figyelmét, akik technikai-tudományos elemző szándékkal, alap- és nézetrajzok formájában készítették el ábrázolásaikat. A műfaj művelői elenyésző kivétellel külföldiek. Nekik köszönhetjük az erősség első, mérésen alapuló és ezért pontos felvételeit. A XVIII. századi ábrázolások nagy mennyisége Huszt tulajdonosváltásaival, határvár-szerepkörének változásával, s végül, de nem utolsósorban romló építészeti állagával magyarázható. Ezen felül a birtokosok cserélődése során keletkező urbáriumok egyike a jobb láttatás szándékával is megjelenítette a várat és a várhegy tövében elterülő települést. Míg a hadmérnökök érdeklődése elsősorban Huszt várára mint katonai objektumra irányult, addig a konskriptor értelemszerűen a polgári városrészek megelevenítésében jeleskedett.

* * *

A vár *első* ábrázolását – amely 1600 februárjából származik – olasz hadmérnöknek, *Cesare Portának* köszönhetjük. Az ő 325x210 mm-es veduta-vázlata eredetiben maradt ránk: meglehetősen részletes, bár egyszerű színezetlen tollrajz, a Giorgio Basta számára készült jelentés része.¹⁴ Felirata: „Castello di HVST”. Szignálva: „Cesare Porta”. Tájolt. A rajz léptékkal egészül ki.

A szerző – mint ez a jelentésből világosan kitűnik – járt Huszton: a vár egészét kívánta a parancsnokkal láttatni, védműveket és a falakon belüli elrendezést egyaránt bemutatva. Az erődítmény környezete, fekvése megfelel a valóságnak. Helyismeretére kiváló bizonyíték a kép előterében ábrázolt három kisebb magaslat. Jól érzékelteti a hegy kopár, sziklás oldalát, a felfele vezető egyetlen utat. Egyetlen hiányossága, hogy a Tisza folyót nem tüntette fel a rajzon. A falak nyomvonala pontos, a tornyok-bástyák aránya, száma és alakja a valóságnak,

1. kép: A huszti vár legkorábbi, 1600-ban készült Cesare Porta-féle ábrázolása

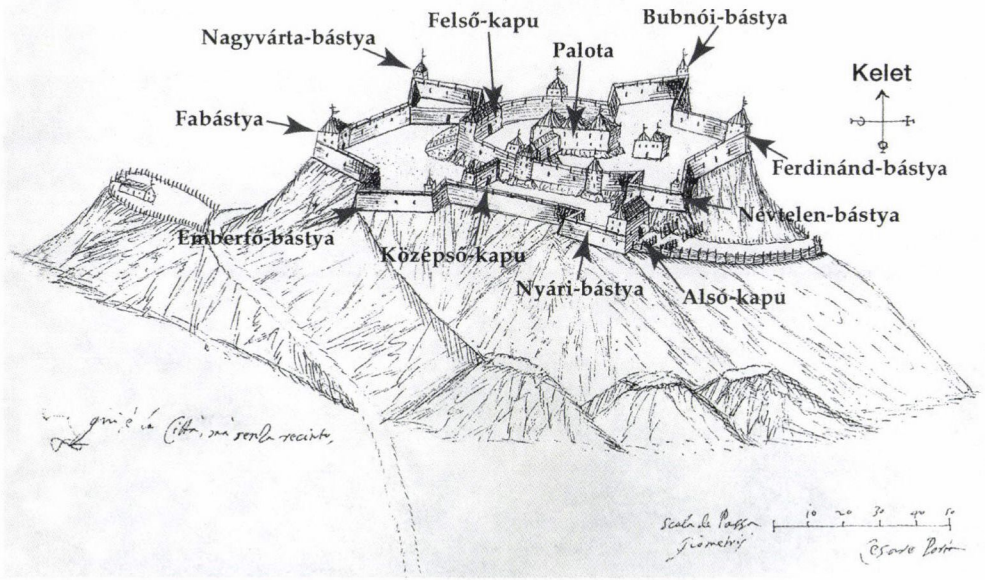
a későbbi tervrajzoknak megfelelő. A falakon belül álló épületek elhelyezkedésére – tekintettel a későbbi átépítésekre, amelyek a felsővár képét jórészt átformálták – régészeti adatunk jelenleg nem létezik.¹⁵

Az is megállapítható, hogy a szerző – a műfaji követelményeknek megfelelően kiemelkedő pontról – a Tisza túlsó partjáról, a Huszttól délre húzódó, az Avas hegységhez tartozó 615 m magas Kabola-hegy csúcsáról vagy oldalából készítette művét. Az alapcélon, az erősség katonai szempontú megjelenítésén túl azonban nem fordított figyelmet a vár környezetére, a településre, egyéb tájrészletekre. A részletes, alapos rajzon az összes védmű, kapu – bár megnevezés nélkül, de azonosíthatóan – szerepel. A bejáratot elrekesztő fonott kerítés és kettős átjáró után a masszív kapu is még egy korábbi, átépítés előtti állapotot mutat. Az alsóvár beépítettsége egyetlen helyen szokatlan – a Nagyvárta-bástyát a vár egészétől egyetlen kapuval rendelkező, a rajz szerint a bástyák falával azonos magasságú fal választotta el.

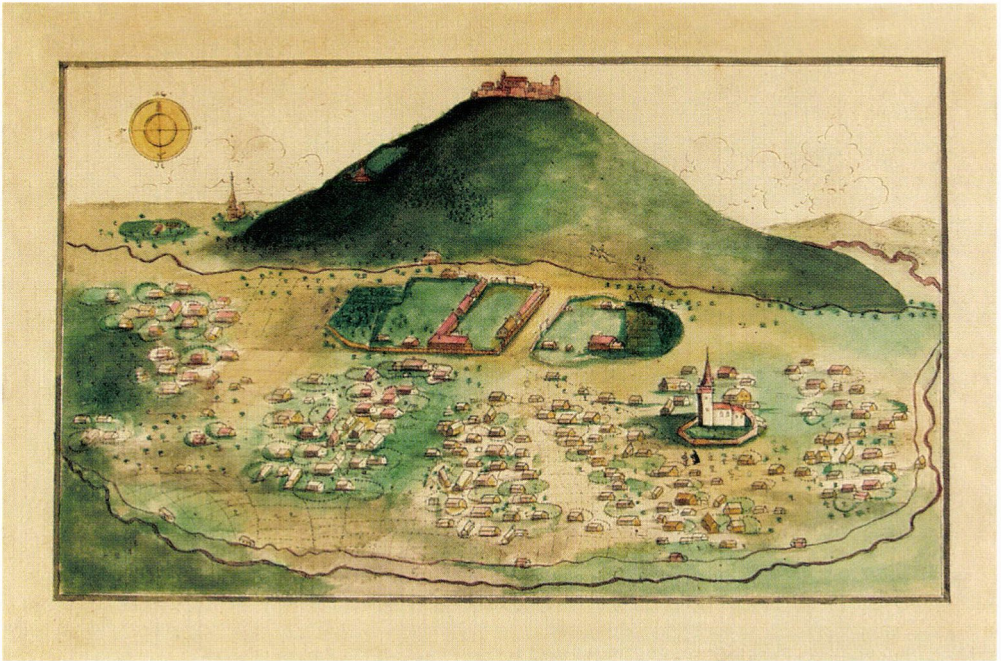
A felsővár épületei elrendezésükben előkészítőivé, alapjaivá válnak a későbbi lakóépületeknek – középen valószínűleg a palotarész első variánsát látjuk. Sajnos, a rajz tájolása és feliratozatlansága miatt a ciszterna külön nem azonosítható, takarásban van.

* * *

Ezt követően mintegy száz éven át nem született újabb ábrázolás a várról, csupán szöveges leírások maradtak ránk.

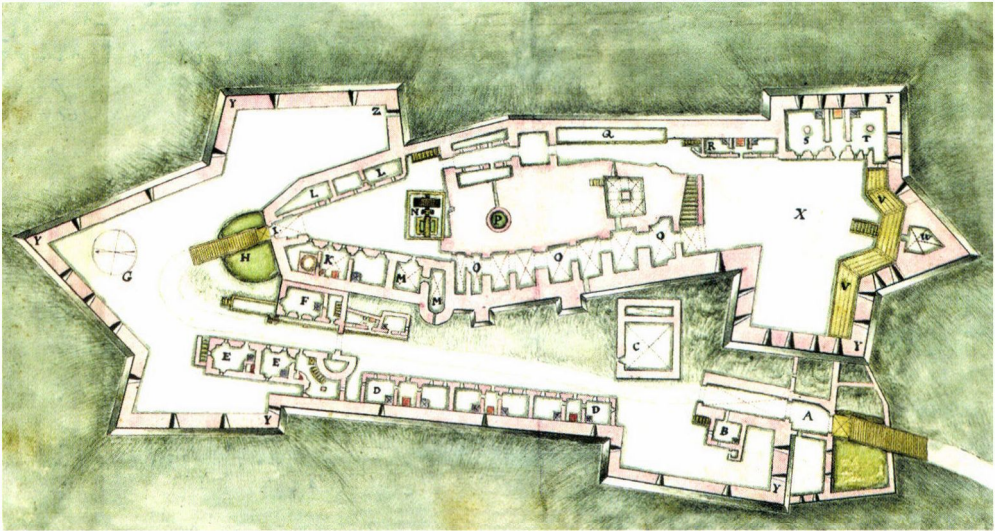
2. kép: A huszti vár egyes részeinek megnevezése

3. kép: Ternyei János rajza a várról és a városról, 1714.

Az erősségről császári kézre kerülése, 1711 után azonban ismét számos, gazdasági-építészeti célt szolgáló felmérésszerű rajz készült, a magyar királyi kamara figyelmébe újra Huszt felé fordult.

De Herwertmar [?] kapitány: A huszti vár alaprajza és profilrajza, 1713. május 7. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No.1. [485/5-a.]¹⁶ – Színezett tollrajz. – 405x385mm – Felirata: „Festung Hust in Marmorachs. Grundt Ries Sampt Seinen Proviell auch wegen Baufellig Kitt wider zu Reparriren wehre.” – Szignálva a bal alsó részen: „Munkachts diy 7 May 1713 De Herwertmar Hauptman.” – Keleti tájolású. A keresztmetszet kelet-nyugati irányú. Az épületek belső szerkezete északi irányból látható.¹⁷ M. 1:110. A keresztmetszvény méretaránya: 1: 292.

4. A huszti várról készült legkorábbi alaprajz De Herwartmar kapitány műve 1713-ból: a felsővárban jól kivehető a kút és a ciszterna elhelyezkedése

Az ábrázolás két részre oszlik. Felső fele a vár alaprajza, A,B,C,D,E, F betűkkel jelezve a keresztmetszet helyét és irányát; a várhoz felvezető út bejelölésével, bal szélén „Stettell. Hust” megjelöléssel a település szélének hízalaprajzai /talán a kerítettnek tűnő rész a Fejér Ház? /, művelt földterületet jelezve a mocsaras partvidékkel ábrázolt patak túloldalán. – A papír alsó felében maga a keresztmetszet, melyen jól megfigyelhető a várat övező cölöpsor, az épületek beosztása. Felirata: „Proviell Sub. L. A B C D E F . Die Baufellige grosse Maure G:”

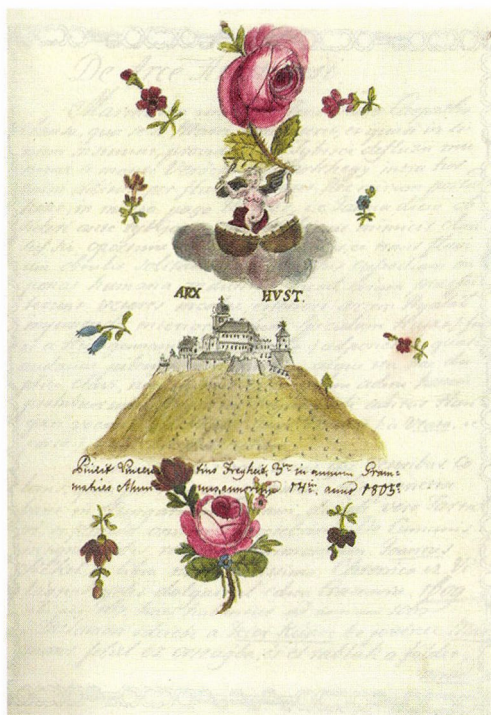
A két léptéket rajnai ölben /"Klaffter"/ adja meg és hozzáteszi: „Jede ..?. 6 Schue”, azaz 6 láb.¹⁸

- Legenda: „1. die obere Festung sampt denen gebeühen
2. die bauefellige grosse maure des oberen gebühe
3. die Cassarnen
4. das Anderte Sihe der Festung
5. das dritte Sihe und Tohr

6. der Pulfer Tuhrn
7. das Pack Haus
8. der Mehl Kasten
9. die Sisperne
10. der Wasser Brunn
11. die Ros Mühle
12. die Kirche
13. Bastion wo die fundementt Steiner ausgefallen
14. die obere Ruyinirte Brücke
15. Neue Cassarne so nicht aus gebuhrtt
16. die Ruyenirte Sechs Schantzen
17. Shartake undt Thor
18. um stehenden Pallisaden
19. de platz wo ein Klein Revalin zu lagen nöhtig
20. an der Spitz diser Basstein seindt die fundementt steiner ausgefallen.”

* * *

A huszti uradalom összeírását¹⁹ az 1714-es esztendőben végző kis- és utasternyei *Ternyey János* két Husztra vonatkozó, akvarellrel színezett tollrajzzal egészítette ki június 22-én felterjesztett művét. Az első, kisebb méretű ábrázolás a vár szöveges leírását van hivatva

5. Vincentius Freyheit rajza a várról, 1803.

illusztrálni. A várat nyugat-keleti tájolásban, nem magaslati pontról rajzolja. Ezért is tölti ki a képfelület 2/3-át a hegy sematikus ábrázolása. A várhoz vezető út is említésre kerül ugyan, de nem ábrázoltatik. A falak, bástyák rajza arányos, hiteles. A leírásban keveredik a funkció

6. kép: Ahogyan Franz Jaschke látta Husztot 1810-ben – 15 évvel Kölesey előtt

szerinti és a valós nevet tükröző megnevezés. A szerző a részletes rajz ellenére a várnak összesen 8 pontját számozza és adja meg szöveges leírását.

Ugyanezen összeírás még egy északi nézőpontú, a településsel közös ábrázolást tartalmaz. Ez a Nagyszőlősi-hegység lejtővidékéről, az ún. huszti kapu északi elemének környékéről, a hegy oldalából készült. Tájolt.

A rajz előterében a Nagyág folyik, a várhegy jobb oldala mögül a Tisza bukkan elő, sőt a várhegy tövében folydogáló Huszt patak is felkerült a rajzra, de a Nagyághoz hasonlóan megnevezés nélkül. A Nagyág mentén, a folyón eszerint 6 malom működött; vízikerekük 5 esetben világosan kivehető. A látkép a mezőgazdaságilag művelés alá vett, Nagyág-menti területet is feltünteti. A huszti oppidum legkorábbi, településszerkezeti azóta nagyot változott ábrázolása vázlatos, de nem sematikus: több esetben a ház L alakú szerkezetét, az egymáshoz toldott épületeket vélhetjük felfedezni. A házak tájolása sem egyforma. Az egyes telkeket elválasztó kerítés is felkerült a rajzra. Utakat, legalábbis ösvényeket szintén jelez. Annyiban mindenképp valóságghú, hogy a jellegzetes tájékozdási pontokat hitelesen feltünteti. Ezek:

* a körítőfállal övezett XIV. századi gótikus alapokat mai napig őrző, eredetileg Szent Erzsébet tiszteletére szentelt templom. 1594-ben, a tatár betörés idején vették körül kökerítéssel, ez eredeti formájában a XIX. század végén még látható volt.²⁰ 1523/24-től a reformátusoké. A ma ismert két, XVI. századnak mondott félköríves záródású kapuból²¹ a rajz csupán egyet tüntet fel, azt viszont valamifajta félköríves elővéddel, ami leginkább barbakán-

7. kép: „A festői omladék” – Ludwig Rohbock 1853 körül készült metszetén

8. Lám Sándor akvarellje, 1862.

nak tűnik.²² A torony sisakja gúla alakú, nyulánk, a rajz alapján négy fiatornyos megoldású, talán még megfigyelőhelyként hasznosítható erkély is övezi.²³

* A hegy lábától balra, a Huszt patakon túl még egy templom látszik. Kerítetlen, szerényebb. Ez a mai görögkatolikus templommal azonosítható.

* A kép előterében a „Fejér Ház” részletes ábrázolását láthatjuk. A rajz alapján az épületegyüttes inkább terjedelmében, méretével, semmint stílusával tért el az öt környező épületektől.

***

Ismeretlen rajzoló: A huszti vár látképe nyugat felől. Keltezetlen, feltehetőleg 1720 körül. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No.8.²⁴ – Tollrajz. – 525x392mm – Felirata: „Prospect der Vestung Huust auf den aben[!] Scitten”.²⁵

A várat a rajz kelet felől ábrázolja, érzékeltetve a kopár hegyoldalt és a hegyet megkerülő felvezető út két darabkáját.

A léptéket ölben /"Clafiter"/ adja meg. – Jelezve van a csillagászati és mágneses észak közti eltérés, adott helyen, adott időben. M. 1:725.

Legenda: „No:

- 1, dass Thor und ein fahrt in die Vestung
- 2, Cassarm Vor die Soltatten
- 3, der Hauptmann Quartr
- 4, dass Pulver Magazin
- 5, der H[err] Commandanten Wohnungen
- 6, der Pulver Thum, Capelle, und Rist-Camer

der Weg in die Vestung, welcher umb den gantzen Berg Einmahl herumb gehet.”

***

Ismeretlen rajzoló: A huszti vár alaprajza. Keltezetlen, feltehetőleg 1730 körül. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No. 7.²⁶ – Színezett tollrajz. – 520x395mm – Felirata: „Explication Uber den Plan der Berg-Vestung Huust in der Mar-morosch” – Keleti tájolású, jelezve van rajta a csillagászati északról való eltérés.

A léptéket ölben /"Clafiter"/ adja meg, meglehetősen nagyléptékű, ezért igazán részletes rajz, mely az egyes lőrések helyét is feltünteti. M. 1: 406.

Legenda:

- A) das Grosse Thor oder Ein Farth.
- B) die Wacht Stuben.
- C) eine abgebrochene Calfinische Kirche.
- D) Musquetierer Casserne.
- E) des Hauptmanns Quartir.
- F) der Faunerichs Quartier.
- G) Kleiner Parady(!) Platz.
- H) Ein Wasser Graben.
- I) dass kleiner Thor in der Schloss.
- K) dass Proviand Hauss.
- L) Brod und Mehl Cammern.
- M) dass Pulver Magazin.
- N) Ein Tiver Aufzug brun.

- O) ..?. Cassamatten, oberhalb dessen ist Ein Grosser Gebau[de] in welchen der H[err] Commandant logiret.
- P) Eine Cisterne.
- Q) eine Proviant Schupfen.
- R) der Artilleristen Quartier.
- S) der Lieutenants Quartier.
- T) der Capelans Quartier.
- V) Ein Gallerie worauf Wachs gestanden.
- W) der Pulver Thurn: oberhalb ist die Capelle, und über disser die Rist Camer.
- X) Ein Parady Platz.
- Y) die fortifications mauren.
- Z) der aus fahll.

* * *

Johann Schrig.?: A huszti vár alap-, nézeti- és keresztmetszeti rajza, 1724. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No. 2. [485/5.b.]²⁷ – Színezett tollrajz. – 715x515mm, amelyhez egy kisebb részletrajzot 185x185mm ragasztottak.²⁸ – Felirata: „GRUNDRIS DER BERGVESTUNG HUST IN DER MARMAROSCHS 1724.” – Keleti tájolású. M. 1:406.

A várat a szerző mind a négy égtáj felől lerajzolta (1–4. nézeti rajz), külön megörökítette a jobb alsó sarokban a kapuvédművet (5. nézeti rajz), ehhez csatolta külön lapon a kapu védművének javítás előtti alaprajzát és nézeti rajzát (6. nézeti rajz), a nagy léptékű és ezért részletes alaprajz mellett fennmaradó helyre pedig keresztmetszeti rajzokat helyezett el (7–12. keresztmetszeti rajz).

Alaprajz: – Legenda : „EXPLICATION DIESES PLANS Die Distiction der farben bedeut, Das Grüne bedeutet was an Neu Mauer ist gemacht worden das Gelb was noch zu reparieren ware. Das Rothe was noch guthe Mauer das Blaue bedeutet was abgebrochen werden soll. MAASSTAB ZU DEM GRUNDRISS auf eines Hochlobb. Kays. Hoff Kriegs-Rathl: Befehl durch mich Johann Schrig.... Kays. Ingl. ....hl am 1724.”

A léptéket ölben /"Klafitt[er]"/ adja meg; meglehetősen nagyléptékű, ezért igazán részletes rajz, mely a külső védműveken – és csakis ott – az egyes lőrések helyét feltünteti. Az alaprajz kiértékelése során azt láthatjuk, hogy a javítás a kapuvédművet és a hozzá csatlakozó Nyári-bástyát érintette, hasonlóan a ciszterna és a kút is zöld színezést nyert. Jó állapotban levőnek találtatott a lakóépületek, elsősorban a palota többsége. Lebontásra javasolták a kalvinista templomot, amely a mellékrajz tanúsága szerint többszintes, a felső vár erődítési szintjéig magasodó komoly építmény lehetett. Alaprajzra beírt legendája: „eingefallene reformierte Kirche xx”; eltávolítandónak ítélték a Nyári-bástya belsejében, illetve az alsó kapu környékén álló építményeket. Sárgával, javításra várónak színezték azonban a külső védműveket, a tulajdonképpeni teljes olaszbástyás rendszert, kivéve az Emberfőbástya nyugati és a Fabástya déli külső falát, valamint a Ferdinánd-bástya és a Bubnói-bástya egyes részeit.

Az alaprajz – a profilrajzokhoz szükséges kisbetűkön kívül – 32 arab számmal, illetve A–M-ig nagybetűvel jelölt pontot is feltüntet az alaprajzon, ennek legendája azonban nem maradt ránk. Többségük ennek ellenére azonosítható: a nagybetűs jelölések, de a számozás is feltűnik a kapuvédmű részletes rajzán.

1. nézeti rajz: – Legenda: „Diser Prospect von der Seiten V. liget gegen occident von dem obern horisont bis auff den undern Horisont. Die hohe 73 Clafftern die basis oder länge 232

Cl[afftern]. Diese hohe von den Pallisaden bey dem profil *ab* oder W ist hohe 58 Cl[afftern]. Die Länge des Berges 144 Cl[afftern].”

2. *nézeti rajz*: – Legenda: „Diser Prospect von der Seiten S. Liget gegen Morgen und ist wegen der grosse Scala die völlige hohe des Berges nicht angezeigt in meiner angefangene Mappa werde Solcher nebst dem Grund ordentlich zeigen. Die hohe oder perpendicular von dem obern Horisont bis auff den fus des Berges von dem darunten Liegendten Majerhoff 60 Cl[afftern]. die Basis 81 Claffter von der bis an den unteren Horisont die Hohe oder perpendicular 32 Cl[afftern]. Die Basis oder lange 142 Cl[afftern].”

3. *nézeti rajz*: – Legenda: „Dieser Prospect von der Seiten T liget gegen Mitternacht ist hoch 74 Claffter. die Länge oder Basis 115”.

4. *nézeti rajz*: – Legenda: „Dieser Prospect von der Seiten X Liget gegen Meridies, die höhe von qq biss in die Strasen vv. ist hoh 19 Cl[afftern]. der Thurn hoch 10 Cl[affter] die Basis 42 Clafftern von dar dises Bergs Scarpe ende ss. 14 Cl[afftern] hoch die Basis 36 Cl[afftern] dan laufft es 20 Claffter bis an die an höhe T. und steigt die anhohe 7. Klaffter vnd fählt wieder bis auff den untersten Horisont ist 45 Cl[afftern] die Basis Linie 197 Cl[afftern].”

5. *nézeti rajz*: – Legenda: „EXPLICATION DIESES Scenograph:Prosp. wie solcher 12 Klaffter vom Thor in der defence sich presentiert.

A. Neu gemachte Maur. B. Travers Mauerlen. Die ubrige Mauren, seind mit denen BuchStaben wie im GrundRiss Marquiere: C,D,F,G,H,I,K,L. 1. Neu Schilderhaus 2. Neu Schlagbaum 3. Das Thor 4. Com[m]end[anten] Logen 5. Calvinische Kirche 6. Obere Mauer.”

6. *nézeti rajz*: – Legenda: „Diser Grund-riss und Prospect zeigt, wie das Thor vor der reparierung gestanden.”

7. *keresztmetszeti rajz*: – Legenda: „durchschnitt l.m.

- n. Comandanten wohnung
- o. Cassarmen
- p. Schupfen zum Proviant Mehl
- q. casamenten
- r. Kuchel”

8. *keresztmetszeti rajz*: – Legenda: „Profil gh. weiset die 2 Sorty”

9. *keresztmetszeti rajz*: – Legenda: „Profil c.d.”

10. *keresztmetszeti rajz*: – Legenda: „Profil cf. zeigt was Schwarz quadriert bedeutet alte Mauer. was roth bedeutet neu mauer.

11. *keresztmetszeti rajz*: – Legenda: „Profil ab.”

12. *keresztmetszeti rajz*: – Legenda: „Profil i.k. bedeutet die face welche mit ziegel bis an Cordon auf gefuhrt. MAASSTAAB VON DEN NEBEN: stehende Profils Schue”.

* * *

Rochet, hadmérnök-örnagys: A huszti vár látképe nyugat felől, 1741. június 3. – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, FKB HH-91/1. [régí jelzete: FKB 1478]²⁹ – Igen halványan, szinte észrevehetetlenül színezett finom tollrajz, kettős fekete keretben. – 720x520 mm – Felirata: [a térkép jobb alsó negyedében. egy három „szögfej” által tartott, szakadozott szélű, visszapenderülő szélű „papíron”, a jelmagyarázat tetején] „Explication Über den Prospect von dem Schloß Hust, wie solches sich Praesentieret von Seithen. Orient. Vermög beyligendten Plan.” M. 1:406.

A várat a rajz nyugat felől ábrázolja, az egyes épületrészek részletes rajzával, teljesen ép képet mutat. Sémájában emlékeztet a Pap-féle könyvben³⁰ közöltekre, esetleg azok előképűl szolgált. A falakat lőrészek tagolják, a felső várban az ablakok elhelyezkedése, méretkülönbözete arra utal, hogy a helyszínen készült e rajz. A hegyoldalt borító növényzetet hitelességre törekvően ábrázolja: eszerint a hegyet a vár körül gondosan lecsupasztították, s csupán a védművektől távolabb, átlag 15–20 öl távolságra, kisebb csoportokban fedték a hegyoldalt bokrok, fák. Csupán egy fa állt a Ferdinánd-bástyától 4–5 öltre, az egyébként tökéletesen kopár déli oldalon; bokros-fás sűrűbb előnyomulás érzékelhető a ma is leg-sűrűbben benőtt északi végén. A szerző igyekezett 2–3 fafajtát is megkülönböztetni; a növénytakaró lombos fákból áll, koronájuk változatos képet mutat. Az északnyugati rész felfelé törekvő gyér növényzetű, néhol aljnövényzettel.

A léptéket ölben /"claffter"/ adja meg (1–40)

Legenda:

- „1. Der Eingang in dem Schloß wie Bich in dem Plan weiset Sub Litt: B.
  2. Zwinger, alwo Bich zeigen zwey Runde Schüeißcharten.
  3. Die Hauptwacht am Tor.
  4. Die Lange Caserne worauf das Tach so Behr Ruiniert ist, in dem Plan ge-/merkhet Sub Litt: P.
  5. Hauptmans Wohnung auf den Plan Sub Litt: F.
  6. Beckenmeister Wohnung zeigt an Sub Litt: O.
  7. Neue Zeughaus weißet Bich bey Litt: G.
  8. Der Pulverthurn bey Litt:H.
  9. Das Commendantenhauß auf den Plan Sub Lit: A.
  10. Der Große Thurn zeigt, worinen Bich befündet im Ersten Stock der Pulver Magazin mit Fünzig Center Pulver versehen.
  11. Im anderten Stock die quarnisons kirchen.
  12. Den Dritten Stock ist die Rist Kamer so Bich in dem Plan Erweißet Sub Litt: Q.
  13. Zwey Conterforts Sub Litt:T.
  14. Eine alte abgebrochen Calvinische Kirch.
- Scala claffter.
Gemacht den 3.ten Juny anno 1741.
von Inguinier Major Rochet.”

* * *

Rochet, hadmérnök-örnagy: A huszti vár látképe kelet felől, 1741. június 3. – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, FKB HH-91/2. [régijelzete: FKB 1479] – Igen halványan, alig észrevehetően színezett finom tollrajz, kettős fekete keretben. – 710x505 mm – Felirata: [a térkép jobb alsó negyedében, egy három „szögfej” által tartott, szakadozott szélű, visszapenderülő szélű ‘papíron’, a jelmagyarázat tetején] „Explication Über den Prospect des Schloß Hust, wie selbes Bich Praesentieret von Occidents: Seithen.” M. 1:406.

A várat a rajz kelet felől ábrázolja, Rochet előző rajzához hasonlóan korrekt, részletező módon. Ezen a rajzon az előzőnél sokkal csupaszabb a hegyoldal, a szintek meredekebb csésűek, a növényzet sokkal ritkásabb. Gyér a növényzet, néhol aljnövényzetet látunk. A Bubnói-bástya alatt meredek 12–15 öl széles és 5–8 öl magas sziklatömböt jelez a rajz.

A léptéket ölben /"claffter"/ adja meg (1–40)

Legenda:

- „1. Die Ristkammer in dem Grosßenthurn wie sich zeüget auf den Plan Sub Litt Q darunter.
2. Die Quarnisons Kürch. ferners
3. Das Gewölb. alwo stehen biß fünf zug Center Pulver
4. Wohnung des Caplans, wie in dem Plan gemerckhet mit Sub Litt:M.
5. Lieutenants Quartier Sub Litt:K auf den Plan zufündten.
6. Musquetier Caserne in dem Plan Sub Lit:B.
7. Bixenmeister Wohnung mit Sub Litt:N Bezeichnet.
8. Neue Zeüghauß wie sich weist auf dem Plan Sub Litt:G.
9. Provianthaus notiert auf den Plan Sub Litt:E.
10. Alte Schurfen gemerckhet Sub Litt:V.

Gemacht den 3.ten Juny anno 1741.

von Inguinier [!] Major Rochet.

Scala claffter.”

* * *

Rochet, hadmérnök-örnagy: A huszti vár alaprajza, 1741. június 3. – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, FKB HH-91/3. [régi jelzete: FKB 1480] – Finom pasztellszínekkel színezett tollrajz, kettős fekete keretben. – 710x505 mm – A térkép bal felső sarkában piros-zöld színezésű szélrózsa szakadozott szélű, visszapenderülő szélű ‘papíron’. Felirata: [bal alsó negyedében egy három „szögfej” által tartott, szélrózsa szakadozott szélű, visszapenderülő szélű ‘papíron’, a jelmagyarázat tetején] „Explication Über den Plan von Berg Schloß Hust Situirt in der Marmmorosch der Weg.” – Keleti tájolású. M. 1:406.

A felirat mellett – keretezetlenül – zöldre színezett, távlatilag ábrázolt hegyek, füvel, amelynek tetejére (kö)lapot helyeztek, s ezeken kisebb vonalzószerűség, sárga ölbeosztással /"claffter"/ (1–20)

Legenda:

- „A. Commendanten Hauß, an welchem das Tach völlig vermodert unnd Ruiniert.
- B. Das Große Thor.
- C. Das Kleine Thor.
- D. Die Parade Platze.
- E. Das Proviant Magazin.
- F. Das Proviant Schupen.
- G. Das New Erbaute Zeughauß.
- H. Der Pulver Thurn.
- J. Hauptmanns Quartier.
- K. Lieutenants Quartier.
- L. Fähnrichs Quartier.
- M. Caplans Quartier.
- N. Pixenmeister quartier.
- O. Beckhenmeister Quartier.
- P. Musquetier-Casserme, an welchen das Tach mehrern Theils zu Grundt liget.
- Q. Der Große Thurn worinen biß fünfzig Centner Pulver stehen, oberhalb aber ist die Capelle unnd über dißes die Rist Kammer.

- R. Ein aufzug brunen von acht: und Dreysßig Claffter tieff, und hat deren Zwaintzig am Wasser, welches aber Behr siesß, obwohl man Jährlich Gisß vier Centner Stain Saltz darein Würfft.
  - S. Eine Cisterne, welche Erforderte eine Neue Kupferne Rinen unnd gebutzt zu werden.
  - T. Zwey Conterforts.
  - V. Zwey kleine alte Schupen.
  - W. Ein alter gang von Holtz, welcher Vermodert, und nichtmehr haltbar.
  - X. Einen in felsßen ausgehauenen Graben worinen stets Wasser.
  - Y. Eine alte abgebrochene Calvinische Kirch.
  - Z. Neue Projectierte Verpalisatierung.
  - aa. Die Fortifications Gemauer welche der masßen zerfahlen, das an manichen ohrt Beint schon Durchsichtig, erfordern höchst Repariert zu werden.
  - bb. Die Punctierte Linie weißet aus die Horisontalische Linie worauf der Profil Sub
  - cc. Zweyter Profil auf derley arth genommen Sub
- Gemacht den 3.ten Juny anno 1741. von Inguinuer [!] Major Rochet.

* * *

Ismeretlen rajzoló: A huszti vár ideális képe, 1744. – Budapest, Magyar Országos Levéltár, Kamarai Térképek, S 11 No. 670. – Szinezett tollrajz. – 327x466mm – Felirata: „Ideale Planum Castris HUSTH seu Fundualis Explanatio Ejusdem e scriptis Archivi, Versatorum Assertis, ipsis q. Ruderibus Citra Dimensionem Congesta.” „Sumtus Anno 1744 tantum in Reparatione Sartorum Tectorum hujus Arcis projectati Constituerant 3893 fuos, qui tam on 06 difficilia tempora, dum cum Insurrectionibus Agendam erat non Applicanti, minus in peusi?!/ fuere.”

Az ábrázolás északra tájolt. Lényegi részét a várhegy és a rajta elhelyezkedő erődítmény teszi ki. A jobb láttatás kedvéért került fel a rajzra a Máramarosszigetre vezető út, a várba felvezető út és a „Rivulus Huszth”, azaz a Huszt-patak a rajta átívelő híddal.

Legenda:

- „1.) Via Commercialis Szigethno Husztinum ducens.
- 2) Via declinando ad arcem Huszt Scandens.
- 3) Scaturigo Aquae Huszthi limpidissima.
- 4) Sacellum desolatum.
- 5) duo vestigia aggerum in defensam Arcis.
- 6) Domuncula liguca Condam pro Excubiis ad Portam 1mam arcis.
- 7) Palisada Viam tegentes.
- 8) Propugnacula exteriora jam demolita.
- 9) Pons attractorius.
- 10) Porta 2a ad Arcem.
- 11) Arca 1a Arcis.
- 12) Moenia.
- 13) Stabula.
- 14) Casarma pro Militibus.
- 15) Turce seu Propugnacula interna.
- 16) Habitacula Subofficialium.
- 17) Postreme aedificata Canpona.

- 18) Arca 2a Arcis.
- 19) Pons Attractorius
- 20) Turris Limaccis Gradibus instructa, per quos clam ex Arce descensus patuit.
- 21) Vestigium Cuniculi Subterranci Segulis formiti sed jam detuscens.
- 22) Forum pro exercitio Militum.
- 23) Arca 3a Arcis.
- 24) Inferius Arestum Lavatorium et Pistrina , Superius vero habitacula Officium.
- 25) Turris Pulveraria.
- 26) Turris cum Campona et horologio. /: Parochia Assis:/
- 27) Pons attractorius
- 28) Fons Arcensis Ferdinandens.
- 29) Elevata Commendantis Habitatio.
Sex Contignis Cubiculis Provisa/?/ ab infra vers Camera et Fornices Cum Culina in se complectens.
- 30) Arca 4a Arcis.
- 31) Casamatae Formita Sine tecto pro callixiis Usuata/?/
- 32) Propugnaculum Ferdinandeam dictum Cujus in paxte Superna Arma, in Meditullio Sacellum pro Divinis, inferne pulveres Servabantur.
- 33) habitationes Capellani, Chirurgi, etc.
- 34–35) duo distincta Vestigia ad oculum representantiam, quo aedificia et Muri hujus Arcis Originali Saxo Sup/?/imposita sint.
- 36) Tentamen Sub Laterne Montis excavandi pro Marmoratio Camerali Uorius General. Collary”

„Inscriptiones

Supra Portam Sacelli 32 videbat S. P.

Supra hoc erat Sculptum T. PE BENEDICT: SZALAY DE BOKONÁR Anno 1554.

Supra Portam 10. intinsece videbatur Insigne Familia Comitum Kornis Unicornum representans cum Subsculptione: CASPARVS KORNIS DE GÖNTZ RUSZKA, Comes ORATE, VIGILATE, NE QVANDO FORTIOR TE SVPERVENIAT AC UNIVERSA TUA ARMA AUFERAT Anno Domini 1577.

Supra eandem Portam 10. forinsece videbatur Insigne Familia Comitum Báthory Tridentem representans, fusiora Inscriptione tamen, ab altio-rem remotioem difficulter, et nec legibili.”

* * *

Gabrieli, Gabriel mérnökari főhadnagy: A huszti vár és környéke, 1755. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No. 3. [485/5.c.].³¹ – Színezett tollrajz. – 574x422mm – Felirata: „PLAN Der Berg Veste Hust mit einen Theil der umligenden Gegend, samt der vor anheüer, bis zur Allergnadigsten Approbation ad Interim ausgestecht wordenen Esplanade.” – Szignálva a lap bal alsó sarkában: “Gezeichnet von Gabriel Gabrielj Ingl: Ober Leut: AD:1755.”³² M. 1:13439.

A térkép nyugati tájolásban mutatja be a várhegyet és a települést. Meglehetősen részletes rajzot ad a Nagyágról, az azon átvezető hídról és a vár alatt elfolyó Huszt-patakról, noha feliratozva egyik sincs. Hasonlóan név nélkül szerepel a rajz felső részén előbukkanó Tisza. A település úthálózatát, a várba felvezető út rajzolatát, a házak elhelyezkedését, a

telekhatárokat a szerző jelzi. Hasonlóan ábrázolja a várhegy és a város fáit, bár ez a település esetén kissé sematikusnak tűnik. – A léptéket erődítményölben /"Kayl: Königl: Fortifical: Klawter"/³³ adta meg.

Legenda: "Explication No.

- 1) Die untere
- 2) Die mittlere Vestung.
- 3) Die obere
- 4) Die Einfahrts Thöre.
- 5) Fahnrichs Quartier.
- 6) Wachtstube.
- 7) Ausfahle.
- 8) Geweste, Calvinische Kirch
- 9) Casernen.
- 10) Temnitz.
- 11) Leutenants Quartier.
- 12) Fortifications Requisitesen Schupfen.
- 13) Proviant Haus.
- 14) Pulver Thurn.
- 15) Ein in Felsen ausgehauener Brunen.
- 16) Mehl Kammer
- 17) Cisterne.
- 18) Commandantens Quartier.
- 19) Proviant Schupfen.
- 20) Püchsenmeisters Quartier.
- 21) Gewester Pulver Thurn.
- 22) Schloss Capellen.
- 23) Die Schartaquen.
- 24) Die Begrabnus[!]
- 25) Alt mit Palisatten besezt gewesene Linien.
- 26) Geweste Schlag Bäume.
- 27) Brunen, aus welchen das Wasser zum trinken und kochen in das Schloss geführt wird.
- 28) Kayl: Königl: Ochsenstall.
- 29) Capellen.
- 30) Bosnackischen Kirchen
- 31) Cameralischer Keller.
- 32) Cammeralischer Brauhaus.
- 33) Cameralische Curia.
- 34) Der Fiscus.
- 35) Die Hust.
- 36) Die ad Interim angezeigt wordene Esplanade.
- 37) Der Strittige Obstgarten, in welchen anheuer das Gras sowohl als in
- 38) Der Wisen von Herrn Commandanten durch sein Vieh ist abgeweidet lass sein worden.
- 39) Ein von einen Maurer auf Fortificatorischen Bezirk erbauetes Haus.
- 40) Wis -Grund welchen anheüer Herr Commandant zu einem Gugurutz Feld applicieret.
- 41) Gewester Mayr-hof.

- 42) Bosnackischer Insass.
- 43) Mühle.
- 44) Cammeralische Unterthanen."

A térkép legendája alapján megállapítható, hogy a Huszt-patakon is működött vízimalom. A várhegy északi oldalához tapadva a Huszt-patak partján feltünteteti, de bosnyákként, a temetővel körülvett görögkatolikus/görögkeleti templomot. A hegy oldalában az egykori „Defensions-Platz” ezidőtájt már részben „a parancsnok úr” kukoricaföldje, részben cs. kir. ököristálló. A parancsnok állatainak legeltetése folyik a várhegy keleti lejtőjén is. Mellette a gyümölcsöskert, melynek fűvével szintén a parancsnok állatait táplálják. Az egykori „Fejér Ház” kamarai kúriaként szerepel. A térkép szerzője szerint a várhoz felvezető utat egy-egy harmadában hajdan sorompó zárta le.

* * *

Ismeretlen (Gabrieli, Gabriel mérnökkari főhadnagy rajza alapján): A huszti vár és környéke, 1754-re – Bécs, Kriegsarchiv. Kartensammlung. K VII. k200-100.³⁴ – Színezett tollrajz. – 700x710mm – Felirata: „Ideal Plan der kais: königl: Festung Hust pro anno 1754.”- Jelzetlen.³⁵

Nyugati tájolású. – A léptéket erődítményölben /"Kayl: Königl: Fortifical: Klaster"/³⁶ adta meg. M. 1:13445.

Legenda: "Explication. No.

1. die untere Festung
2. die mittlere Festung.
3. die obere Festung
4. Einfahrts Thöre.
5. Fähnricks Quartier ober dem Thor
6. Die Wachtstube.
7. Ausfalle.
8. geweste Calvinische Kirche
9. Casemen
10. Temnitz
11. das Lieutenants Quart.
12. Schupfen.
13. das Proviand Haus
14. der Pulver Thurm.
15. ein im puren Felsen ausgehauener Brunn
16. Mehl Kammer
17. die Cisterneist heuer bis auf das Ausputzen repariert worden.
18. Commandanten Quart. An welchem heuer der hintere Theil gänzlich neu eingedeckt auch ein ganz neuer Dachstuhl gemacht worden.
19. Proviand Schupfen
20. Püchsenmeisters Quart.
21. gewester Pulver Thurm.
22. die Schloss Capelle
23. die Schartaquen.
24. die Begräbniss
25. alte mit Palisaden besetzt gewesene Linien
26. geweste Schlagbäume

27. Brunn, aus welchem das Wasser zum trinken und kochen in das Schloss geführt wird.
28. K. k. Ochsen Stall vom Hrn. Comandant heuer neu erbauet.
29. kleine Capellen.
30. Bosnackische Kirchen
31. Kameralischer Keller.
32. Brau Haus.
33. Kameralische Curiae.
42. der Fiscus.
46. Die Hust.
47. Obstgarten
48. Wiesen so von dem Cameral Provisore eingezaumt werden
49. Haus so heurer auf Erlaubniss gedachten Cameral Provisoris erbauet worden.

A térkép a Huszt patakon is működött vízimalmot Gabrieli rajzával³⁷ szemben nem említi, csupán a malom épületét jelöli. A várhegy északi oldalához tapadva a Huszt-patak partján bosnyákként, de feltünteti a temetővel körülvett görögkatolikus/görögkeleti kápolnát. A cs. kir. ökoristállót a parancsnok újjáépítette. Az egykori „Fejér Ház” kamarai kúriaként szerepel.

A térkép egyértelműen a Gabrieli-féle alapján készült, de valószínűleg helyszíni bejárással. Vonalvezetése elnagyoltabb, léptéke valamivel nagyobb. Az ábrázolt terület nem terjed ki a Tisza vonalára; ugyanakkor valamivel hosszabb szakaszra terjed ki a 46. sz. alatt ábrázolt Huszt patak esetében, melynek folyásirányát nyíllal jelöli, hidjait Gabrielihez hasonlóan feltünteti, de a kisebb kanyarok finom ábrázolásával adós marad. Hasonlóan többségében hiányzik a vegetáció (fák) jelzése, ez csupán a terület beszínezésével történik meg. Nem jelöli külön számmal a kamarai beosztottak házeit, de a térképen az épületek szerepelnek. Gabrieli szép szélrózsa-iránytűje itt egyszerű, észak felé mutató nyíllal helyettesítődik.

* * *

Hayeck, Cajetanus kapitány, mérnök: A huszti vár alaprajza, 1763-64. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No. 4. [485/5.e.].³⁸ – Színezett tollrajz. – 677x460mm – Felirata: „SOUTERREIN PLAN Des in der Marmarosch befindlich Kayl:Königl Berg:Schlosses Hust Anno 1763/4” – Szi gnálva a jobb alsó sarokban: „Cajetanus Hayeck hauptmann und Ing.” M. 1:1217.

A térkép nyugati tájolásban, meglehetősen nagy léptékben mutatja be a vár alaprajzát. Az ábrázolás két része oszlik. A papírlap felső harmadában a fellegvár második (ld. jelmagyarázat: Nro. 19.) és harmadik szintjének (ld. jelmagyarázat: Nro. 20.) eddig ismert legrészletesebb bemutatását találjuk. A léptéket valószínűleg erődítményölben adja meg a szerző.

Legenda: „Nro. 18. Das erste Stock:Werck des Schlosses

Nro. 19. Das 2te Stock:Werck welche beyde der Commendant Hauptmann Gervais zu seinen Quartier eingenhomen

Nro. 20. Das 3te Stockwerck welches in ein wohnbahren Stand projectiret ist

Nro. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15.16. Trockene Gewölbungen

Nro. 17. Gewölbung, so zu einen Pulver-Magazin gemacht werde kunte

Nro. 1.2.3.4.5.6.7.8. projectirte Casamaten, so Bomben frey, und zugleich zu einen Wohnung gebraucht werden konten.

Nro. 21. dermahlige Pulver Behaltnuss

Nro. 22. Proviant-Gebaude

Nro. 23. Artillerie ruinirtes Gebau.

Nro. 24. Offiziers Quartier.

Nro. 25. Cassemes.

- Nro. 26. Thor und Wachtstuben, woruber ein Zimer, vor ein Offizier.
 Nro. 27. die Temnitz oder Gefangnuss.
 Nro. 28. alte ruinirte Calvinische Kirchen.
 Nro. 29. der neu herzustellen kommende Bomben freye Brunnen.

* * *

Az előző alaprajzon feltüntetett nagy- és kisbetűk számos épület és védmű metszetrajzát tartalmazzák. Ez külön lapon maradt ránk:

Hayeck, Cajetanus kapitány, mérnök: A huszti várról készült metszetrajok, 1763–64. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No. 4. [485/5.d.] – Színezett tollrajz. –1420x480mm – Főfelirata nincs. Szignálva a jobb alsó sarokban: „Cajetanus Hayeck haubt. und Ing.” M. 1:150.

A térkép az előzőleg bemutatott, azonos szerzőtől származó rajz kiegészítéseként, annak pontosítására készült, jelöléseit teljességgel átvéve.

A léptéket erődtémnyölben („II. Kaiser & Königl. FortificationsKlaftern”) adja meg Cajetanus Hayeck.³⁹

Legenda:

- „Profil durch Lit: O:O.✱” (a kútház rajza)
- „Profil durch Lit: A:A.✱” (a kapu feletti bástya rajza)
- „Profil durch Lit: B:B.✱” (a kaputól balra levő külső fal rajza)
- „Profil durch Lit: C:C.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: D:D.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: E:E.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: F:F.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: G:G.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: K:K.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: I:I.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit:H:H.✱” (fal rajza)
- „Profil durch Lit: L:L.✱” (bástyán elhelyezkedő emeletes épület valamint a hozzátartozó bástyafal metszetrajza)
- „Profil durch Lit:M:M.✱” (a felsővár hosszirányú metszetrajza)
- „Profil durch Lit:P:P.✱” (a vár keresztmetszete a vár középső részén)
- „Profil durch Lit:T:T.✱” (a várat övező cölöpsor metszetrajza; az alaprajzon nem szereplő metszet)
- „Profil durch Lit:U:U.✱” (a várat övező cölöpsor metszetrajza; az alaprajzon nemszereplő metszet)
- „Profil durch Lit:V:V.✱” (a várat övező cölöpsor metszetrajza az alaprajzon nemszereplő metszet)
- „Profil durch Lit:S:S.✱” (fából készült, fedett erkélyes őrtorony rajza, az alaprajzon nem szereplő metszet)
- „Profil durch Lit:N:N.✱” (a felsővárhoz északraól csatlakozó kazamata rajza)
- „Profil durch Lit:Q:Q.✱” (a felsővári kétszintes épület rajza)
- „Profil durch Lit:R:R.✱” (a vár alsó bejáratának metszete)

* * *

Schimmerer, J. A. élelmezési hadnagy és mérnök: A huszti vár alaprajza és fejlesztési terve, 1764–65. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.:V. Huszt No. 5.

[485/5.f.].⁴⁰ – Színezett tollrajz. – 630x435mm – Felirata: „Haupt Raport und Projects Plan von der Berg Festung Hust über die im Jahr 1764 daselbst beschene Sowohl als in diesem 1765 Jahr zu machen kommende Fortifications Arbeit.” – Szignálva a jobb alsó sarokban: „J. Schinnerer pr. lieutenant & Ingen.” M. 1: 1771.

A térkép nyugati tájolásban mutatja be a vár és a hegy alaprajzát. Az ábrázolás a bal alsó sarokban kiegészül két tervezett külső erődítés, a szarvmű keresztmetszeti rajzával. Az összes ábrázolás léptékét a szerző erődítményölben adja meg. („Mass Stab zu denen Profils von 13. Fortif.Klaf.”; „Mass Stab zu dem Grund Riss von 110.Fortif.Klaftern”).

A hegy lábánál elterülő település egy része is felkerült a rajzra: a Huszt-patak, folyásirányának jelölésével, a rajta átívelő két kisebb híddal. Csupán kereszttel jelölve, de szerepel a térképen a görögkeleti/görögkatolikus templom, körülötte a temető. Kidolgozott a település úthálózatának ideeső része, jelöli a házhelyeket, a telekhatárokat, a fákat. A térkép szélén megnevezés nélkül felbukkan a Nagygág ábrázolása is.

A tervezett és megvalósult építkezéseket a szerző nem különíti el színekkel, csupán analógiára hagyatkozhatunk.⁴¹ Eszerint a vár belső magjában a kapuvédmű körüli épületek jelentős része lebontásra ítéltetett, egységes tömbbé épült volna ki a belsővár palota-része, egységes beépítést nyert volna a bástyák többsége. A rajz szerint a kereszttel jelölt várkapolna még mindig a Ferdinánd-bástyában volt.

* * *

Zallár, Paul: A huszti vár alap- és nézeti rajza, 1776. – Budapest, Magyar Országos Levéltár, Kamarai Térképek, S 11 No. 1115. – Színezett tollrajz. – 626x485mm – Felirata: „PLANN VELCHER DIE SITUATION DER Kayserlichen Königlichen dermahlen von dem K:Kön. Militari an das K:K: Camerali übernehmenen Festung Huszt mit denen da zu gehörigen Gründen bestimet.” – A rajz tájolt. A léptéket ölben („Maasstab von 200 Klafter”) adja meg. A két rajzot gondosan kivitelezett, már-már művészi, rokokó vonalvezetésű keret választja el egymástól.

Az alaprajz a hegyet is ábrázolja, rajta jelezve az ekkor már sűrűbb növénytakarót. Jelöli – folyásiránnyal – a Huszt-patakot („Huszther Fl.”), ennek jobb partját mint választvonalat („Marktfleck Husth”); a patakon átívelő hidat, amelyen át a fő útvonal vezet (Máramaros)szigetre – mellette a hegy lábánál „Taxal Grund”ot tüntet fel. A híd után ágazik el az út a vár felé /”Der Weg in die Festung”/.

A hegy lábánál fekszik a „Dominal Keller”. Észak-északkeleti oldalán az út mentén „Defensions-Platz”-ot, kissé tovább keletre temetőt mutat. A hegy déli lejtőjén „Der Valterianische Garten und Acker”.

Legenda: „Erklärung deren zeihen
Der Valterianische Garten und Acker
Der Veg
Der Berg
1 Das Haupt einfarth Thor
2 Die sogenannten finstere Casserne
4 Offizirs Casserne
6 Casamatirte Casserne
8 Ober Thor
9 Proviant Haus und altes Pulver Magazin
11 Casamaten zur einer Mehl Leg-stad zu adaptieren
14 Alt zu Cassiren angetragene Casserne

15 Kirchen
o Rudera eines Calvinischen Bet-haus
oo Stalung des Comendanten.”

Nézeti rajz:

A szerző az alaprajzon meghatározott a-b metszetirányt követve nyugat-keleti irányú, dél felőli nézetét adja a várnak és a hegynek /c–d metszéspontok/. A Nyári- és az Emberfő-bástyák közötti falszakaszcól e-f. metszéspontok között 84°-ot /?/ mér.

A vár ábrázolása a keret igényességével ellentétben kissé sematikus. Az épületet jó állapotban levőnek, épnek tünteti fel. A bástyák falsíkjából kiemelkedő fiatornyokat viszont ábrázolja az Emberfő- és Fa-bástyákon. Az alsóvár épületein két kéményt ábrázol. Elsikkad a kapuvédemű ábrázolása; a Ferdinánd-bástya tornya jól megkülönböztethető. A belsővár két ablaksoros épülete mögül barokkos sisakkal ellátott torony látszik ki, tőle balra a belső kapu. Két trapéz alakú támfal vagy tető figyelhető meg az alsó várudvarban.

Legenda: „Explication der Buchstaben:

Alhier vird so vohl der Prospect Litera a.-b., wie auch der Durchschnitt des Bergs Lit. c.-d., nebst der Perpendicular höhe Lit. e.-f. angedeutet.”

* * *

Ismeretlen rajzoló: A huszti vár alaprajzgyűjtése és nézeti rajzai, 1782–84. – Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C.: V. Huszt No. 6. [458. 5/g.]⁴² – Színezett tollrajz. – 1360x750 mm – Felirata: „Grund, Profil, nebst Developpement der Berg Feste HUST – Wie selbe in Rudera, ihre Wohngebäu, und Schloss zu ebenen Erde, sowohl, als ersten, wie zweyten Etage sich befinden; Was nach Hohen Vorschrift zur erforderlichen Defension herzustellen wäre, auch was lauth anverwart ohnmass gebigsten Antrag jedes Object vorsich und in Summa 9197 [17]82/[178]4 X: zur gänzlichen Vollendung erfordern wurde.” Szignálatlan. M. 1:114.

„Maß zum Grund und profil Riß von 30 Fortifications Klaftern”.

A szerző 5, egymástól vastag fekete vonallal elhatárolt rajzon örökítette meg a várat.

1. nézeti rajz:

címe: „Plan und Developpement nach der Linie C.D.” [A vár folyó felőli nyugati oldalát mutatja be.]

Legenda:

„Horizontal punctirte Fläche, welche nach dem Saum der Schloss Dachung, oder 4.4.3. ober der höchsten Bastion N V. fest bestimet worden.”

„Erklärung

Litt: A Linien, so gelb laviret im Grund wie profil Ris zeigen sich auf Stelle in Numeris wie Gestalt.

C Punctierte Linie zeigt den Aufgang in obern Festung.

D Abzutragende Rudera oder so genant Calvinischen Kirche.”

A rajzba beírt szöveg:

Az alsó bástyák tövében kupacok „Schoder”, „Mist”, elszórt bokros növénytakarót jelez. A keleti sziklaormon egyetlen magányos fa áll. „Rudera Calv: Bethauses. abzutragen.”

2. nézeti rajz:

címe: „Profil und Developpement nach der Linie A.B.”

Legenda:

„Erklärung

Die Bastions und Redans, zeigen sich auf Stelle in Numeris, wie Gestalt.

Litt: A. Linien, so gelb laviret, im Grunde, wie Profil Riss zeigen die Abtrag, wie Ausgleichung der Parapets.

B. Die punctierte Linie, der Fuss der Festungs Mauer, oder die Crete des Bergs.

C. Punctirte Linie zeigt den Aufgang in obern Festung.

D. Abzutragende Caserne.”

A rajzba beirt szöveg: „Mist”, Schoder”.

3. rajz, alaprajz: a vár teljes alaprajza. Címe nincs.

Legenda:

- „Abfahrts-Weg
- Tor Graben
- Wasser Ablauf Canal – Auslauf
- Stallung des Comendanten nebst Remisse
- der so genannte Zwinger
- Wacht Stube
- Mist – Mist
- so genannt finstere Caserne
- Domnitz
- Schoder Hügel
- Kalch [.....] Gruben
- Offiziers Quartier
- Cameral Wirtshaus
- I.tes Redan – Schoder Hügel
- Regen Wasser haltender Graben
- Ablauf
- Casamatierte Caserne
- ober Thor
- Back Ofen
- Proviant Haus
- Altes Pulfer Magazin
- Casamatten zu einer Mehl Leg Stad zu adaptieren
- Projectirtes Pulfer Magazin
- 2tes Regen Wasser Ablauf-Canal
- Capelle
- Alt zu Casiren angetragene Caserne
- Rudera
- Zu ebenen Erde
- Aufgang des Comendanten allein
- Senk
- Grube – Ablauf – Privet
- Comendanten Keller
- Unbekanter Felsen
- Cisterne zu ebenen Erde

- neu erbautes Brunnenhaus
- Haupt Communication in das Schloss
- Durch Farth
- Mist
- Schoder Hügel”

A rajz egészen a vár körül eléggé sűrű szórványos növényzetet jelöl, kivéve a nyugati, kapuberendezések környékét is magába foglaló oldalt, ahol teljes letisztítottság figyelhető meg.

4. alaprajz a felsővár 1. és 2. emeleti helyiségeiről.

Az első emelet alaprajza: „1 te Etage.

- * Comandantens - Quartier
- * Comendantens - Küche
- * Speis
- * Küche Gemeine
- * Vorhaus]
- * An Stelle der Kirche angetragene Caserne
- * Vorhaus
- * Brunnhauss
- * Paters Quartier
- * Wölbung ober dem Pulfer-Magazin
- * Magazineurs Wohnung”

A második emelet alaprajza: „2 te Etage.

- * Leres Quartier
- * Hauptmans Quartier
- * Leer nebst Küche
- * An Stelle der Kirche angetragene Casserne
- * Küche vor Gemeine
- * Vorhauss
- * Pulfer Magazin
- * Proviant Hauss”

5. rajz: „Fast bestimmte Horizontale Fläche der Schloss Dachung 4.4.3.ober der höchsten Bastien”

Az „ illusztrátorok és festők korszaka”

A XVI–XVIII. századi háborúk szülte információs igény a XIX. század elejére erőteljesen megváltozott. Ráadásul Huszt már nem tartozott az ép erősségek közé s a későbbi II. József 1773. júliusi látogatása után⁴³ az is eldőlt, hogy pusztulni hagyják. Ettől kezdve a romantikus életfelfogás jegyében a szemlélőt a vár elsősorban mint tájképi elem érdekelhette. A képszerűség, a művészi hatásra való törekvés együtt járt azzal, hogy az omladozó vár fő, de nem egyedüli kompozíciós elemmé vált; közben egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, kidolgozottabbá vált környezete, amely – harmonizálván a vár állapotával – az elmúlás hangulatát sugallja, vagy épp a természet fenségességét emeli ki a pusztulékony emberi alkotás rovására. Az alapvető természethűséget hatásosan ötvözik az emelkedettséggel: a haza megörökített várai, kastélyai, tájai a nemzet nehéz évszázadaira emlékeztető szent helyekké

magasztosulnak, amelyeknek váltakozva, illetve időnként egymást erősítve állít emléket a hazafias szellemű képzőművészet és az irodalom.⁴⁴

* * *

A létszámában jelentősen megnövekedett olvasóközönség igényeinek új nyomdai sokszorosító eljárások révén lehetett eleget tenni. 1817-től a Hasznos Mulatságok mellékleteként magyar területen is rendszeresen készültek könyvnyomtatások, azaz litográfiák.⁴⁵ Az 1840-es évektől a rézmetszetet egyre jobban kiszorította az acélmetszet.⁴⁶

A század folyamán jól megfigyelhetően hódított a szórakoztató, gondúzó, hasznosan mutatkozó jellegű újságírás. A képi megjelenítés is ehhez igazodott. Az eredendően gyakorlati célú ábrázolásokat felváltotta az érzelmeket is megbolygató, ízlés- és tudatformálásra törekvő zsánerek.⁴⁷ A történelmi múlt regényes felelevenítésének lehetősége áthatotta a művészet minden ágát, s nálunk különös inspiratív súllyal jelentkezett az irodalom, a honismeret terén. Mind a témák, mind a feldolgozás módja igényelte az illusztrációt – s ehhez a technikai háttér is adott volt.⁴⁸ Az 1830-as években a sajtó és a sokszorosított kép egymásra találása folytán új folyóirat típus született: a képes újság, amely a század második felében élte virágkorát.⁴⁹

A korszak legnagyobb „fametszvény-termelője” az 1854-ben indított Vasárnapi Újság volt.⁵⁰ Az 1862-ben útjára bocsátott Az Ország Tükre budapesti képes hetilapként kórajzokat közölt; utóda, a Magyarország és a Nagyvilág az első év után áttért a fametszetekre. Fokozatosan formálódott a lapok illusztrátor-csapata is: a neves külföldi művészekről a névtelen műkedvelők népes táboraig heterogén volt a művészi színvonal.⁵¹

„Minden áldozattal azon igyeckszünk, hogy lapunk a szép iránti fogékonyságot és ez által a közműveltséget terjessze a hazában” – hirdette előfizetői felhívásában Az Ország Tükre 1865-ben, amikor a 11. számtól a Magyar Képzőművészeti Társulat közlönyévé alakult.⁵² – Az arckép, a történelmi rajz, és az életkép mellett a szerkesztőségek a táj-, város-, illetve épületképet a sajtógrafika negyedik legfontosabb műfajának tekintették, hiszen a nagyközönség ízlését és véleményét formálva honismeretre, hazaszeretetre nevelt.⁵³ Ezen a téren meglehetősen nagy minőségi engedményeket tettek annak érdekében, hogy az érdeklődésre számot tartó helyszíneket maradéktalanul bemutathassák. A Vasárnapi Újságnak, amely élen járt a kulturális örökség, a magyar látnivalók feltérképezésében,⁵⁴ voltak grafikusai, de gyakran fogadtak el a környékről, helybeli rajztanároktól származó illusztrációkat is.⁵⁵

A tájfestészet is eszközévé vált a szubjektív honfoglalásnak, a hazai tájak felfedezésének. A felvilágosodás teremtette igény a szűkebb és tágabb környezet vizuális megismerésére – az utazás divatja – gyors ütemben bővülő választékot eredményezett. Ki-ki lelkiülete szerint elmerülhetett a szárazabb biedermeier útleírásokban s az azokat díszítő tárgyilagos látképek világában;⁵⁶ vagy olvashatott emocionális telítettségű útikönyveket, amelyek írásban és illusztrációikkal már a természet vadregényes szépségeire is felhívták a figyelmet. A XIX. század kezdetén megjelentek a „mahlerische Ansicht”-ek, amelyek a művész által megélt utazás élményeit és benyomásait rögzítették „felvételeiken”.⁵⁷ Albumba foglalt változatuk, a „mahlerische Reise” hamar kedvelt műfaj lett. A romantikus életérzés kedvezett a természet csodálatának, a nemzeti múlt „ébresztgetésének”, a várromok nosztalgikus kultuszának.⁵⁸ Ezzel párhuzamosan a XIX. század közepén a grafikák a tudományos alapokon nyugvó régészeti-történelmi/vár-kutatási munka részévé is váltak („műemléki felvételek”), hogy az itáliai típusú akadémizmuson⁵⁹ át a századfordulóra a plain air tájképekben, a szecesszióban új tartalmat nyerjen a múlt megidézése, a jelen és a történelem együttléte.⁶⁰

Határesetnek számít a Simonchich Ince⁶¹ munkájának⁶² egyik lapján helyet kapott szövegközi ábrázolás.

Freyheit, Vincentius: A huszti vár, 1803. – OSZK Kézirattár Quart. Lat. 273. 33. p. – Színezett vízfestmény – 22x15 cm. Felirata: „ARX HVST. Pinxit Vincentius Freyheit, 3um in annum Grammaties Alumnus, annorum 14ⁱⁿ, anno 1803°.”

A fiatal papnövendék meglehetősen érdekes keretet adott a vár egyébként valóság-hű, helyismereten alapuló ábrázolásának. A kompozíció három részre osztható. – Középső része a vár letarolt hegyének platóján elhelyezkedő várat mutatja be (4x2,5 cm), mindösszesen egyetlen fát ábrázolva a várhoz vezető út mentén. A gondos, finom, részletábrázolásra törekvő rajzon jól kivehető a kapubástya, az alsóvár külső falai mentén álló épület-együttes tetőszerkezete, a középső kapu maradványaként szolgáló kétszintes épület, a bástyák fiatornyai; könnyen azonosítható a felsővár kapuzata, a félköríves torony, a palota-együttes a barokk tetőzetű, kereszttel díszített toronysapkával, a Névtelen-bástya és a Ferdinánd-bástya a ráépült szintekkel, kúpos tetőszerkezettel, rajta csillaggal. Szövegközi utalásból nem derül ki, vajon egy régebbi állapot „visszaálmódásával” van dolgunk; esetleg az ifjú régi, előtünk ismeretlen rajz nyomán készítette művét – ez tűnik elfogadhatóbbnak –, vagy valóban ennyire épen maradt, majd fél évszázaddal az 1766-os tűzvész után is a tetőzet? A rajz két oldalán egy-egy szál vadvirág „hever”. – Az alsó rész csupán három, a lapközéphez és így a rajzhoz képest is kissé esetlenül aszimmetrikusan elhelyezkedő vadvirágot ábrázol. – A felső részt egy rózsaszál koronázza, két oldalán és azok alatt egy-egy vadvirág, a vár megnevezését tartalmazó felirat felett, arra szinte ráültetve érdekes rajzot találunk: szárnyas, biborleplel – talán a Hímevet, Fámát szimbolizáló – nőalakot, aki két dobverőt tart, előtte a felhőn üstdobok. Itt is tetten érhető a tagadhatatlanul tehetséges diák gyakorlatlansága: a nőalak feje a rózsaszál levelébe lóg bele, a felhő alsó csücske szinte rátelepszik a HVST feliratra.

* * *

Az előző ábrázolást időben alig, művészi minőségben messze meghaladja a Habsburg-dinasztia szolgálatában álló, elismert osztrák tájképfestő alkotása.

*Jaschke, Franz*⁶³: *Huszt. A várkastély és a helyiség látképe, 1810.* – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Camera Praefecti. 3. Codex Vind. Min. 80. No/fol. 46.⁶⁴ – Gouache. – 62.2x43,8 cm. – Felirata a hátlapon: „Ruine der alten Bergfestung Huszth in Ungarn nach der Natur gezeichnet von Fr. Jaschke im Jahr 1810.” – Szignálva jobbra lent: „Fr. Jaschke fe.”

A kép a várat úgy ábrázolja, ahogy a hegyre felérkező valaha először megpillanthatta.⁶⁵ A dűledező, időmarta kapubástya, a fölé emelkedő Névtelen-bástya és a Ferdinánd-bástya oldala néhány év eltéréssel azt az állapotot vetíti elénk, amely 1825-ben Kölcsey Ferenc figyelmét és képzelőerjét is megragadta. Az impozáns romok még majdnem épek; a felsővár nagy épülettömeget sejtető falai épp csak enyészetnek indultak, az egyes építészeti elemek, a kváderkövezés gyönyörűen kivehetőek a még helyenként ép oromzatú bástyákon. Az idő vasfoga egyelőre csak a kapubástyán érhető tetten, amelynek fedetlen, csorba falaiban már megkapaszkodtak az első bokrok. A hegyoldal növénytakarója egyébiránt minimális, ennek következtében a felérkező pompás kilátást nyer az alant csendesen kanyargó Tiszára (amelynek íve szinte megismétlődik a várhoz kanyargó útban) és a beletorkolló Nagygagy folyóra, valamint az ún. huszti kapura. A látványt a túlsó hegyei zárják le lágy vonalukkal. Csupán a vártól messzebb, a kép bal sarkában áll egy gyér lombosított fáska, egyik törzse csonkán, kopáran. – A festmény előterében álló, a kilátásban gyönyörködő polgári ruhás, botra támaszkodó férfi, aki két társa, öltözetük alapján helyi nemesek kézlengéssel kísért

magyarázataát hallgatja, feltehetőleg magát Rainer főherceget vagy a művészt ábrázolja. Az út mentén egy szikladarabon elemőzsiáskosárral két paraszt-kísérője üldögél, a harmadik a vár bejáratánál lépdel. – A staffázsfigurák itt már lényeges elemei a kompozíciónak, meggyőzően és szemléletesen bizonyítják, hogy nem zord katonai objektumot, hanem – a visk-sajáni fürdőt felkereső Kölcseyhez hasonlóan – a környéken tett kirándulások egyik kedvelt célpontját látatja velünk a művész.⁶⁶

* * *

1856-ban Vámosy Mihály⁶⁷ tollából jelent meg adatgazdag, a kor szellemének megfelelően emelkedett, romantikus hangvételű beszámoló a huszti várról és környékéről.⁶⁸ A cikklet „tájkép” megjelöléssel képi ábrázolás is kísérte.

Ismeretlen szerző: A huszti-vár nyugoti oldala. 1850 körül. – Fametszet. – 16x23 cm.

A művész a huszti várhegyhez csatlakozó kisebb domboldalából, délnyugati nézőpontból készítette az ábrázolást. Ennek középpontjában a tetőszerkezet nélkül álló, még mindig lecsupaszított környezetet mutató erősség romjai állnak. Ugyanakkor jól megfigyelhető a bokrok, fák tényérése a várhegy egészén, sőt az alsókapu falain is. – Jól kivehetők és elkülöníthetők a Nyári- és Emberfő-bástyák, a palotarész falai, a Névtelen- és a Ferdinánd-bástya felépítménye. A kép bal alsó sarkát a kanyargó Tisza, a veleí és kirvai hegyek távoli képe tölti ki, sőt feltűnik a Huszt város szélén, a viski út mentén álló házak egyike is. – A kép előterében a sziklás-bokros, gyéren benőtt terepen magányos kiránduló csodálkozik rá a romokra.

* * *

A magyar honismeret jeles mérföldköveként 1856-60 közt Darmstadtban jelent meg Hunfalvy János műve, a Magyarország és Erdély eredeti képekben, melynek második kötetében helyet kapott a „festői omladék” leírása mellett annak rajzbeli megörökítése is.

Rohbock, Ludwig: Huszti vár. – Schlossruine Huszth.1853 körül.⁶⁹ – 10,5x16,5 cm. – Acélmetszet.

Az aprólékos, korrekten részletező rajzairól ismert Ludwig Rohbock⁷⁰ igen jó érzékkel teljesen új nézőpontból – délnyugatról – vette szemügyre a huszti romot. A várhegyhez kapcsolódó domb tetején találta meg azt a helyszínt, ahonnan szinte kínálta magát a XIX. századi tájrajz festői elemeinek hármasa: a folyó, a vár és az előtér staffázs-alakjai. A művészi megoldás topográfiai szempontból is kitűnőnek nevezhető, hiszen e szögből alkalom nyílt annak érzékeltetésére, miként is helyezkedik el a huszti vár az un. huszti kapuban, azaz a Nagyszőlősi-, illetve az Avas-hegység találkozásánál, ahol a Tisza a magyar Alföldre lép.

Az ábrázolás középpontjában a címnek megfelelően a huszti várrom tornyosul: üresen ásít az alsó várkapu, mellette jobbról a Névtelen- és a Ferdinánd-bástya magasodik; balra a Nyári-bástya mögött szinte épen, több emelet magasságban áll a Lőportorony és a kiegészített Palota, jól ellensúlyozva a vár központjában végbement hajdani robbanás okozta pusztítást, amit szintén láttatni enged. A vár meredek, csupasz sziklaormon áll, közvetlen környezetében épp hogy megkapaszkodott a növényzet. Annál dúsabb, finom stílizált körvonalakkal határolt fás-bokros rész övezi a várhoz kanyargó utat, amely szinte lábainktól indul el. A lapályosabb részen jobbról, az út mentén birkanyáj legel, két pásztoruk a kép előterében, a domboldalon pihen. Balról az előtér életerősen burjánzó bokrai, szellő lengette fakoronája mögül a maga természetességében bukkan elő és kanyargó tova a Tisza. Középen, az út men-

tén szerény kegykép-oszlop. A Tisza felett a távolban a bodor felhőpamacskok közt madár száll, a dülőlűt lapos kövei között alig észrevehetően kígyó siklik.

* * *

1862-ben újabb ábrázolás jelenik meg Husztról a Vasárnapi Újság hasábjain.⁷¹

Ismeretlen szerző: Huszt. A vár és a város. 1861 előtt. – Litográfia. – 13x18 cm.

A hangsúly egyértelműen a város festői fekvésére és ábrázolására tevődött át, a nézőpont az eddigiekhez képest szokatlan: a Nagyszőlősi-hegység tövéből, Iza község irányából készült. A kép előterében a sziklán két staffázs-figura – öltözkük alapján talán ruszinok: közülük az egyik ülve pipázik, a másik botra támaszkodva áll, – ugyanazt szemléli, mint mi. Jobbról az előtérbe dús lombkorona hajlik, élénkíti a látványt. A kompozíció mindenek felett a természeti szépségeket igyekszik kiemelni: a kép előterében a Nagyág-folyót, az ártéri erdős-bokros területet, a vár jellegzetes épületegyüttesét, mely zárt tömbként magasodik a hegyek közt megbúvó település fölé. A természetbe ágyazva tűnnek elénk Huszt tornyai: a görögkatolikus, a katolikus és a református templom,⁷² a virágzó település házai. A vár alatti lankán felsejlenek a kápolna körvonalai. – A váromok elrendezés tekintetében egységes képet mutatnak, de tüzetesebb megszemlélésük után arra jutunk: a rajzoló csupán a festői összkép megragadásával törődött, a részletekbe menő hitelességgel nem.

* * *

Ugyanebben az esztendőben három akvarell is készült Husztról és nevezetességeiről,⁷³ amelyek közül – ismét csak a távolban – egyen tűnik fel a várom.

*Lám Sándor:*⁷⁴ *Huszt. A várhegy és a város látképe, előtérben a Tiszával. 1862. – Akvarell. – MNM MTKCs 56.1585 lt. sz.*

A lágypasztellszínekkel, fény-árnyék hatásokkal dolgozó művész inkább egyfajta hangulat megragadására, semmint a topográfiai hűség dokumentálására törekedett. Különböző megvilágításokkal dolgozott. Az előtérben épp csak, hogy jobboldalt megvillan Tisza egy darabkája, amelyet a továbbiakban egy dimbes-dombos homokzátóny takar ki a kompozícióból. A festmény jobb sarkában egy fahíd nyúlik át a folyón, attól egyenes út vezet a tekintetet a településre, melynek házai közül karcsú jegenyeszalak és a templomtornyok elegye magasodik ki. A festmény túlnyomó része nyugalmas, derűs, szinte idilli légkört áraszt. Tavaszí, üdezőld és sárga tónusú természeti környezetbe – bokrok, fák, mező – símuló városkép a háttér főszereplője. A festmény mértani középpontjára a várhegy oldalában megbúvó kápolna piros teteje vonzza a tekintetet. A komor-sötétre színezett várhegyen, szinte azal színeiben-anyagában egybeolvadva sejlenek fel a „romvár” körvonalai: a Ferdinánd-, a Nyári-, az Emberfő-bástya és a Palota szilüettje. A hegyoldal csupán egy részére vetül fény-sugár, a Viskre menő út mentén épült házakra. A távolban a Nagyszőlősi-hegység ködbevesző, halvány hegyvonulatai szinte egybeesőnek a gyöngyházfényű égbolttal. A tájrajz, a település képe alapján azt valószínűsíthetjük, hogy az alkotó megfordult Huszton, bejárta annak környékét, és – alulnézetből szerzett – összbnyomás alapján készítette el rajzát.

* * *

1863–64 folyamán 24 folytatásban közölte a Vasárnapi Újság P. Szathmáry Károly írását: A Tisza bölcsője. Emlékiül a jó máramarosiaknak címmel. Ebben egy teljes részt – több mint

két hasábot – szentelt a vár alapos szóbeli leírásának.⁷⁵ „E várrom oldalrajzát a Vasárnapi Újság már 1856-ki évi folyamában közölte: azért bár módunkban állana, hogy tökéletesebb rajzát adjuk, mivel magukból e romrajzokból a nagy közönség úgy sem sok tanúságot merít, ezuttal elhagyjuk. Célyszerűbbnek tartjuk helyett, hazánk e nevezetes végváranak alaprajzát közölni ... részint, hogy az a régibb magyar erődítési módról adatokat nyújtson, részint, hogy egy Bethlen István és Rhédei Ferencz fejedelmi udvartartásáról tájékoztatásul szolgáljon. Megjegyzem, hogy e rajz bár nem szakértő, de oly hiteles és tiszteletreméltó kézből került, kinek koránál fogva módjában állott a várat a leégett fedeleken még csaknem teljes épségben szemlélni, s ki adatait olyanok előadásából merítette, kik a várat még lakható állapotában ismerték.” Ezt követően a szerző meg is nevezi forrását, T. Tóth János máramarosi táblabíró személyében, majd ennek közléseit erős kritikával kezelve, az alaprajz számozása szerint haladva írja le a várat. Szerinte a mellékelt alaprajz⁷⁶ „még azon korból származik, midőn a falak épen állottak, sőt itt ott a fedél maradványai is.” Ehhez képest a közölt vázlat szinte teljességgel torz és használhatatlan: a bástyák forma tekintetében felismerhetetlenek, a Bubenői-, illetve a Fabástya ábrázolása hiányzik. Az írásos információk hasonlóan megbízhatatlanok; nem csoda, ha azokat már a cikk szerzője is – ki saját bevallása szerint „többször is megfordult” a „porladozó romban” – erős kételkedéssel fogadta.

* * *

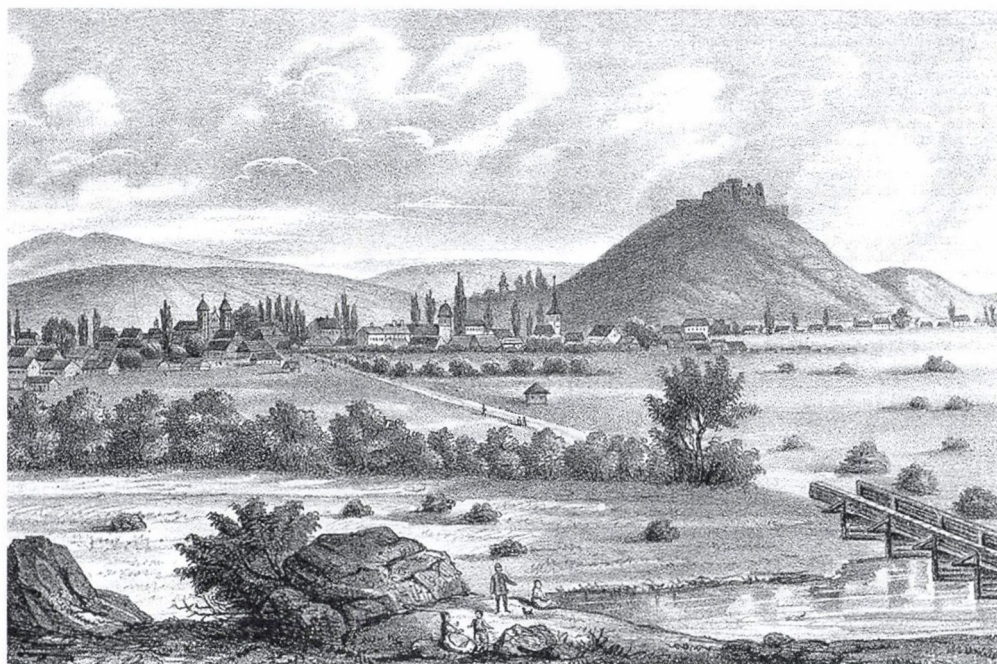
Schulek Ferenc: Huszth. 1864. – KÖH Tervtár 13463. – Ceruzarajz. – 25,5x35,5 cm. Szignált.

A Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum számára készült rajz Schulek azon útjának termeke, amelynek során a református templomot mérte fel. A templomról készült távlati rajzán a háttérben is feltűnik a vár.⁷⁷ Schulek kifejezetten „Huszth”-ról készült rajzán a helyenként bozóttal benőtt felsővár romjai láthatók, a Fabástya irányából. A rajz érdekessége, hogy a szerző a várlátogatást egy alaprajz elkészítésével is egybekötötte.⁷⁸ Akárcsak a nézeti rajzon, az alaprajzon is Schulek a Nagyvárta-, Fa- és Emberfő-bástyák jelzése helyett – tévesen – egyetlen hatalmas félköríves falat jelölt. Ez az ívelt falmaradvány a nézeti rajz előterében is jól megfigyelhető.

* * *

Elischer Lajos:⁷⁹ Huszth vára és városa. 1865. – Az Ország Tükre. Budapesti Képes Hetilap. 1865. május 11. IV. évf. 19. sz. 201. p. – Litográfia. – 19x13 cm. Szignálatlan.

Lám Sándor akvarelljének litografikus megjelenítése, bár érdekes, hogy a képmező az előképhez viszonyítva minden irányban, bár nem jelentősen – tágabb. A Nagyág túljáról készült ábrázolás előterében bokrok övezte folyóparton itt már játszadozó gyermekek szerepelnek staffázsfigurákként. A képet az előtérben jobbról a vizet átszelő fahíd nyitja meg, melyről nyílegyenes út irányítja tekintetünket Huszth városára, a fölé magasodó, vár koszorúzza hegytetőre. – Az alacsony, földszintes házak sorából jól kiemelkednek a templomtornyok, sőt a hegyoldalon a várhoz felkanyargó út mentén elhelyezkedő kápolna barokk sisaktornya is.⁸⁰ A kopárnak tűnő hegytetőt Lám Sándor ábrázolásánál robosztusabban koronázzák meg a híres romok. Struktúrájukat a rajzoló nem ismerte-értette, mert bár az egyes elemek felismerhetők és azonosíthatók (lőportorony, felsővár), az épületegyüttesek kapcsolata nem valóságos. A masszív tömb, a magas falak azonban jól kivehetőek. A litográfia hangulatilag híven illeszkedik a háromhasábos cikkhez, melynek illusztrálását volt hivatva szolgálni: „Huszth városa az ország éjszakkéleti sarkában, a vadregényes Máramaros

9. Elischer Lajos fametszete – Lám Sándor akvarelljének litografikus megjelenítése az Ország Tükrében, 1865.

megye egyik legszebb vidékén fekszik, a Nagy-Ág vize partján, ahol ez a Tiszába ömöl. Huszt mezővárosának lakói részint magyarok, részint oroszok; határa a zordon éghajlat daczára termékeny, igen szép rétekkal; földesura jelenleg a korona. Határát sok apró hegyi patak; ezek közt a Huszt vize is, metszi át, még kiesebbé téve folyásával. A munkás, pezsgő városka felett komor csendben viraszt az ősi vár, melynek omladozó falai magas, kúpformájú kősziklára vannak föltéve, korona gyanánt. Valójában koronája is volt a vár sok időkig Máramarosnak, koronája: mert itt laktak a híres huszti kapitányok, akiket az egész megye uralt; de nemcsak koronája, védpaizsa is vala a vármegyének, annyiszor menekült ide háborgós időkben, a török- és kuruczvilágban a tatárok vagy labanczok által zaklatott nép. ... Azért épüle az ország e zugában a magános hegyre rakott huszti sziklaerőd, hogy a betörések hullámai rajta szétzúzzanak s az itt fenn lakozó sasok rettentve csaphassanak alá, a tilalmasba igyekvő seregély-falkára. A huszti kapitányokat és a be-be rontó tatárscordákat értjük.”⁸¹

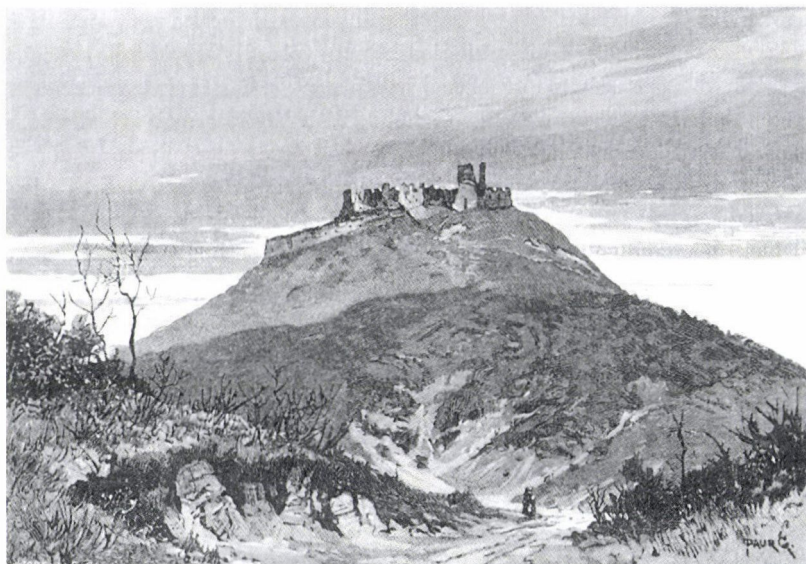
* * *

1888-ban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete éves közgyűlését Máramarosban tartotta. Az erről kiadott vastkos kötet ráirányította a figyelmet a megye természeti és történeti kincseire. Feltehetőleg valamilyen módon ehhez köthető azon alig azonosítható, kidolgozatlan várrom-vázlat elkészülése, amelyen az évszám az egyetlen információ.⁸²

* * *

Paúr Géza:⁸³ *A huszti vár látképe. 1890 körül. – MNM MTKCs T. 8231 lt. sz. – Lavírozott tusrajz.*⁸⁴

Az alkotó a jól bevált délnyugati nézetből örökítette meg a várat, szinte ugyanarról a pontról, ahonnan a Rohbock-féle ábrázolás készült; még a kegyképet is átveszi az ábrázolásból; a különbözőség azonban nemcsak a technika másságában, hanem a művészi kvalitásban is megmutatkozik.

10. Paúr Géza művét Morelli Gusztáv litografálta az 1890-es években „Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen” számára

Felfogásában szinte megelevenül a Kölcsey-megénekelte „bús düledék” kísérteties hangulata: a kékes-lilás tónusválasztás is ezt segíti elő. A háttérben csupán felhőfoszlányok úsznak, a vár környezetét képező valós tájból semmi sem látszik. E kép főszereplője kétségtelenül a magányos hegycsúcson terpeszkedő, elhagyott vár – erősen omladékos falaival, bástyaival. Előtérben a várhegyhez kapcsolódó kisebb domb gyér és csenevész növényzete közül kiinduló széles, kanyargós dűlőút irányítja a tekintetet a fő kompozíciós elemre. A vár rajza részletesebb, jobban tárja elénk az alsóvár egybefüggő falait; a palotarészen már nincsenek meg az ablaknyílások, helyükön foghíjak tátognak: a második palotaszint teljesen eltűnt. Egyedül a Ferdinánd-bástya őrzi még, bár csonkultan, eredeti magasságát.

A növénytakaró kopárabb és jellegtelenebb, mint Rohbock metszetén: az előtér növénytakarója itt senyedni látszik. „Tündérgert övezé a hajdan büszke Magasköt; gyér bokor ül szomorún mostani romja körül.”⁸⁵ Hiányzik az ember jelenléte, amire csak a – nehezen azonosítható – kegykép utal áttételesen.

Paúr művét a kor leghíresebb és legtöbbet foglalkoztatott magyar metszője, *Morelli Gusztáv*⁸⁶ litografálta Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen Magyarországról szóló VI. kötete számára.⁸⁷

* * *

11. Huszt vára a Vasárnapi Újság 1862-es számában

1895-ben a millenniumra való készülődés jegyében az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács állami pályázatot írt ki történelmi témájú képekre, melyeket az 1896. május 2-án nyíló Ezredéves Országos Kiállításához időben és térben kapcsolódva: május 4-től a Múcsarnokban tártak a nagyközönség elé Millenárius Képzőművészeti Kiállítás címmel.⁸⁸

A festménypályázat felkeltette a művészek érdeklődését, de a törvényhatóságok – megyék, városok, közületek – is megmozdultak, mert alkalmat kaptak arra, hogy történelmi tárgyú alkotásokat vásároljanak.⁸⁹

Máramaros megye a huszti vár megfestetésével kívánt bekapcsolódni az ünneplésbe. A képet híres földijüktől, az akkor már másfél évtizede Münchenben festőiskolát fenntartó, máramarosszigeti születésű Hollósy Simontól kívánták megrendelni. Hollósy – aki évek óta tervezte, hogy hazatér⁹⁰ – szívesen vállalkozott szülőföldje múltjának megőrkítésére. Azonban már a szerződés kötésig, 1896 áprilisáig anyagi⁹¹ és tematikai nézetkülönbségek jelentkeztek: a festmény átadásának időpontját is szeptember 15-ben jelölték meg, tehát a festménnyel semmiképpen nem vehettek részt a millenniumi tárlaton. Hollósy végül – nem nagy kedvvel – elkészült a képpel, amikor egy kisebb botrány kapcsán⁹² lefoglalták azt. A megye a skandalumot kihasználva csupán a kialakított ár töredékét akarta érte kifizetni. „A dühös Hollósy levétette a képet a vármegye díszterme faláról, s hogy senki se láthassa, befelé fordítva a megyei levéltárban helyezték el.”⁹³

A festmény kálváriája igazán csak ezután kezdődött. 1936-ban a máramarosszigeti Astra szálló nagytermét díszítette; 1939-ben a háborús hangulat miatt Kolozsvárra menekítették. 1940-ben Tordára került a kép. A néptanács raktárában kallódott, amikor Francisc Nistor, a máramarosi múzeum igazgatója rábukkant, s tulajdonjogát reprodukciókkal igazolva viszontagságos úton hazaszállította.⁹⁴ Ezt követően a szigeti néprajzi és természettudományi múzeum őrizte 1992-ig, amikor a keretből kivágvá elrabolták onnan. A huszti vásznat végül 1994-ben az Interpol találta meg, amikor a képet megvásárló gyűjtő felkínálta eladásra a

Magyar Nemzeti Galériának. A hivatalos eljárást követően az 1970-es párizs UNESCO-egyezmény alapján került vissza Máramarosszigetre.⁹⁵

Hollósy Simon: A huszti vár. 1896. – Máramaros Megyei Múzeum, Nagybánya. – Olaj, vászon. – 145,5x196,5 cm. – Szignálva a bal alsó sarokban: „Hollósy”.

A festmény délnyugatról ábrázolja a várat – előterében tanya: zsindelyes, füstölgő kéményű ház, balra mellette szintén zsindellyel fedett csűr. Mindkét épület teljes egészében látható, előttük húzódik az alacsony, vesszőből font, foghíjas kerítés, amelynek nagy részét

12. Hollósy Simon híres-hírhedt Huszt-festménye, 1896.

már kúszónövények lepik be úgy, hogy sövénynek tűnik. A kerítés tövében gémeskút, előtte vadvirágos mező egy darabkája, amelybe balról néhány faág hajol be. A háttérben minden átmenet nélkül emelkedik a magasba a romokat hordozó, erdőfedte huszti várhegy a hozzá kapcsolódó dombbal. Bokrok, fák, felhők, lassan ősze forduló hegyoldal, időtlen nyugalom, melyben az élet egyetlen jele a kéményből előbukkanó füst. A romok tömbje szinte egybeolvad a hegyoldallal, a kép egészéhez képest minimális méretben, annak felső tizedében. A kontúrok felismerhetők, s többet a művész nem is kívánt elérni. A vár, ahogyan a hegy tövéből az utazó felpillant rá a tiszai útról, dolga után sietve.⁹⁶

„Bizony a máramarosi kritika ... határozottan kifogásolták, hogy a kissé elködösült romok elébe holmi békeszerető polgár igénytelen viskója tolaakodjék. Hol itt a festőiség és a romantika, mikor a vár mögött egy számbavehető felhő sem gomolyog, sőt még az eget is alig látni fölötte?” – foglalta össze a korabeli vármegyei atyafiak ellenérzéseit Felvinczi Takács Zoltán Hollósyról írt tanulmányában.⁹⁷

A huszti kép ügye jól példázza, hogy a kiegyezés után a viszonylagos nemzeti önállóságban a történelmi festészet elvesztette az egykor őt életrehívó gondolati és érzelmi háttérét, dacára annak, hogy a hivatalos Magyarország még 1896-ban is kiemelt hangsúlyt helyezett akadémikus művelésére. Új szint hozott és képviselt ebben Hollósy Simon, akinek plain air

festménye másfajta impressziókat közvetített: a csendes elmúlás belenyugvó, nosztalgikus hangulatával ruházta fel a huszti várat.

A „fényképészek kora”

„... nagy szolgálatot tehetne a hazai fényképészet a hazai történelemnek úgy, ha minden olyan régiségeket, várakat, ó-kastélyokat, templom-romokat, barlangokat stb. a mik még fen vannak, de csak egy tized mulva is eltűnhetnek, fényképészetileg levenne és a jövő kornak hátrahagyná...”⁹⁸ – Veress Ferenc fényképész gondolatai jól tükrözik, hogy a fotografálás felé elkötelezett iparos-művészek a hazafias felbuzdulás – s nem utolsó sorban üzleti lehetőség – jegyében hamar felismerték a képi ábrázolásba való bekapcsolódás esélyét. Az 1870-es évekig meghatározó maradt a grafikus, illetve fotografikus illusztrálásmód vetélkedése.⁹⁹ Az „ecsettel-költők”¹⁰⁰ ugyanakkor – loppal vagy beismerve – hasznosítják a fényképeket.¹⁰¹ Felfedezhető ez a Magyarország és Erdély litográfiáiban, Rohbock acélmetszeteiben.¹⁰² Tudunk arról, hogy a Husztra terepszemlézni induló Hollósy Simont elkísérte művésztársa, Iványi Grünwald Béla, s mialatt Hollósy vázlatokat, ő a választott nézőpontból fényképeket készített.¹⁰³ Az 1860-as évektől már Európa-szerte – így nálunk is – kiemelten fontos szerepet játszott a fényképezett látkép mint mintakép és vázlat.¹⁰⁴

* * *

1885 körül Divald Károly¹⁰⁵ készített fényképeket a Keleti Kárpátok tájairól. 30 darab felvételt eredeti kiadói mappában ki is adott közülük. Ezek közül egy Huszt várának romjait ábrázolta.

13. Divald Károly felvétele a huszti várról, 1885 körül

Divald Károly: Huszt várromjai a Tiszavölgyben. – Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, Fotógyűjtemény, 1.754 ltsz.¹⁰⁶ – Fénynyomat. –18x13 cm fényképméret, 30,5x23,5 cm kartonon.

A minőségileg is igen jó, éles felvétel a Tisza menti útról, nyugati-délnyugati irányból ábrázolja a várat. Felvételi iránya erősen emlékeztet a Hollósy-képére, azonban Divald Károly nagyobb látószöggel dolgozott és ennek megfelelően több elemet is láttatott. Nemcsak a várat magát, hanem annak környezetét, fekvését is megörökítette: balról a hegy lankás oldalában a kápolna épületét szemlélhetjük, a kép jobb felében pedig magát a vár-hegyet, a hozzá kapcsolódó várdomb sűrű erdő fedte felületével. A hegy lábánál kertekkel körülvetett lakóházak, a fénykép előtérben útláthatók. A hegyet impozánsan koronázza meg a vár épületegyüttese, melynek minden egyes részlete jól kivehető s azonosítható: az alsó-vár teljes nyugati fala világosan szemlélhető, ekkor még a jelek szerint a vár teljes egésze körüljárható volt.

* * *

1900–1915 között Müllner János,¹⁰⁷ a kor elsősorban szociofotóiról ismert kitűnő fényképésze bejárta Magyarországot és szisztematikusan végigfényképezte a várakat, várromokat. Husztról két felvétel maradt ránk. Egyiken a várrom egésze látszik. A délnyugati irányból, a várhegy melletti dombról készült fényképen a fákkal benőtt domboldal ellenére jól kivehető a kapubástya környéke, s rendkívül élesen látszanak maguk a falmaradványok, sőt az alsóvár nyugati fala is.¹⁰⁸ – Másik felvételén a felsővár palotarésze látszik a Ferdinánd-bástya tövéből, bal alsó előtérben a Névtelen-bástya fala, hátrább a löportorony körvonalai jól kivehetőek.¹⁰⁹

* * *

A huszti várról készült fényképek jelentős része képeslap formájában maradt ránk.¹¹⁰ Ezek időbeni elhelyezése problematikus, de tekintettel arra, hogy magyar szövegűek, vélhetően nem az 1918-39 közti időszakban, hanem 1918-at megelőzően készültek.¹¹¹

- Legkorábbi talán az igen rossz minőséget képviselő, Mermelstein F. nevével jelzett felvétel. A délnyugati ábrázolás a várhegyhez kapcsolódó domb aljából mutatja a várat. Az előtérben szénaboglya mellett világos ruhás, kalapos, női alak áll. – Hasonló szögből, még egy későbbi fotóval rendelkezünk, amelyen a fény-árnyék összhatás miatt leginkább a palota figyelhető meg.
- Hasonlóan gyenge az „Üdvözlét M.–Husztról. – Huszti vár” szövegű példány, Mandlovits Lipót kiadása. Újdonságot hozott viszont a nézőpont megválasztásában: kelet, azaz a Huszt patak felől készült a felvétel, így a hegyoldalban álló kápolna fontos elemmé válik. Sajnálatos módon az összes épület szemmel láthatóan utánarajzolt, nyomda számára korrigált, forrásértéke ezért alig van.
- Két színezett felvétellel is találkozunk. Az egyik a „Huszt. Vár. Rákóczi lakóházával” megjelölést viseli, s fekete-fehér változata is fennmaradt. Az ábrázolás előtérben az ún. „Fejér ház” áll, amelynek deszkakerítése előtt néhány helybeli polgár és egy lovasköcsi álldogál. A vár csupán elmosódott folt a hegy tetején. – Sokkal mozgalmasabb a „Huszt. – Rákóczy-vár. Rákóczy-Festung.” szövegű darab. Az előtérben szélesen kanyarog a Huszt patak, a képeslap bal sarkában a „Fejér ház”. A patakparton mozgalmas életkép: a lakosság különböző rétegei és típusai. A hegycsúcson meglepően éles, jól azonosítható a palota-együttes és a Fabástya, valamint a Nagyvárta-bástya.

- A „Huszt – Látkép a Tisza felől” meglehetősen sem beállításában, sem minőségében nem mérvadó. A város és a hegy annyira távolinak tűnik, hogy épp csak érzékelhető utóbbi tetején a vár.
- Év nélkül jelent meg „Üdvözet Husztról” díszes szalagcímmel az a példány, amelyik azért érdekes, mert a keretezett, színes kép csupán a levelezési oldal 50%-t fedi, mellé írni is lehetett. A harsány színeiben kissé túlzó képen a várhegy a fő kompozíciós elem, a városból csak a háztetőket látni; a vár bástyarendszere viszont szépen látszik a felvételen.¹¹²
- Az „Üdvözet Máramarosból. Huszti várrom látképe.” felirattal a Névtelen-bástya irányából az 1910-es években készült felvétel a kerek löportornyot és a palota még három szint magasságú, ablakokkal tagolt, de bozóttal már erősen benőtt képét örökítette meg. A háttérben a Tisza és az Avas-Guttin vonulatai látszanak.¹¹³
- „Huszt – Várrom.” Színezett nyomat, mely a téli tájban mutatja a hegyoldalt és a részleteiben jól kivehető erősséget. A Hollósy-hangulatú kép előterében kopár fák, hófoltok, deszkapalánk kerítés mögé húzódó tisztas parasztporták. Az 1917-ben készült képeslap a Vasúti levelezőlap-árusítás 4001 sorszámú terméke, melyet gumibélyegzős „K.u. K. Offizier...in Huszt” tintanyomattal Radomszky Árpád zászlós adott fel a 650-es tábori postáról szüleinek.¹¹⁴

* * *

1907-ben a m. kir. kereskedelmi miniszter megbízásából a MÁV igazgatósága egy Magyarországról szóló népszerűsítő könyv kiadását határozta el, mely nagy példányszám-ban, magyar, angol, német, francia nyelven is több kiadást ért meg. – Ehhez sok fénykép készítették, többek közt a huszti várról is. A fényképen jól látszanak a vár romjai, előterében a huszti házsorok.¹¹⁵

14. „Huszt, Rákóczy-vár” – képeslap 1900 körül

Eddigi ismereteim szerint egyedülálló a „Hust. – Vojenské baráky.” színezett nyomat, hiszen a csehszlovák éra alatt készült. A Nagyág felől, mglehetősen sematikusan ábrázolja a várat; a hangsúly a kép előterében sorakozó katonai barakkokon van. A Lichtig cég 313. sorszámú képeslapja az 1920-as évekből.¹¹⁶

* * *

A képeslapok másik része igen jól köthető Kárpátalja visszacsatolásához,¹¹⁷ amelyben Husztra, mint harcok színhelyére, a történelmi várrom melletti kormányzói jelenlétre újra élénk figyelem irányult. A nemzeti múlt elcsatolt, s ezért kettősen is pusztulásra ítelt „romvárát”, a hozzá csatlakozó modernizálódó élénk város jellemző részleteit – hasonlóan a többi „visszatért” településhez – itt is fényképezték, hogy a magánember posta-használata révén is a revizionista öröm-propaganda részét képezze. E fényképek színvonala jó, felirataik a visszatérés feletti örömnépet summázzák.¹¹⁸

- A legismertebb, legtöbbet közölt beállítás a város központjából, a főutcáról készült. „Üdvözet Husztról – Huszti vár és tere.” Balra a katolikus templom, jobbra a háttérben a református templom tornya tűnik elő. Valószínűleg kép-sorozat keretében készült. Az utca végén a várhegy, tetején a Fabástya, Emberfő- és Nyári-bástya, valamint a Palota falai kitűnően látszanak.¹¹⁹
- Egy másik felvétel a jelenre helyezi a hangsúlyt, s „Kormányzósági palota a várral” látható rajta. A szemmel láthatóan új épület környéke még nem rendezett, az építkezés alig fejeződött be. A hegy tetején a vár inkább csak hajdani előjárósági székhelyként, a jogfolytonosság élő bizonyítékaként, elmosódottan tűnik fel.
- A két fentebb leírt képet is tartalmazó négyfelvételes lap másik két eleme ritkább: a várhegy oldalában a kápolnától és az azt övező temető sírkeresztjeivel az előtérben látatja a romokat. A budapesti Sárai-fényképsokszorosító-műhelyben készült lap a huszti M. kir. Dohánynagyáruda kiadása. A postabélyegző tanúsága szerint 1942 júliusában már közkezen forgott.¹²⁰
- A következő képeslap-csoport a „Huszt vize a várral” címet viseli vagy viselhetné. Előterében a Huszt patak ívelt vonala, mellette modern építésű családi házak sorakoznak. – E kép variánsa a korszak egyik leglíraibb felvétele: a töltések közé szorított patak vízben tükröződő régi fahídja nagyrészt kitakarja a modern házak látványát, s a szemet a várhegyre irányítják, amelyen időtlen nyugalomban trónol a vár, a hegyoldali kápolna. A falak, a Bubnói-, Nagyvárta- és Fabástya szinte épnek tűnnek e messziségből.
- A Tisza felőli oldalról, a Nagyágon átívelő modern hidat is bemutató képeslap a városra koncentráll, a vár itt csak látványi elem.¹²¹
- Az egyetlen álló formátumú lap alsó felében a modernizálódó város, a fákkal dúsan borított hegyoldal, majd a vár város felé nyúló Fabástyája uralja a képet. Élesen kivehető a burjánzó növényzet közt álló magas falmaradványok. Elgondolkodtató, hogy a vár nyugati oldala, az alsóvár bástyái tisztán látszanak. Mindez arra utal, hogy legalább a vár környékét, a falak közvetlen közelét karbantartották.
- A tiszai útról, a várhegyhez kapcsolódó domb tövéből „Hollósy-jellegű” léggörsugalló képeslap készült. Előterében hagyományosabb házak, vesszőből font kerítés; az út közepén kalapos paraszt álldogál. A háttérben a várhegy, az egyes épületrészek jól kivehetőek. Szépen komponált, hangulatos felvétel.
- A várba felmászó fényképezők líraiságban igyekeztek többet nyújtani. A palota egyik romos nyílása által keretbe foglalt fotó tulajdonképpen a várbeli kilátást, az alant békésen kanyargó Tiszát örökítette meg.

15. A 24. honvéd határ vadász zászlóalj géppuskásai a huszti várban, 1939 áprilisában

- Egy másik felvétel a vár mai napig legtöbbet fotózott részletére koncentrált. A Névtelen-bástyáról kitekintve pásztázta végig a palotarész és a löportorony külső, három szintes magasságban álló falait, hogy az alsó várból az Emberfő-bástya apró bokrokkal benőtt térségét. – Ezt a szöveget napjainkig előszeretettel használják a várat fényképezők, hasonlóan járt el a századforduló körül műemléki felmérésként fotózó Müllner János is.¹²²
- „Üdvözet Kárpátaljáról! Huszt – Várom” aláírással jelent meg az a képeslap, amelyik a felsőkapu keretéből nyújt bepillantást a palota emeletmagasságban álló romjai közé. A képen néhány kiránduló álldogál, hogy a romok kiterjedését is érzékelti tudjuk.

* * *

A Kárpátalja visszatérésével kapcsolatos fényképek közt különleges csoportot képez a m. kir. 24. honvéd határ vadász zászlóalj által kiadott képeslap-sorozat,¹²³ amelyek az egység harcait volt hivatva megörökíteni.

A magyar honvédség 1939. március 15-én hajnalban három irányban¹²⁴ kezdte meg előre nyomulását Kárpátalja visszavételére. A Loósy Alajos alezredes vezette 24. honvéd határ vadász zászlóalj – 80%-ban két- és hathetes újonckal, akiknek harci kiképzése még nem fejeződött be – Beregszászról 40 km-es, 10 és fél órás menetben előretörve Csepe – Feketeadó – Tiszaszászfalu térségében csehszlovák harckocsik támadásait visszaverve 14.30-ra felszabadította Nagyszőlöst. Az este beérkezett 14. kerékpáros zászlóaljjal vállatve március 16-án Magyarokmját-Szölösvégardó-Szirma vonalában megütközött a cseh 45. gya-

logezred 2. zászlóaljával, amelyet szics-gárdisták támogattak s 15–16 óra tájban harcolva „harangzúgás és fegyverropogás közepette”¹²⁵ foglalták el Husztot.¹²⁶ Innen a 14. kerék-páros zászlóalj még az éjszaka Técsőig tört előre, majd az ezeréves határig és a Felső-Tisza mentén 320 km-es szakaszon teljesítettek határvédelmi feladatokat.

A Beregszászon sebtében kiképzett 24. határvadász-újoncok eskütételére a bevetés miatt ott már nem jutott idő. Ezért április 3-án ünnepélyes körülmények közt, a huszti vár egykori nagyobbik díszszemleterén, a Palota tövében, a Névtelen-, Ferdinánd- és Bubnói-bástyák által határolt területen tették le a fogadalmat, úgy, hogy a tűzkeresztségen addigra már átestek. A több csoportban zajlott eskütételről a zászlóalj parancsnoka készített felvételeket. Eszerint a Névtelen-bástya falán – melynek oldalára felerősítették a kormányzó keretezett képét – helyezkedett el a tisztikar, innen vezényelték az ünnepséget. A Palota falán egy magyar katona lengeti a nemzeti trikolorot, a másik egy falconk tetején ül kezében a zászlóval. A teret, közép felé nézve felsorakozva, szinte teljes egészében betöltik a honvédek. – Ugyanezt a látványt hátrábról, a Ferdinánd-bástya falának belekomponálásával még egyszer megörökítették. – Az eskü méltatása a dandár lelkésze által a vár másik végében, a felsővár bejárata előtt elterülő kis díszszemleteren történt, ahova több tábori tüzérségi eszközt is felvontattak. – A képsorozat katona-lírai eleme az a felvétel, amely az Emberfő-bástyára kihelyezett géppuskásokat mutatja. A kép háttérében – amerre a katonák is tekintenek – a huszti kapu, a zászlóalj harcainak színtere látszik: balról a Tisza, jobbról a Nagyág és Huszt városa.

* * *

*Rácz István okleveles építésmérnök: A huszti Rákóczi vár alaprajza, 1943.*¹²⁷ – KÖH Tervtár K 482. – Tusrajz. – 290*10 mm. Felirata: „A huszti Rákóczi vár alaprajza” Jelezve a rajz jobb alsó sarkában, szignó + bélyegzőlenyomat. – M 1:1000. – A vár külső falainak méretezett, kiserkesztett rajza.

* * *

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a huszti vár ikonográfiai szempontból részint rendhagyó, részint jellemző példa váraink ábrázolása tekintetében. A XVI–XVIII. században a közismert sorozatokban – az átlagtól eltérően – nem találkozhattunk ábrázolásaival. Csupán hadmérnökök készítettek róla állapotfelméréshez, modernizáláshoz rajzokat. 1766-os leégését, pusztulását követően teljesen elvesztette katonai jelentőségét. Ettől kezdve híven példázza a magyar várak sorsát. A Kárpát-medence északi peremén álló hegyi határvárát romvárként a irodalom és a képzőművészet fedezte fel magának, s a XIX. század hasznosan mulattató képes újságjaiban metszeteken, akvarelleken a hazai tájak megismerésének, a nemzeti múlt felidézésének szellemében viszonylag gyakran, más és más felfogásban örökítették meg. A XIX–XX. század fordulóján a fényképezés, a képeslapok kedvelt témájává vált.

Ha ma akarja valaki lefesteni, lefényképezni a huszti várat, nincs könnyű dolga, még anynyira sem, mint egy évtizede.

Gyéren látogatott kirándulóhely, melyet lassan végleg felver a gaz, visszafoglal-beborít az erdő. A néhány esztendeje még áttekinthető, a növények zöld tengere ostromolta huszti romok mára már alulmaradtak e küzdelemben. Úgy tűnik, végleg.

Jegyzetek

- * Jelen tanulmányhoz a bécsi forrásokat a Collegium Hungaricum ösztöndíjának segítségével tekinthettem át. Ezúton is köszönöm. – Megértő támogatásukért köszönet illeti továbbá a Hadtörténelmi Levéltár bécsi delegátusait: Czigány Istvánt, Szakály Sándort, Bonhardt Attilát, Kelenik Józsefet; nemkülönben Fazekas Istvánt, a Magyar Országos Levéltár bécsi delegátusát; Jankó Annamáriát, a Hadtörténelmi Térképtár vezetőjét, Plihal Katalint, az OSZK Térképtára vezetőjét, Wehli Tünde művészettörténészt, s végül, de nem utolsó sorban Toma Katalin levéltárost és Kreutzer Andrea főmuzeológust.
- 1 BUBICS Zsigmond: Magyarországi várak és városoknak a M. N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei. Bp. 1880. Előszó III. p.
  - 2 Ezen forráscsoport fontosságára CSORBA Csaba hívta fel a figyelmet: 17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében. In: Bodó Sándor–Szabó Jolán (szerk.): Magyar és török végvárak 1664–1684. Tudományos tanácskozás előadásai, Noszvaj, 1984. okt. 18–19. /Studia Agriensia 5./ 131–151. o. [továbbiakban: CSORBA] 1984.
  - 3 RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493–1800). Bp. 1963. [továbbiakban: RÓZSA] Hiv. r.: 13. p.
  - 4 Földrajzi fogalom: az Avas-hegység és a Nagyszőlősi-hegység déli nyúlványa képezte szűkület; az a pont, ahol a Tisza az Alföldre lép.
  - 5 RÓZSA 8. p.
  - 6 HUBAY Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Bp., 1948.; G. ETÉNYI Nóra: Az 1663–64. évi magyarországi török elleni háború a Német-Római Birodalom nyilvánossága előtt. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) 1997.
  - 7 DILLICH, Wilhelm: Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Länder und Festungen, so der Türcke bis dahero in Europa, besonders aber in Ungarn .... zum Theil aber ganz under sein Joch bracht, sampt der Ungarische Chronik. Cassel, 1609.
  - 8 Ortelius, Hieronymus: Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen unnd Belagerungen ... in Ober und Under Ungern ... Nürnberg, 1603., 1613., 1620., 1622.; Ortelius Redivivus.... Nürnberg, 1665.; Wunderbarer Adler-Schwung oder Ortelii Redivivii et Continuati. Bécs, 1693–94. 1–2. k.
  - 9 ZIMMERMANN, Wilhelm Peter: Eikonographia, Aller deren Ungarischen Stätt, Vöstungen, Castellen und Häuser, welche von anfang der regierung Rudolphi II. biss 1603 ... belagert worden... Augsburg, 1603.
  - 10 BOETHIUS, Christoph: Das Glanz-erhöheten und Triumph-leuchtenden Kriegs-Helms. Nürnberg, 1688.
  - 11 BIRCKENSTEIN, A. E. Burghardt von: Ertz-Herzogliche Handgriffe. Bécs, 1686.
  - 12 Fentebb említett munkájában CSORBA Csaba ezen ábrázolások hitelesség-vesztésének történetét is felvázolja: eszerint Czennerné Wilhelmb Gizella, valamint Rózsa György tipológiai leszármazás-vizsgálati munkássága révén fény derült az ábrázolási alaptípusokra és ösképekre, amelyeket aztán számos kiadvány kisebb-nagyobb variációkkal átvett, felhasználta a későbbiekben. Ők azonban a várábrázolásokat művészettörténeti szempontból, látványosság és művészi színvonal tekintetében rangsorolták. A tudományos és ismeretterjesztő munkák átvették ezt a gyakorlatot. Az ábrázolások történeti hitelessége azonban így háttérbe szorult. Bebizonyosodott az is, hogy a metszők, rajzolóok, az ábrázolások készítői rendszerint egyáltalán nem fordultak meg a magyarországi helyszíneken. „A grafikai sokszorosítás előnye, hogy az egyetlen példányban meglévő, a

háborúk pusztításai miatt gyakran veszélyeztetett látképet – amely a kortárs számára a lokálpatrióta büszkeség tárgya, a mai kutató számára pedig felbecsülhetetlen forrás – megsokszorozta, ezzel megmentette, terjesztette és népszerűsítette. Viszont éppen a sokszorosítás hátrányt is rejtett magában. Míg a városi tanács megbízásából vagy uralkodók számára készített rajz rendszerint helyben maradt, s azt bárki azonnal ellenőrizhette az eredetivel való összevetés révén, addig a sok példányban kinyomtatott fa- vagy rézmet-szet messze földre eljutott, olyanokhoz is, akik az eredeti tájat vagy várost sohasem látták, s akik számára az ellenőrzés megoldhatatlan feladat volt, bár kívánalma rendszerint fel sem merült. A grafikai úton sokszorosított vedutákkal szemben a hitelesség igénye lényegesen alacsonyabb, főleg azokkal a területekkel kapcsolatban, amelyek nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhetőek. Másrészt a sokszorosító művész gyakran rontott az eredeti felvételi rajzon, hisz a sokszorosításnak nem kellett feltétlenül a helyszínen, az ábrázolt városban történnie.” (RÓZSA 10. p.)

- 13 RÓZSA 11. p.
- 14 Bécs, HHStA AA Hung. 137. Konv. B. 1600. II. fol. 57–59. – Ezúton is köszönetet mondok Fazekas Istvánnak, a Magyar Országos Levéltár bécsi delegátusának, hogy felhívta figyelmemet az ábrázolásra.
- 15 A huszti vár régészeti feltárása késik. 1990 körül megtörténtek rá az előkészületek, az alsóvár kapuja környékét megkutatták, majd a munka abbamaradt. Itt jegyzem meg, hogy a növénytakaró leirtása, majd a terület sorsára hagyása révén az addig jól áttekinthető romokat ma teljesen belepte a bokrok és fák kusza hálója, mely a következő néhány év alatt ízekre szedheti szét a romjaiban is impozáns erősséget. – A felmérésről készült szintvonalas tervrajz másolatban fellelhető KÖH Tervtár. Forrása: Ukranszkij Szpecialnij Resztavracionnij Praektnij Insztitút, Lvov, Pg. Bosszaegyennyija 3/a.
- 16 EPERJESY Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929. [továbbiakban: EPERJESY]. 2313. sz. – A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3363. – E térképet másolta Várnai Dezső 1939-ben. In: KÖH Tervtár K 2728, K 2740. 1909-ben a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából Hollenzer László is megörökítette e rajzot, melynek 50x60-as üvegnegatívja a KÖH Fotóteráiban ma is fellelhető. Az erről szóló jelentést ld. FORSTER Gyula (szerk.): Magyarország műemlékei. Bp., 1913. 3. k. 280. p.: „Lényegesen gyarapodott a felvételek gyűjteménye az által, hogy a megelőző tárgyalások után a cs. és kir. hadügyminisztérium megkezdte a bécsi katonai műszaki levéltárban őrzött régi magyar várfelvételek sorozatos megküldését lemásolás céljából. Az 1909. évben a következő várak küldettek meg [19 várat sorol fel, köztük Husztot]. Mindezekről kellő nagyságú fényképmásolatok készültek.” – Ugyanezt a Várnai-rajzot közli továbbá: DESCHMANN Alajos: Kárpátalja műemlékei. Bp., 1990. [továbbiakban: DESCHMANN] Hiv. r.: 166.p.; DESCHMANN Alajos: Huszt vára – a máramarosi sóbányák öre. In: Műemlékvédelem 1991/3. sz. 156–164. p. [továbbiakban: Műemlékv.] Hiv. r.: 159. p.
- 17 Hátoldalon – körülvágás miatt hiányosan ez olvasható: „In Hungarn ..... zu den ..... brief de A 1713 so lig in Expedisa mense Juny hoc anno No. 21.”
- 18 1 rajnai öl = 1,882 m – BOGDÁN István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Bp., 1990. [továbbiakban: BOGDÁN] Hiv. r.: 186. p.
- 19 MOL U et C fasc. 220. No. 22. – A huszti uradalomhoz tartozó koronavárosok mind egyikét megörökítette hasonló módon. Közli: Műemlékv. 156–157. p.
- 20 Ld. az alábbiakban Lám Sándor akvarelljeit. – A templom ma is fallal övezett. Megerősítését a szász telepések megjelenésével, illetve a török támadásokkal hozzák kapcsolatba, valószínűleg az erdélyi székely és szász példák révén. A Káta nemzetség csaholyi

ágának monostorát 1337-ben említik először Huszton. – ENTZ Géza (szerk.): Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. Bp., 1986. I. k. 119. p. – A huszti műemlékekről bővebben DESCHMANN 164–172. p.; továbbá: NÉMETH Adél: Kárpátalja. Bp., Panoráma, 1991. 126–128. p.

- 21 DESCHMANN 170. p.
- 22 Hasonló elővéddel találkozunk számos székelyföldi erődtemplom esetében. pl. Prázmáron.
- 23 Ilyen, feltehetőleg anyagában is hasonló (zsindeles) fiatornyos szerkezettel találkozunk az egykori Szatmár megyei Vámosatya, Fehérgyarmat, valamint a szabolcsi Zsurk ref. harangtornyainál. E (harang)tornyok a XVIII. század végéig gótikus kompozíciós elveket és szerkezeti megoldásokat követnek. Ld.: MAROSI Ernő: Magyar falusi templomok. Bp., 1975. – A magyar fatemplomok és fatornyok jegyzékében Balogh Ilona a következőket írja a huszti templomtoronyról: „Zárt fiatornyos fasisak. Hegyes tornya köréből a négy kis fiók csak 1861-ben távolítottatott el. – 1865-ös rajza Lehoczky Tivadartól a Műeml. Orsz. Biz. rajzgyűjteményében, ezen már csak egyszerű zárt torony látható.” – BALOGH Ilona: Magyar fatornyok. Bp. 1935. hasonmás kiadása: Páll István (szerk.): Sóstói Múzeumfalv Kiskönyvtára 2. Nyíregyháza-Sóstófűrdő, 1994. 37. p. – Lehoczky 1863. aug. 16-án készített ceruzarajza ma a KÖH Tervtár 13467 alatt található, alsó sarkában még a fiatornyos változatot is felvázolta. – A templomról 1864-ben Schulek Ferenc készített távlati és részletrajzokat, eredetileg a Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum számára. Lelőhelye KÖH Tervtár 13456–13457. Ismeretlen szerzőtől ugyanitt K 2731 alatt egy 1877-es távlati ceruzarajz is szerepel (14,5x22,5 cm); valamint egy M 1:100 alaprajz K 2730 ltsz. alatt.
- 24 EPERJESY 2320. sz. – A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3362.
- 25 Hátoldalon – körülvágás miatt hiányosan ez olvasható: gekomt zu Oبریß Leut. v. der Zeit Bericht im Expedis Mense Feber 725 No. 212.
- 26 EPERJESY 2319. sz. - A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3361. – Az eredeti hátlapján a „K. K. Artill. Hauptzeugamt” bélyegzője található.
- 27 EPERJESY 2314. sz. - A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3359.
- 28 E részletrajz fekete-fehér fényképét közli BALOGH Jolán: Kolozsvári kőfaragóműhelyek XVI. század. Bp. 1985. képmellékletében: 217. kép.
- 29 A három közölt Rochet-térkép egy közös tokban található, „Plan und Prospect des Schlos Hust HHXCI” felirattal. – Claude de Rochet Kassán teljesített szolgálatot, mint ez murányi térképeink szignatúrájából kiderül („fait a Caschau par Claude Rochet Major et Ingenieur de Sa Maj. Imp. et Catholique Le 4me Aoust 1740. – Kriegsarchiv, Inland C. V. Murany No. 1. [485. 12/c., a])
- 30 PAP József ifj.: Adalékok Máramaros történetéhez. Máramarossziget, é.n. [1909.] [továbbiakban: PAP] Hiv. r.: 113., 279., 369–371. p. – Megállapításom Rochet következő két rajzára is vonatkozik.
- 31 EPERJESY 2315. sz. – A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3358.
- 32 Hátoldalon – körülvágás miatt hiányosan ez olvasható: „Den 11ten Februs. 756 – No. 142/h. Ex actis 25/1 p:4te hung. Huszt”
- 33 1 erődítményöl=6 erődítményláb=1,94886m. A hazánkban az 1750-es évek végén feltűnő hossz mérték-rendszer egyik korai alkalmazása a jelen példa. – BOGDÁN 179. p.
- 34 Közli EPERJESY 1784. sz.

- 35 Hátoldalon: „Von Obersten Chev: v. Geppert, zur militärischen Landesbeschreibung von Ober Hungarn in dem Jahre 1870/1872. Alte Specification Lit. A.” – A térkép rendkívül rossz állapotban van, a színek épp csak érzékelhetők, a papír megtartása rossz.
- 36 BOGDÁN 179.p. – 1 erődítményöl=6 erődítményláb=1,94886m. A hazánkban az 1750-es évek végén feltűnő hosszmértek-rendszer egyik korai alkalmazása a jelen példa.
- 37 Gabrieli 43. sz. alatt
- 38 EPERJESY 2316. sz. – A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3357.
- 39 EPERJESY 2316. sz. – Eperjesy nem jelöli, hogy két különálló lapról lenne szó! A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3364.
- 40 EPERJESY 2316. sz. – A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3356.
- 41 Id. Hayeck, Cajetanus: A huszti vár alaprajza, 1763–64 – Bécs, Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland C.:V. Huszt No. 4. 485/5.e
- 42 EPERJESY 2318. sz. – A térkép másolatban fellelhető: Hadtörténelmi Térképtár G I. h. 3360.
- 43 PAP 364. p.
- 44 SZABÓ Júlia: A mitikus és a történelmi táj. Bp., 2000. [továbbiakban: SZABÓ] Hiv. r.: 125–126. p.
- 45 Az első hazai litográfiai műhelyt feltehetőleg 1811-ben Schmid János svájci születésű rézmetsző hozta létre; az officinájában készült várajzok közül Árva vára a Regélő korai mellékleteként szerepel. – KÖSZEG Ferenc: Magyar folyóirat-illusztrációk 1830–1848. [továbbiakban: KÖSZEG] In: Szabó Júlia–Széphelyi F. György (szerk.): Művészet Magyarországon 1830–1870. A Magyar Nemzeti Galéria és a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának közös kiállításának katalógusa. Bp. 1981. 1–2. k. [továbbiakban: Katalógus] 137–148. p. Hiv. r.: 139. p.
- 46 KÖSZEG 141. p.; RÉVÉSZ Emese: Történelmi kép mint sajtóillusztráció 1850–1870. – In: Mikó Árpád–Sinkó Katalin (szerk.): Történelem – Kép. Szemlvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. A Magyar Nemzeti Galériában 2000. márc. 17. – szept. 24. közt megrendezett kiállítás katalógusa. Bp., 2000. [továbbiakban: RÉVÉSZ] Hiv. r.: 582. p.
- 47 KÖSZEG 137. p., 145. p.
- 48 RADNÓTI Sándor: Magyar folyóirat-illusztrációk 1849–1867. [továbbiakban: RADNÓTI] – In: Katalógus 149–155. p. Hiv. r.: 149. p.
- 49 RÉVÉSZ 581. p.
- 50 RADNÓTI 149. p.
- 51 RADNÓTI 153., 155. p., RÉVÉSZ 594. p. 26. j.
- 52 Az Ország Tükre IV. évf. 1865. 11. sz. 209. p. – Hetenként 4 képpel, másfél ív terjedelemben jelent meg.
- 53 „A képeslapok czélját és hasznát fölösleges mutogatnom. Egy a hazának bármi téren szolgálatot tett férfiú arczépe; egy lelkesítő s elmékedésre hívó jelenet az élet- s történelemből; a jelen haladását tanusító kitünőbb művek, s a múlt idők némán beszélő romjai; a műrecek másolatai, s a napi felfedezéseknek képekkel könnyebben megérthető ismertetései stb. a honfi erényt, áldozatkésztséget, izlést, s a tudomány iránti fogékonyságot és ösztönt, hogy kiválóan fejlesztik és fokozzák, ki tagadná?” – Az Ország Tükre 1862. I. évf. 1. sz. 1. p. – Idézi RÉVÉSZ 581. p.
- 54 A Vasárnapi Újság 1856. VI. évf. 8. sz. 200. p-n módszeres honismertető munkájának eredményessége érdekében felhívást tett közzé, amelyből kitűnik, kit vontak be – a helyi

- birtokosoktól a tanítóig – hogy a fametszetekhez nyersanyagot szolgáltatassanak, s meghatározták a szóbajöhető témaköröket is.
- 55 RADNÓTI 153. p. – A Vasárnapi Újság rajzolóként között rendszeresen, bár alacsonyabb színvonalon publikál Greguss János, Kallós Kálmán, Myskovszky Viktor, Müller Adolf, Zombory Gusztáv.
- 56 Érdekes, hogy a staffázs-figurák kezdetben csupán az arányok érzékeltetésére, a látvány hű leképezésére kerültek a kompozícióba. Később az egyes tájegységeket jellemző néptípusokat, viseleteket, fogalmozásokat jelenítették meg általuk. – GELLÉR Katalin (szerk., bev.)–BASICS Beatrix (bev., tárgyleír.): Dunai vázlatok. 19. századi rajzolók táj- és városképei. A Közép-európai Kulturális Intézetben megrendezett 2001. szept. 20–okt. 21. közti kiállítás katalógusa. Bp., 2001. [továbbiakban: DUNAI] Hiv. r.: 3. p.
- 57 1727-ben jelent meg az egyik legkorábbi tájképegyüttes, Erasmus Schrött kassai rajztanár „Malerische Ansichten von Ungarn” című sorozata; vagy gondoljunk Jacobus Alt 246 darabos „Donauansichten”-jé, amely 1818–28 közt látott napvilágot. A legismertebb MEDNYÁNSZKY Alajos: Festői utazás a Vág folyón Magyarországon. Pest, 1826. – könyve és ábrázolásai váltak e műfajban. – Dunai 6–7. p.; SZABÓ 136–137. p.
- 58 A vár-romantikát költészetünkben elindító regék (Kisfaludy Sándor, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc művei) még csak ráirányították a figyelmet a magyar história építészeti emlékeire. Néhány közülük irodalmi alkotások révén került újra az érdeklődés homlokterébe (Huszt, Drégely, Visegrád), s emelkedett a nemzeti függetlenség és szabadságküzdelmek lerontott jelleképévé. Az önkényuralom éveiben tehát a várkutató, a romok literális vagy művészeti megidézése, a táj inspirálta történelmi emlékezés a passzív rezisztencia eszközeként számított. – Ld. erről részletesen: KESERŰ Katalin: Várábrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon. [továbbiakban: KESERŰ] In: Zádor Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Bp. 1993. 223–243. p. Hiv. r.: 227–231. p.; valamint: RÉVÉSZ; SZABÓ 136–137. p.
- 59 KESERŰ 239. p.
- 60 KESERŰ 223–224. p.
- 61 Simonchich [Simonesics, Simonchics, Simunchich] Innocentius a. S. Anna (1750. május 13. Rovna – 1807. ápr. 21. Máramarossziget): piarista pap, a retorika és irodalom tanára. A piarista rendházakban Nagykárolyban, Selmeccen, Tatán és Vácott, valamint Máramarosszigeten élt. 1796-tól haláláig a szigeti rendház tanára, igazgatóhelyettese, majd igazgatója volt. Ő vizsgálta először Máramaros megye történelmi-topográfiai viszonyait. – In: SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1906. XII: k. 1068–69. col.; LÉH István (adatgy.)–KOLTAI András (s.a.r., kieg.): A magyar piarista rendtartomány történelmi névtára 1666–1997. Bp. 1998. 343. p.
- 62 Simonchicz. INNOCENTIUS: Noctium Marmaticarum Vigiliae. Bibliothecae Regnicolarum Oblatae. 1803. – OSZK Kézirattár Quart. Lat. 274. (1. köt.), 273. (2. köt.) – A vízfestmény a 2. kötet Dissertatio de Propugnaculo Husztiensi című részében a 33. p-n található.
- 63 Jaschke, Franz (1775 Rosenthal -1842. nov. 11. Bécs): sziléziai származású bécsi tájképfestő, aki 1794-ben került a bécsi akadémiaira. 1807–1808-ban a technikai-termesztudományi érdeklődésű Lajos főherceg kíséretében utazta be a határörvidéket. 1810-ben a botanikus Rainer főherceggel utazgatott Magyarországon, Erdélyben, Galícia egy részén, Bukovinában, majd 1816-ban Észak-Itáliában. Műveiből következtetve az 1820-as években is megfordult Pest-Buda környékén. 1840-ben két műve szerepelt a pesti Műegylet első kiállításán. 1810-ben Sátoraljaújhelyen Kazinczyval is megismerkedett, aki erről leveleiben számolt be: „Rainer főherceg... azért vevé maga mellé, hogy itt vidékceket ‘s a’ köznép öltözetjeit, a’ Fő-herceg által dolgozandó Magyarországi Utazása mellé raj-

- zolja.” Az utazások során festett viselet- és tájképek egy részéről a művész akvatintákat készített, s ezek 1821-ben nem Rainer főherceg, hanem Csaplovics János szövegével jelentek meg: CSAPLOVITS, Johann: Ethnographischer Text zu 33 in Kupfer gestöchenen Zeichnungen der Nationaltrachten und Ansichten Ungarns, Siebenbürgens und der Bukovina von Franz Jaschke. Wien, 1822. Másik, nyomtatásban megjelent műve: JASCHKE, Franz: Nationaltrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slawonien, den Banat, Siebenbürgen und der Bukowina. Nach der Natur gezeichnet und gestochen. Wien, 1821. – RÓZSA György: Adatok Franz Jaschke tájképfestői működéséhez. [továbbiakban: Adatok] In: Zádor Anna–Szabolesi Hedvig (szerk.): Művészet és felvilágosodás. Bp., 1978. 443–464. p. Hiv. r.: 443, 446. p.; G. K. NAGLER: Neues allgemeines Künstler-Lexikon. Lipcse, é.n. 7. k. 260. p. – Rainer főherceg Husztra vonatkozó feljegyzései: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. Ser. N. 1998. fol. 289–290.
- 64 A 20 lapos gyűjtemény az „Ansichten aus Österreich-Ungarn címet viseli. Túlnyomórészti 61,5x42,2 cm méretűek, gouache, majdnem kivétel nélkül 1810-ből. – SCHEIBER Mária: Franz Jaschke pest-budai látképei. [továbbiakban: SCHEIBER] In: Művészet-történeti Értesítő 1961. 196–202. p. Hiv. r.: 196. p.
- 65 A huszti festmény hangulatilag Jaschke Csesznek, Sirokot, Fraknót ábrázoló gouache-ival rokonítható, míg azonban ezeket a hegy aljából, távolságtartással festette le, a huszti felvételi pontja egyedülálló e sorozatban. – Az említett képeket ld. fekete-fehér reprodukcióban: Adatok.
- 66 Megjegyzendő, hogy Jaschke Máramaros több helyszínét is megörökítette ebben a sorozatban: No./fol. 45: Bergwerke Ohnweit Borch; No./fol. 46: Huszt; no./fol. 47. Pictros; No./fol. Ronaszek Salzbergwerk. – Felsorolja: SCHEIBER 202. p. – A rónaszéki rajz megjelent a Nationaltrachten-sorozatban. Színezett és színezetlen példánya fellelhető a MTKCs-ban.
- 67 Vámosy Mihály (1827 Máramarossziget – ?) 1854-től a budapesti ref. főgimnázium tanára. Rendszeresen publikált a Pesti Naplóban, Vasárnapi Újságban és gazdasági folyóiratokban. – SZINNYEI: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1911. XIV. k. 830–831. col.
- 68 VÁMOSSY Mihály: A huszti-vár és környéke. In: Vasárnapi Újság III. évf. 7. sz. 1856. febr. 17. 57–58. p.; felhasználja JANOTA, Ludovit: Slovenske hrady. I–III. k. Bratislava, 1935. [továbbiakban: JANOTA] I. k. 287. p.; Műemlékv. 161. p.
- 69 HUNFALVY János: Magyarország és Erdély képekben. 1–2. k. Darmstadt, 1856–60. – Magyarul és németül is megjelent egyidőben. – A huszti rajzot felhasználja JANOTA I. k. 288. p.
- 70 ROHBOCK, Ludwig (1820 k. – 1880 k.) : német tájképrajzoló. Nürnbergben acélmetszeteket készített és rézkarcokat. Célzottan e kötet illusztrálására érkezett Magyarországra.
- 71 Vasárnapi Újság IX. évf. 5. sz. 41. p. Az ábrázolást közli DESCHMANN 163. p. (243. kép); Műemlékv. 160. p.; rosszabb minőségben felhasználja JANOTA: I. k. 286. p.
- 72 Ezen a litográfián még megfigyelhető a templom négyfiatornyos, erkélyes megoldása. A Lám Sándor-akvarellek esetében már más toronyszerkezettel találkozunk. P. SZATHMÁRY Károly szerint „Hegyes tornya köréből a négy kis fiók csak 1861-ben távolított el.” A mai, bádogból készült tető- és fedélszerkezet az épület legújabbkori renoválásának eredménye, nem utal a korábbi, karcsúbb-nyújtottabb formák továbbélésére. (ld. a 23. jegyzetet)
- 73 A leírt ábrázoláson kívül: Lám Sándor: A református és a katolikus templom. Akvarell, 1862. MNM MTKCs; uő: Huszt. A református crődtemplom. Akvarell, 1862. MNM

- MTKCs. – Mindhárom ábrázolást színesben közli: DESCHMANN 168–169. p. (251–253. kép)
- 74 Lám Sándor (1839, Ungvár – ?): Lám Jakab igazgató-mérnök fia, a honvéd Lám Vilmos, későbbi ügyvéd fivére. Gyógyszertártulajdonos, a Magyar Kárpát Egyesület Keleti Kárpátok Beszkid vidéki választmányának tagja 1897-ben. Cikkei jelentek meg Az Ország Tükrében, később a Magyarország és a Nagyvilágban. – SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái Bp. 1904. VII. k. 678. col.
- 75 P[éterfalvi] SZATHMÁRY Szathmáry Károly: A Tisza bölcsője. (Emlékül a jó máramarosiaknak). In: Vasárnapi Újság X. évf. 37. sz. 1863. szeptember 13. – XI. évf. 21. sz. 1864. május 22. [továbbiakban: P. SZATHMÁRY] Hiv. r.: X. évf. 1863. 39. sz. 342–343. p. – Részleteit közli: S. BENEDEK András (szerk.): A Tisza bölcsője. Kárpátaljai honismereti és néprajzi írások a reformkortól 1945-ig. Budapest–Beregszász. 1996. 36–71. p. – Ugyanott a szerzőről: P. Szathmáry Károly (1831. júl. 24. Szilágysomlyó – ?) író, tanár, a Kisfaludy-, ill. a Petőfi-társaság tagja, a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke. Négy esztendőn át máramaroszigeti tanár, ekkor szerkesztette Szilágyi Istvánnal a Szigeti Albumot az 1859-ben leégett város tűzkárosultjainak megsegítésére. 1878-tól az Országgyűlési Napló szerkesztője, majd országgyűlési képviselő, a kisdudóvók miniszteri biztosa. Rendszeresen publikált képes-, irodalmi és szaklapokba. – SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1910. XIII. k. 547–548. col.
- 76 P. SZATHMÁRY cikkéhez kapcsolódva Vasárnapi Újság X. évf. 1863. 39. sz. 344. p. – 13x18 cm.
- 77 KÖH Tervtár 13464. Jobb sarokban a fallal kerített templom, előtérben házak, staffázsfigurák; bal oldalt a háttérben a várhegy, az erősség részleteiben azonosíthatatlan, odavetett körvonalaival. A szerző – értelemszerűen – a templom kidolgozására koncentrált. A felvételi pont és a kompozíció egésze nagyon emlékeztet a századforduló táján megjelent színes képeslapok egyikére.
- 78 KÖH Tervtár 13463.
- 79 Elischer Lajos (1842–1892): festő, kőrajzoló és rajztanár. Az 1860-as években főleg Az Ország Tükre, a Vasárnapi Újság, az Ország Világ számára dolgozott. – GERSZI Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX: században. Bp. 1960. 134. p. – Gerszi azonosítja a huszti litográfia szerzőjeként. i. m. 136. p. 123. tétel.
- 80 A református templomot külön ábrázolás mutatja be Az Ország Tükre. Budapesti Képes Hetilap. 1865. május 11. IV. évf. 19. sz. 203. p.-n, ez is jelzi, hogy az olvasóközönség számára a közösségi élet szerves részét képező egyházi épület ábrázolását a szerkesztő érdekesebbnek találta: „Husznak a váron kívül másik nevezetessége a reformátusok góth stílusban épült régi szép temploma, mely egyszersmind itt éjszakkéleten a magyarság leg-szélső szellemi végvárának tekinthető. Ez ódon egyházat ábrázolja másik képünk.” - zárja a cikket ajánlással az ismeretlen szerző. [N.B. „a legszélső szellemi végvár” hangzatos kitétele nem fedi a valóságot, hiszen a közeli Visk, vagy a határkörnyéki Técső legalább ennyire kiérdemelte volna ezt a címet...]
- 81 Ismeretlen szerző: A huszti vár. In: Az Ország Tükre. Budapesti Képes Hetilap. 1865. május 11. IV. évf. 19. sz. 204–205. p.
- 82 KÖH Tervtár K 2729 alatt. – Hátoldalán „Útiköltség azon kiadásokról, amelyek a műemlékek országos bizottsága megbízásából a huszti templom falfestményei ügyében Budapestről Huszton át és vissza tett utam közben felmerültek. 1888. júl. 9–12.” Az összesen 58 firt 80 krajcárra rúgó összeget az ismeretlen utazó (aki vélhetően a rajz szerzője is) tételeken részletezi.

- 83 Paur Géza, kápolnai (Nagyvárad, 1870 – Budapest, 1945): festő, illusztrátor és művészeti író. Az 1880-as évek vége felé Münchenben Hollósy köréhez tartozott. 1899–1945 közt a Képzőművészeti Társulat műtárosa, majd főtitkára volt. Cikkei jelentek meg a Vasárnapi Újságban, de a Magyar Hírlapnak is írt tárcákat. – In: SEREGÉLYI György: Magyar festők és grafikusok adattára. Szeged, 1988. 475. p.; LYKA Károly: Vándorlásaim a művészet körül. Bp., 1970. 363. p.; SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1908. X. k. 572. col.
- 84 Közli DESCHMANN 166. p. (247. kép)
- 85 VÖRÖSMARTY Mihály: Klára Visegrádon c. verséből.
- 86 Morelli Gusztáv (Pest, 1848 – Budapest, 1909): a legjelentősebb magyar fametsző. Huszka Lajos, Pollák Zsigmond, majd Rusz Károly xylográfiai műhelyében tanult, 1869–72 közt Párizsban és Londonban járt tanulmányúton. Többek között ő metszette Kinnach László rajza alapján a honvéd népfelkelők számára kiadott honvéd végelbocsátó levelet is. – Katalógus 2. k. 492. p.
- 87 Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Bp., 1900. Magyarország, VI. k., Felső-Magyarország 2. rész 459. p. – 9x13 cm.
- 88 BERNÁTH Mária: Stílusedenciák a millenáris kiállítás festészeti anyagában. [továbbiakban: BERNÁTH] Hiv. r.: 151. p. In: ZÁDOR Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Bp. 1993. – A kiállításon 268 művész szerepelt 1350 művel.; SZABÓ 126. p.
- 89 MURÁDIN Jenő: Hollósy Simon – A huszti vár. [továbbiakban: MURÁDIN] In: Művészettörténeti Értesítő 1979. 2. sz. 128–130. p. Hiv. r.: 128. p.
- 90 Ez a megrendelés szülte a gondolatot, hogy Hollósy Nagybányán meglátogatja művészbárátait, Réti Istvánt és Thorma Jánost, s magával hozza tanítványait is. A müncheni festőiskola nyári táborozása vezetett a nagybányai művésztelep létrejöttéhez. – MURÁDIN 128. p.
- 91 „A tiszteletdíj 1200, amiért én egy tájképet, a huszti várat két és fél méter nagyságban megfestésre elvállalnék. De azt hiszem, hogy ők egy momentum megörökítését akarják, ami a huszti várban játszódott le, azért ez a pénz semmi, mert a kiadás maga, akkor, ha a megye tisztességes műre reflektál, 1500 forint vászon, festék, kosztüm, amik okvetlenül szükségesek, akár csináltatni kell ezeket, akár beszerezni.” – Hollósy Páll Emánuelhez írt leveléből, idézi MURÁDIN 129. p. – Másutt a megye szűkmarkúságára panaszodik: „szemben más megyékkel, ahol 10, 12 és 25 ezer forintos megrendelésekkel rukkolnak el.” Idézi: BOROS Judit: Hollósy Simon művészeti hitvallása levelei tükrében 1882–1902. [továbbiakban: BOROS] In: NAGY Ildikó–CSORBA Géza–SZIKES György (szerk.): Nagybánya művészete. A Magyar Nemzeti Galériában megrendezett kiállítás katalógusa. Bp. 1996. [továbbiakban: Nagybánya] Hiv. r.: 112. p.
- 92 Hollósy ifjúkori váltóadóssága fejében egy szigeti uzsorás végrehajtóval lefoglaltatta a festményt. Az eset hamar elrendeződött ugyan, de a vármegye alkalmat kapott általa arra, hogy a képet elutasítsa. – MURÁDIN 130. p.
- 93 Ilnitzky Orest, a Hollósyval jó barátságban levő máramarosi rutén képviselő mesélte így Csányi Piroskának, a kolozsvári Keleti Újság riporterének. – Idézi MURÁDIN 130. p.
- 94 MURÁDIN 130. p.
- 95 Magyar Nemzet 1995. dec. 30.; Csongrád Megyei Hírlap 1999. okt. 19.
- 96 A festmény jó minőségű fekete-fehér reprodukcióját közli: SORBAN, Raoul: O viata de Artist între München si Maramures. Bukarest, 1986. 24. kép.; színes reprodukciója megtalálható a Nagybányai katalógusban.

- 97 FELVINCZY TAKÁCS Zoltán: Hollósy Simonról. In: Művészettörténeti Értesítő 1961. 2-4. sz. 203–208. p.; 1962. 2–3. sz. 171–176. p.; 1963. 2–3. sz. 157–164. p. Hiv. r.: 1961. 2–4. sz. 204. p. – A huszti festményt fekete-fehérben közli: 1961. 2–4. sz. 205. p.
- 98 VERESS Ferenc: A fényképezés múltja, jelene és jövője hazánkban. Történeti és eszmétörredék. – In: Az Ország Tükr. 10. sz. 1862. május 15. 150–151. p.
- 99 BEKE László: Fényképezés és képzőművészet. [továbbiakban: BEKE] In: Katalógus 157–165. p. Hiv. r.: 159. p.
- 100 Székely Bertalan használja e kifejezést Festészet és fényképezés c. írásában. In: Koszorú, 1863. május 31. 505–510. p. Hiv. r.: 507. p. – Idézi BEKE 161. p.
- 101 Az 1860-as évektől gyakori a közvetlenül fotómásolat útján készített fametszet, az ún. xylográfia, amelyet „fényrajz után” megjelöléssel adnak közre. – RÉVÉSZ 594. 27. j.
- 102 BEKE 159. p. – Mivel a tónusos klisé bevezetéséig a fénykép nyomdatechnikai sokszorosítása nem lehetséges, a szabadkézi rajz illusztráció, illetve a nyomdadúca átrajzolt fotó mellett kis példányszámban megjelentettek eredeti fényképekből összeállított mapákat, albumokat is.
- 103 MURÁDIN 129. p. – Sajnos Iványi Grüwald Béla fényképei nem maradtak ránk. – Murádin cikke idézi Ferenczy Károly fiának visszaemlékezését is: „Apám is használt fényképezőgépet, mindenki használt; ha kortársaitól őszinte adatokat szerzünk be, az fog kiderülni, hogy egytől egyig híve volt ennek a segédeszköznek mindenki, akinek csak telt fényképezőgépre.”
- 104 SZABÓ 124. p.
- 105 Divald Károly (1830. nov. 1. Selmecbánya – 1897 nov. Bp.): fényképész, gyógyszerész. A táj- és városfelvételek egyik kezdeményezője és művelője. 1863-tól Eperjesen volt műterme, később Budapesten nyitott „fotótípiai intézetet. Elsőként honosította meg a fénynyomást (1878), a fotósokszorosítás elismert módját. – In: ÉLESZTŐS László (főszerk.): Magyar Nagylexikon Bp. 1993. VI. k. 622. p.
- 106 A rendkívül ritka felvétel gyors megtekintésének lehetőségéért a könyvtár munkatársának, Horváth Takács Balázsnak tartozom köszönettel.
- 107 Az önmagát fényképész-illusztrátornak nevező Müllner János (1870–1925) a huszadik század első két évtizedének szinte minden jelentős magyar politikai eseményét megörökítette. Az első világháború idején a hátszágban fotózott. Műemlékekkel kapcsolatos tevékenysége kevésbé ismert, ilyen témájú fényképanyagát a későbbiekben Lux Kálmán (1880–1961) Ybl-díjas építész, restaurátor használta, ezért sokáig az ő nevéhez ill. hagyatékhöz kapcsolták a huszti képek szerzőségét.
- 108 KÖH Fotótár neg 116.196. – Ezúton szeretném kifejezni önzetlen segítségéért köszönetemet Cs. Plank Ibolyának, a Fotótár vezetőjének, nemkülönbén Kovács Klára munkatársnak, hogy kutatásomat adatok átengedésével pontosították és segítettek.
- 109 KÖH Fotótár neg. 116.197.
- 110 Lelőhelyük: OSZK Plakát- és Aprónyomtatványtár, Képeslap-gyűjtemény „H” szekció. 1939–44 közti időkből származókként tartják nyilván őket (18 darab)
- 111 Az egyetlen kivétel az ismeretlen szerzőjű fotó, amely a szlovák fennhatóság alatt, az 1930-as években készülhetett, s amely a felsővár, a palota falait ábrázolja. Közli: JANOTA I. k. 290. p.
- 112 A Bedő Antikvárium 35. Képeslap Árverésének anyagában, 2002 március 9., Budai Vigadó.
- 113 Itt köszönöm meg Peterdi Verának, hogy a MNM képeslap-gyűjteményére felhívta a figyelmemet; nemkülönbén a gyűjtemény vezetőjének, Baják Lászlónak önzetlen, gyors

- és kedves segítségét. A közölt darab MNM Történeti Képes levelezőlap-gyűjtemény 82.60 ltsz.
- 114 MNM Történeti Képes levelezőlap-gyűjtemény 96.742 ltsz.
- 115 KAIN Albert (szerk.): Magyarország. Bp., 1909. (angol és francia változata: 1910.; németül: Bp., 1911.; Stuttgart, 1911.)
- 116 MNM Történeti Képes levelezőlap-gyűjtemény 98.165 ltsz.
- 117 Az 1938. november 2-i bécsi döntéssel Magyarország visszakapta a zömmel magyarok lakta síksági peremet, Ungvár, Munkács és Beregszász városokkal. Az új határ nagyjából a nyelvhatárt követte, bár Ugocsában Nagyszőlős csehszlovák kézen maradt. A maradék Kárpátalja székhelye Huszt, ott kezdődött meg a Volosin-féle ruszin állam előkészítése. Ezt azonban Csehszlovákia felbomlásakor a magyar bevonulás megakadályozta: Kárpátalja 1939 márciusától 1944 októberéig ismét Magyarország része lett.
- 118 Nem kívánok foglalkozni a honvédség diadalmas előrenyomulását kísérő sajtófotóanyaggal, mert az meghaladná a dolgozat kereteit. Izelítőül: Nemzeti Újság, 1939. márc. 19. „A Ruténföld újra a miénk” – képriportban Huszt délnyugat felől, a Tiszával; Képes Pesti Hírlap 1939. márc. 22. „A magyar honvédség harcokcsijainak felvonulása Huszt főutcáján” (Ansaldo harcjárművek a fellobogózott utcán, háttérben a várhegy és a vár).
- 119 A képeslapokra rimelő fényképet a KÖH Fotótára neg. 116.195 és 78.999 őrzi, keletkezésük pontos dátuma 1941. jún. 3. Ezen a felvételen a katolikus templom mellett a magyar zászló leng, a ref. templom viszont nem látszik. – Szöllösy Kálmán (1887 Pécs – 1976 Bp.) fényképész felvétele. – Közli: DESCHMANN 167. p. (250. kép)
- 120 MNM Történeti Képes levelezőlap-gyűjtemény 96.743 ltsz.
- 121 Közli Műemlékv. 162. p.
- 122 Felvétele a KÖH Fotótárában neg. 116.197. Közli: Műemlékv. 163. p. – A felvétel Lux Kálmán (1880–1961): Ybl-díjas építész, restaurátor hagyatékában maradt fenn.
- 123 Egyes darabjait ld. a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiben, pl. 80.190.1/KE alatt.
- 124 Az Ung völgyében az Uzsoki-hágó; a Latorca mentén a Vereckei-hágó irányába; Beregszászból Huszt felé. – BOTLIK József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Bp., 2000. [továbbiakban: BOTLIK] Hiv. r.: 226. p.
- 125 Werth Henrik gyalogsági tábornok, vezérkari főnök Teleki Pál miniszterelnöknek küldött 1939. március 17-iki helyzetközléséből. – Idézi BOTLIK 228. p.
- 126 A honvédek harci szellemét jelentősen növelte, hogy a várost övező magaslatokon folyó harcok idején Huszt főterén váratlanul megjelent vitéz Szombathelyi Ferenc tábornok, a kassai VIII. hadtest parancsnoka és átvette az irányítást. – BOTLIK 228. p.
- 127 Felső sarkában a 843/1943. érkeztetési szám olvasható. A rajz lelőhelye KÖH Tervtár K 482.

Representations of Huszt Castle

Summary

Huszt, a frontier castle of the mountains, located on the north-eastern edge of the Carpathian Basin, in the one-time Máramaros county, has become widely known as a Hungarian national symbol, primarily through its references in literature. There is considerably less knowledge about its military history and exterior. Therefore, it is essential to survey the history of the fortification's representation. In addition to taking the delineations into considera-

tion as thoroughly as possible, a critical analysis of Huszt Castle, based on the geographic information system, is also being completed.

Although the compilation of this iconography was intended to be exhaustive, portrayals hiding in foreign and private collections, with special regard to the duplicated material of the 20th century, may well cause surprise in this respect.

The study contains three chapters, each dealing with periods that are clearly separable in terms of representation. In the 16th–18th century, an era identifiable with the activity of engineer corps officers, the castle met its military function in a more or less perfect condition. From the end of the 18th century to the beginning of the 20th century, illustrators and painters recorded the ruins of Huszt from different approaches, as an element of the landscape. By means of photography, the period lasting to 1945 saw artistic and less demanding pictures of the castle.

Unfortunately, in contrast to the average, Huszt is not represented in those 16th–18th century series that are well known for depicting castles, like Birckenstein, Hoefnagel, Sibmacher, etc. So much the more detailed and finer are Huszt Castle's panorama-like drawings of the same period, produced by the imperial engineer corps officers for a modernisation purpose. These might be found in the Austrian State Archives, the Austrian National Library, the Hungarian Széchényi Library, the Hungarian State Archives and the Military History Institute and Museum. From the end of the 18th century to the end of the 19th century, artists recorded the ruins of the castle from a romantic approach, primarily for illustrated periodicals. Some unique, high quality works, like those of Franz Jaschke and Simon Hollósy, enrich the products of this period. The survey of representations comes to an end by introducing the pre-1945 photographs of Huszt. A separate group is formed by postcards issued on the occasion of Sub-Carpathia's reannexation in 1939. Some of these introduce the last military event of the castle: taking of the oath of the 24th Honvéd Border Rifle Battalion.

Fordította: Sallay Gergely Pál

L. Baji Etelka

A magyar fotográfia története a XIX. században

Az alább következő szöveg a Fitzroy Dearborn kiadó felkérésére íródott a 2003 elején megjelentetni tervezett *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography* című kötet Hungary címszavaként. (Fordította Bognár Katalin.) Itt az eredeti magyar nyelvű szöveget közöljük teljes terjedelemben, ez kizárólag a *Folia Historica*-ban jelenik meg.

Alig telt el néhány hét azután, hogy Francois Dominique Arago, fizikus és csillagász a francia Tudományos Akadémián nyilvánosságra hozta Louis Jacques Mandé Daguerre fantasztikus találmányát, a dagerrotípiát, a magyarországi újságok is beszámoltak a szenzációról.

A Hasznos Multságok című újság már 1839. február 2-i számában hirt adott Daguerre találmányáról, mely "a ' fény és sugarak által lerajzoltatja a ' tárgyakat a ' legnagyobb pontossággal, és a rajzolatot híven megtartja". A lap szeptember 4-i száma Arago augusztus 19-i beszéde alapján felfedte "a' daguerrei festészet titkát" azaz részletes és világos leírást adott a dagerrotípia készítés módszeréről.¹

Apponyi Antal gróf, az Osztrák Császárság párizsi követe, 1839-ben magától Daguerre-től kapott ajándékba egy dagerrotípiát, melyet ma az Országos Műszaki Múzeum őriz, bár sajnálatosan a kép ma már csak reprodukcióban látható. Petzvál József, egyetemi tanár 1840-ben egy olyan, nagy fényerejű objektívet szerkesztett, mellyel nagyban hozzájárult az expozíciós idő csökkenéséhez. Ehhez az objektívhez konstruált fényképezőgépet a bécsi Voigtländer cég. 1840 májusában Zimmermann Jakob fordításában magyarul is megjelent „Daguerre képei ' elkészítése ' módjának leírása”.

Az első érdeklődők 1840 folyamán már Magyarországon is készítettek dagerrotípiákat, mint például Vállas Antal, a pesti tudományegyetem mennyiségtan tanára, aki a Magyar Tudós Társaság összejövetelén 1840 augusztusában bemutatta két korábbi felvételét, majd helyben két újabb dagerrotípiát készített a Dunapartról és a budai várról. Sajnos ezt az eseményt – mint oly' sokat a fényképezés kezdeti korszakából – csak hírekből ismerjük, maguk a felvételek nem maradtak fenn. 1841 júniusában az első fotográfiai műterem is megnyílt Pesten, Marastoni Jakab, itáliai² származású festő és dagerrotipista műterme. Ismereteink szerint ő készítette Kossuth Lajosról, a század kiemelkedő történeti személyiségéről, az egyetlen fényképet még hazai földön, mielőtt a politikus emigrációba vonult. A lemez ma is létezik, de a kép rajta teljesen tönkrement, azt csak egy, az 1930-as években készített reprodukcióban ismerjük.

Marastont követve 1842-től sorra elkezdtek alkotni a hazai dagerrotipisták, elsősorban az ország kulturális fővárosának számító Pesten. Tarsch Ferenc és Khogler (1842-ben), akik működéséről szintén csak a korabeli sajtóból tudunk, majd a Galíciából bevándorolt Strelisky Lipót (műtermét alapította 1843-ban), a Danzigból 1838-ban Magyarországra került Kawalky Lajos (műtermet nyitott 1844-ben), valamint Heller József (műteremnyitása 1847-ben). Gola Adám, az egykori művirágkészítő Budán nyitott műtermet 1845-ben, Mezey Lajos – pesti tanulóévek után – Nagyváradon (1845 után); Zsák Móricnak csak a nevét ismerjük és fennmaradt két dagerrotípiáját, melyek a Magyar Fotográfiai Múzeumban találhatóak, de működésének helyszíne és körülményei ismeretlenek. Strelisky és Kawalky eredeti foglalkozása az aranyművesség volt. 1848–1849-ben Strelisky a forradalom és szabadságharc több vezető személyiségét megörökítette dagerrotípián, de a felvételek elkallódtak, csak későbbi, újságokban megjelent rajzos másolataikat ismerjük. Megmaradt viszont – mintegy a fotográfus politikai hitvallásaként – az általa készített dagerrotípia-másolat az 1848. júniusi for-

radalmi országgyűlés megnyitását ábrázoló litográfiáról. Strelisky Lipótnak sztereodagerrotípiája is fennmaradt, a kép dobozába beépített sztereonézóval együtt. Kítűnők Mezey Lajosnak, a festőből lett fotográfusnak, 1852-ben feleségéről, valamint saját magáról kislányával készített felvételei. Gola Ádám, budai fényképész, 1846 nyarán tizennyolc darab dagerrotípián örökítette meg Ferenczy István szoborterveit a művész műtermének udvarán, mielőtt a megrendelések hiánya miatt elkeseredett szobrász megsemmisítette azokat.

Sokáig foglalkoztatta a fotótörténészeket, hogy ki készítette a magyar irodalom egyik legjelesebb alkotójának, Petőfi Sándornak egyetlen fennmaradt dagerrotíp-arcképét. Az újabb kutatások ezt Egressy Gábornak tulajdonítják, aki színész és amatőr fényképező volt. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött dagerrotípiát sokat romlott a készítése óta eltelt több mint százötven év alatt, szerencsére jó minőségű reprodukció készült róla a költő halála után harminc évvel, s ez a Klösz György által 1879-ben készített reprodukció ma is hűen őrzi a költő vonásait.

Az erdélyi országrészben a kezdeti években jellemző módon birtokosok, érdeklődő amatőrök foglalkoztak a fotografálással, és egyben fényképezési kísérleteket is folytattak. Így id. Zeyk Miklós, Buda Elek, gróf Kornis Zsigmond, báró Apor Károly és gróf Mikó Imre. A hivatásos, műtermi fényképészek megjelenése néhány évvel későbbre tehető, mint az ország közepső vagy nyugati vidékein.

Az 1840-es évek második felében többen már talbotípiát is készítettek. Kramolin Alajos 1847-ben örökítette meg ily módon Kiss Ernőt, aki 1849-ben egyike lett a magyar szabadságharcban való részvételért kivégzett tábornokoknak. Rokona, Kramolin Antal Perczel Vince földbirtokosról készített jó emberábrázolásról tanúskodó felvételt. Kawalky Lajos a neves ötvösművészről, Szentpéteri Józsefről készített színezett talbotípiát. Kawalkytól több erősen átfestett sőspapírkép is fennmaradt. 249 darab talbotípiá-pozitív és 3 darab talbotípiá-negatív maradt fenn Skopáll József 1848-ban Győrben megnyitott műterméből a polgárok arcképeivel, de akad a felvételek között néhány városkép is. Nevezetesen Veress Ferenc talbotípiá-negatívjai, melyek egyike magát, a fényképezés összes technikájában kísérletező mestert ábrázolja. Tiedge János a század egyik legnevesebb költőjét, Vörösmarty Mihályt örökítette meg jóslíkerült talbotípián, melyből több példány is fennmaradt.

Az erdélyi születésű Szathmári Pap Károly a román fejedelemségbe került, és ott alkotta meg nevezetes életművét, melynek kimagasló tétele, hogy a krimi háborúban is fényképezett. Szintén külföldön, mégpedig Edinburghban szerzett magának elismerést az erdélyi Marosvásárhelyről származó Szabó Iván.

1857–1858-ban Rosti Pál Közép-és Dél-Amerikában tett utazást, élményeit viaszpapír-negatívokon örökítette meg. Képeiből négy fényképalbum maradt meg, közülük egy az Országos Széchényi Könyvtárban található, egy példány a Magyar Fotográfiai Múzeumban van, egy az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet tulajdonába került, a negyedik példányt pedig még maga Rosti Alexander von Humboldtnek ajándékozta, ez jelenleg Münchenben a Deutsches Museumban van.

Heidenhaus Ede 1859-ben nagyméretű negatívokon örökítette meg Pest és Buda nevezetességeit, felvételeit mappában ki is adták.

Az 1860-as években már mind a fővárosban, mind a jelentősebb vidéki városokban a szolgáltató kisipar szerves részeivé váltak a sorra megnyíló fotográfiai műtermek. Mayer György pesti fotográfus nevéhez köthető az első bűnügyi felvétel elkészítése, aki sztereofelvételeket készített Teleki László grófról 1861-ben, miután az politikai okokból öngyilkosságot követett el. Simonyi Antal az országgyűlési képviselőkről készített két albumot 1861-ben. 1865-ben Schrecker Ignác több albumot is összeállított a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól. Bülch Ágoston 1867-ben a Ferenc József császár magyar királlyá

való megkoronázása alkalmából felvonuló díszmenet résztvevőiről készített egyszalagos, színezett felvételeket, majd albumát elküldte az uralkodópárnak hódoló ajándékként. A koronázási ceremónia szabadban zajló eseményeit Heller József próbálta megörökíteni, de a technikai korlátok folytán csupán a helyszínekről tudott kitűnő felvételeket készíteni.

Az Erdélyben, Kolozsvárott működő Veress Ferenc albumokat állított össze a városról (1859), majd Erdély nevezetes tájait, helységeit örökítette meg kamerájával. Saját maga kísérletezte a fotokerámia előállításának módszerét, ezután műtermében több száz fotokerámia készült. Évtizedeken át (1866-tól 1916-ban bekövetkezett haláláig) kísérletezett a színes fényképezéssel, több száz színes papírképe ún. heliochromiája maradt fenn. Az 1860-as években kezdte meg több évtizedes működését Kozics Ede pozsonyi, Gondy és Egyed debreceni műterme is. Több fotográfusdinasztia is működött szerte az országban, az 1843-ban alapított pesti Strelisky-műtermen kívül a Knebel család műterme Szombathelyen, a Langsfeldké Kaposváron, a Divald családé a Felvidék több városában, majd a fővárosban is.

A század egyik legjelentősebb fotográfusa Klósz György volt, fényképein láthatjuk a XIX. század utolsó harmadában világvárossá fejlődő Budapestet, de a nagy átalakulás előtti állapotokat is. A század utolsó éveiben módszeresen végigfényképezte az arisztokrácia kastélyait, egyaránt megörökítve az épületek külsejét, a reprezentáció és az intimebb magánélet helységeit és a gondozott, változatos kastélyparkokat, ezzel rendkívüli értéket és a főúri életforma egyedülálló dokumentumait hagyta ránk. 1879-ben a Tisza áradása által elpusztított Szeged katasztrófáját örökítette meg, egy csónakban dolgozott nagyméretű kollódiomos üveglemezekre. Divald Károly a Tatra hegyi útjain vállalt hasonló veszélyeket, amikor a hegység csodálatos tájait örökítette meg 1860–1880 között, szintén nedveslemezre dolgozva. 1862–1868 között Orbán Balázs a Székelyföldet járta be, és fényképezte annak tájait és lakóit.

Megbecsült, ritkaság számba menő fényképnek számítottak a kromotípiák, csak a komolyabb műtermek tudták őket elkészíteni, így például Strelisky Lipót, Schrecker Ignác, Doctor és Kozmata, Ellinger Ede és testvére, Goszleth István, Heller József, Keglovich Emil, Koller Károly, Kozmata Ferenc, Kozics Ede, Naschitz László.

A magyar fotográfusok munkái külföldi kiállításokon nem egy elismerő érmet, oklevelet szereztek. Így például Strelisky Lipót az 1867-es párizsi világiállításán Mention honorable elismerést kapott kromotípiáiért, fia, Sándor pedig az 1900. évi párizsi világiállításán kapott Grand prix-t Csárdás című, összemásolt technikával készült fényképéért, melyet kora jelentős színészeinek jelmezes képeiből állított össze. Hazai kiállításán első ízben Marastoni Jakab mutatta be dagerrotípiáit, húsz felvételt 1842-ben, 1846-ban Strelisky Lipót két dagerrotípiával szerepelt a Pesti Műgyűjtés tárlatán, de igazán nagy sikereket a fotográfia az 1879-es Székesfehérvári Országos Iparmű Kiállításán, majd az 1885-ös Budapesti Országos Általános Kiállításán és az 1896-i évi Ezredéves Országos Kiállításán ért el.

1890-ben már az amatőr fényképezők munkáiból is rendeztek kiállítást Budapesten. A műkedvelők között több főúri fényképező neve is előfordul, így például Esterházy Mihály grófé. Legnevesebb főúri műkedvelő fényképészünk a belga származású Izabella főhercegnő, aki házassága révén a Habsburg-család és a magyarországi arisztokrácia tagjává vált. Fényképein családja tagjait, szórakozásaikat, a nagy kiterjedésű birtokokon folyó gazdálkodást, a birtokok népét és szép természeti tájait egyaránt láthatjuk. Hagyatékában található nagyméretű (21x27 cm-es) üvegnegatívak és korabeli platinotípiák kontaktmásolatok is.

Több magyar expedíció is megfordult a föld egzotikus tájain, és ott ritkaság számba menő fényképeket készített, így a már említett Rosti Pál után 1869-ben Délkelet-Ázsiában és Japánban járt Xantus János. Afrikában járt felfedező úton 1886–1889 között a Teleki Sámuel-féle expedíció, melynek vezetője és egyik tagja, Höhner Lajos készített felvételeket.

Zichy Jenő gróf expedíciói 1895-ben, 1896-ban és 1898-ban a magyar őstörténet emlékeit kutatták, és a Kaukázus és Közép-Ázsia vidékét és lakóit fényképezték. Déchy Mór a Himaláját (1877-ben) és a Kaukázust (1884–1902 között), gróf Festetich Rudolf pedig 1893–1900 között Óceánia szigetvilágát választotta utazásai, tudományos megfigyelései és fényképezése színhelyéül. A fáradhatatlan világotutazó és műgyűjtő, Hopp Ferenc, aki ötször tett földkörüli utazást (1882 és 1913 között) szintén fotografálta a bejárt egzotikus vidékeket.

A fényképészek közül többen is foglalkoztak a felvételek fotomechanikai sokszorosításával, elsőként Divald Károly, majd Kozmata Ferenc, Weinwurm Antal és Klösz György.

A XIX. század végén a fényképezés bevonult az államigazgatás területére fényképes igazolványok formájában, valamint a bünyügyi nyilvántartásba (például 1898-ban fényképes albumok készültek, melyekben a Budapestről kitiltott „felforgató elemek” képét juttatták el a nagyobb rendőrkapitányságokra) és a tudományos életbe is. Egyaránt alkalmazta a néprajztudomány, az orvostudomány és a csillagászat is (például Gothard Jenő és Konkoly-Thege Miklós).

Az 1890-es évektől a hivatásos fényképészek és a művészi igénnyel fényképező amatőrök mellett megjelent az elsősorban értelmiségiek közül és a polgári rétegekből kikerülő magánfényképezők csoportja is, akik az élet olyan területeit is lencsevégre kapták, melyek az előbbieknél figyelmét elkerülték, érdeklődésüket nem keltették fel. A magánfényképezők felvételei elsődrendű forrásaivá váltak napjainkra az életmód kutatásának. Számuk a XX. század elején ugrásszerűen megnőtt.

Jegyzetek

- 1 Hasznos Multságok, Pest, 1839. február 2. I. félév 10. sz. 36. old. és 1839. szeptember 4. II. félév 19. sz. 74. old.
- 2 A kézirat leadása után sikerült a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának egy gyűjtőtől megvásárolni egy dagerrotípiát, melyet Marastoni Jakab készített 1842-ben. A jó állapotban fennmaradt dagerrotípiát egy szépen beállított, nyolcfős biedermeier csoportot örökít meg. Különleges értéket képvisel, mint a magyar fotótörténet egyik első alkotójának korai műve.

Képaláírás: A koronázási domb a Lánchíd pesti hídfőjénél Ferenc József osztrák császár magyar királlyá való koronázásakor, háttérben – Budán – a királyi palota, 1867. június 8. Heller József felvétele. Leltári szám:16-1930 (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár), negatív: 22572; albumin, 24x19 cm.

Ajánlott irodalom

- ALBERTINI Béla: *A magyar fotókritika története 1839–1945*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1987.
- L. BAJI Etelka: *Strelisky. Egy fényképész-dinasztia száz éve*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.
- FEJŐS Imre: *A magyar fényképezés kezdetei* = Folia Archaeologica IX. Budapest, 1957, 243–254. o.

- FEJŐS Imre: *Fényképészetünk első virágkora (1855–1885)* = Folia Archaeologica X. Budapest, 1958.
- A fénykép varázsa. 1839–1889.* Tizenkét kiállítás a magyar fotográfia 150 éves történetéből Magyar Fotóművészek Szövetsége, Szabad Tér Kiadó, 1989.
- A fényképezés kezdetei Magyarországon* – katalógus. Székesfehérvár, Csók István Képtár 1979. augusztus 18–1979. október 10. A kiállítás anyagát összeállította Karlovits Károly, Beke László, Albecker Mária
- FLESCH Bálint: *Dagerrotípek installációja és konzerválásuk egyes kérdései* = Könyv- és papírrestaurálási konferencián elhangzott előadása. Megjelent: Könyv- és papírrestaurálási konferencia előadásai, szerk. Kastaly Beatrix, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1992. 280–293. o.
- Fotográfózásról.* (Szerk. Bán András) Múzsák Közművelődési Kiadó é.n.
- Fotolexikon (Szerk.: Barabás János) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- HEVESY Iván: *A magyar fotóművészet története.* Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1958.
- JALSOVSZKY Katalin–STEMLERNÉ BALOG Ilona szerk.: *Fénnyel írott történelem. Magyarországi fotókrónikája 1845–2000.* Helikon Kiadó, 2000.
- KINCSES Károly: *Levétetett Veressnél, Kolozsvárt.* Magyar Fotográfiai Múzeum – VIPress Kft., Budapest, 1993.
- KINCSES Károly: *Hogyan (ne) bánjunk (el) régi fényképeinkkel?* Magyar Fotográfiai Múzeum, 2000.
- KREILISHEIM György: *Régi magyar fényképezés.* Officina, Budapest, 1941.
- ORBÁN Balázs összes fényképe a Székelyföldről (Erdélyi Lajos tanulmányával). Balassi Kiadó – Magyar Fotográfiai Múzeum, 1993.
- CS. PLANK Ibolya, KOLTA Magdolna, VANNAI Nándor: *Divald Károly fényképész és vegyész üvegműcsarnokából Eperjesen.* Magyar Fotográfiai Múzeum – VIPress Kft., Budapest, 1993.
- ROSTI Pál: Úti emlékezetek Amerikából, Pest, 1861. (Kincses Károly tanulmányával.) Balassi Kiadó – Magyar Fotográfiai Múzeum, 1992 Hasonmás kiadás.
- SZAKÁCS Margit: *Fényképészek és fényképezsműtermek Magyarországon 1840–1945.* Magyar Nemzeti Múzeum, 1997.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Feltevések a Petőfit ábrázoló dagerrotípiáról* = Irodalomismeret IX. évf. 1–2. sz. 1998. május 96–103. o.
- SZILÁGYI Gábor: *Magyar fotográfia története.* Kiadja a Magyar Filmintézet Budapest, 1996.
- SZILÁGYI Gábor: *A magyar nyelvű fényképészeti szakajtó képanyagának szakrepertóriuma (1882–1945).* Kiadta a Magyar Fotóművészek Szövetsége 1976–1977.

A magyar fotográfia története a XIX. században

Balajthy Katalin

Egy magyar értelmiségi román földön

Petrás Ince ismeretlen moldvai tudósításai, 1837–1847.

1. A 18. század végén megélenkülő őstörténeti érdeklődés ráirányította a figyelmet azokra a magyar nyelvű népcsoportokra, amelyek nagy múltjához nem fért kétség, így kultúrájuk és nyelvjárásuk eleven jelenségeinek vizsgálata a kortársak várákozása szerint a magyar őstörténet megválaszolatlan kérdéseire adhatott feleletet. A legősibb magyaroknak tartott székelyek mellett ilyenek voltak a palócok és a csángók is. Amíg az előbbiek nyelvjárása már a 19. század elejétől fogva több kutató figyelmét is magára vonta, addig az országhatárokon kívül élő csángóké sokáig jóformán ismeretlen maradt.¹

Az 1810-es évek végén mintegy negyvenezres moldvai magyarság túlnyomó részét alkotó csángók akkor kerültek a szakirányú érdeklődés homlokterébe, amikor az 1830-as évek közepén nyilvánosságra jutott egy velük kapcsolatos nyelvemlék, az egy a moldvai Tatroszon 1466-ban készült bibliafordítást tartalmazó Müncheni Kódex. Az itt feltűnő nyelvjárási sajátosságok – amelyekre Bugát Pál a dialektust lokalizáló új szót is alkotott, a *moldmagyar*² – a kortársak számára a csángók ősi eredetének bizonyítékát jelentették. A „rokonynyelv” iránti őstörténeti indíttatású érdeklődés aztán magától értetődően terjedt ki a népcsoport egykorú gazdasági-társadalmi helyzetére, egyházszerkezeti és művelődési viszonyaira is.

Az Attila hunjai, a honfoglalók vagy a kunok leszármazottainak tartott csángó etnikum és hazája, a történelmi köztudat szerinti Etelköz így az addigi, írott forrásokon alapuló kutatás és alkalmi tudósítások után a 19. század második negyedében többé-kevésbé rendszeres helyszíni kutatómunka tárgya lesz. Gegő Elek, „a’ mi etelközi Columbusunk”,³ 1836-os útjáról 1838-ban jelenteti meg könyvét.⁴ A Vaskapu áttörése, a dunai hajózás megindulása fokozza az érdeklődést Moldva iránt, s ezután megszorodnak az utazások. Jerney János 1844–45-ben egy évet tölt el a csángók között és Oroszországnak az egykori Levédiával azonosított déli részén: nyelvészeti, történeti, földrajzi és régészeti kutatásairól folyamatosan tájékoztatja a hazai tudományosságot,⁵ eredményeiről pedig 1851-ben publikálja kétkötetes nagy művét.⁶ Jerneyvel egy időben indul Moldvába egy Szentgyörgyi nevű erdélyi tudós, akinek személyéről és kinti működéséről nem találtam adatokat, valamint Jablonczy Ignác újságíró, aki statisztikai adatokat gyűjt a csángók helyzetéről,⁷ és aki majd 1848 tavaszán teszi közzé úti vázlatának csángó vonatkozású rövid első részét.⁸ Az 1840-es évek végén aztán politikai indíttatású érdeklődés is mutatkozik a csángók iránt. Ennek szempontunkból legjelentősebb dokumentuma 1848 nyarán íródik, amikor Szöllösy Nagy Ferenc a belügyminisztérium megbízottjaként Moldvában jár, többek között azért, hogy a csángók Magyarországra telepítésének lehetőségét megvizsgálja,⁹ s észrevételeiről jelentésben számol be Szemere Bertalan-nak.¹⁰

A moldvai magyar értelmiség – néhány orvos, gyógyszerész és mérnök, mind erdélyi vagy magyarországi betelepülő – nem tart fenn számottevő kapcsolatot az őshonos, csaknem kizárólag földművelő csángókkal, és kutatásukba sem kapcsolódik be. Kivétel közöttük a marosvásárhelyi születésű Viola József, Sturza fejedelem orvosa, több moldvai magyar falu földesura, aki levelező taggá választása után, 1838–39-ben háromszor is jelentést tesz a Magyar Tudós Társaságnak a csángók helyzetéről,¹¹ és akinek nevéhez 1840-ben az első hazai csángó népdalközlés fűződik.¹² Azt is tudjuk róla, hogy új hazájában magyar érdekű oklevelek után kutat, s bár többnyire eredménytelenül,¹³ 1842-ben „némű érdekes irományokat” mégis küld a pesti akadémiának.¹⁴ Végleg nem telepszik meg kint, de sokáig lakja Moldvát

az erdélyi Boér Ferenc, aki hazatérve 1844 októberében a csángók lélekszámára, műveltségi viszonyaira és a katolikus misszió gazdasági helyzetére vonatkozó sok értékes adatot tartalmazó jelentést állít össze a diétára Pozsonyba gyűlő magyar főpapok számára.¹⁵

Van mégis a moldvai magyar értelmiségnek egy csoportja, amely éppen a falusi magyarság, a csángók és székelyek között él: a papok. A 19. század első feléből 3 református és 23 katolikus pap (csaknem mind minorita szerzetes) moldvai missziójáról találtam adatokat. Míg a 18. században, majd később, a 19. század elején volt idő, hogy egy sem, vagy csak két-három magyar lelkészkedett kint, az 1820-as évek és főként a következő évtized közepétől a korábbinál többen lépnek a misszióba: egyszerre olykor nyolcan-tizen is vannak. A jelenség háttérében nem elsősorban a csángók iránti értelmiségi érdeklődés áll, hanem inkább az a körülmény, hogy a felélénkülő nemzeti érzés hatására a magyar katolikus és református egyház is fokozza a gondoskodást a külföldön, azaz főként a két román fejedelemségben élő tagjairól.

A magyar papok szolgálata sajátosan nehéz körülmények, az értelmiségi létet csaknem ellehetetlenítő fizikai és lelki megpróbáltatások között telik az egykorú levelekben „vad tartomány”-nak, „félkelet”-nek nevezett Moldvában. A katolikus szempontból egészen 1884-ig missziós területnek számító országba a római Propaganda hagyományosan főként olasz hitterítőket küld, akik a 19. század folyamán állandó konfliktusban állnak a magyar klerikusokkal. Az ébredő román nacionalizmus az 1830-as években már elhat a magyar falvakba – pecsétjeik kötelezően román köriratúak, a hatóságokkal való érintkezés nyelve kizárólag a moldován –, ám ekkor még nem az állam korlátozza a magyar lelkészeket anyanyelvű szolgálatukban, hanem a többségi olasz klérus, amely az ortodox románság közötti terjeszkedés szándékával, de a nyelvi rokonság engedte kényelmi okokból is az államnyelv egyházi és iskolai, sőt alkalmanként magánéleti használatát erőlteti. A rendszeren a szegényebb plébániákon szolgáló magyar papok jövedelme általában csekély, és egy hazai megszorítás miatt külföldi állomásukon plébánosok sem lehetnek, csak helyettesek vagy káplánok; mind ez óhatatlanul alárendeli őket a náluk egyébként is mindig legalább kétszer számosabb olasz klérusnak. A legerheesebb körülmény mégis a hazájuktól való távolság és elszigeteltség. Az utazás költséges, bizonytalan és körülményes a kinti drágaság, a közlekedési infrastruktúra fejletlensége és a rossz közbiztonság miatt. Magyar betűhöz csak „elég bajjal és vigyázattal”, a hazai árnál drágábban jutnak; az 1840-es évek közepén egy erdélyi kalendárium ára kint a hazainak két-háromszorosa.¹⁶ A postajárás lassú és bizonytalan. Levelezésüket alkalmanként az ellenszenvű olasz klérus is akadályozza: megtörténik, hogy a velük konfliktusba kerülő magyarok leveleit elfogják.¹⁷

Az 1820–30-as években a misszióba lépő fiatal papok közül többekről is tudjuk, hogy olvasmányaikban, érdeklődésükben kinti elszigetelt helyzetük ellenére is a lehetőségig igyekeznek lépést tartani a hazai értelmiséggel. Közülük ered például a kort lázban tartó őshaza- és rokonkeresés egyik érdekes mellékszála: Lukotya Mansvét (1802–1874) pusztinai pap 1838 novemberében beszámol az akadémiának azokról az értesüléseiről, amelyeket a cári birodalomban élő, állítólag magyar nyelvű *pohumusok*ról szerzett egy Moldvában szolgáló orosz katonatisztól.¹⁸ Éppen a magyarországi szellemi mozgalmakkal való kapcsolat-tartás igénye teszi, hogy ezek a fiatal emberek kint már az erős nyelvi regionalitás közegében eltöltött néhány év után is szinte gátlásosan érzik leszakadásukat a hazájukban formálódó közmagyar nyelvi normától. Hármuk irathagyatékát tekinttem eddig át, eszerint közülük ketten panaszkodnak erről. Az 1825 óta misszionáló Kónya Kornél (1802–1866) gorzafalvi pap 1839-ben amiatt szabadkozik, hogy nem tud az „új magyarsággal” írni, hiszen azt a külföldön lehetetlen volt megtanulnia.¹⁹ Petrás Incc (1813–1886) pusztinai lelkész pedig értékítéletet is megfogalmaz, amikor 1841-ben, missziójának negyedik évében nyelvbéli

hátramaradását panaszolja,²⁰ egy évvel később pedig „helytelen”-nek minősíti a maga írott magyar nyelvét.²¹

A moldvai magyar klerus a csángó kutatások szempontjából kedvező helyzetben van, hiszen állandóan a „terepen”, a nép között él: közülük többen olykor 20–30 évig működnek a misszióban, s a paphiány miatt gyakran rendeltetve új állomásra 7–8 faluban is szolgálnak egymás után. Mégis, az említett sokféle külső ok és belső gátlás miatt magyar lelkészek csak kivételesen fordulnak hivatásukon túlmutató érdeklődéssel csángó hívek felé. Az 1803-tól misszionáló világi pap, Bocskor István (? – 1815 u.),²² egyetlen ismert ide vágó megnyilatkozásában híveinek hitbéli érdekeit éppen mondandója néprajzi és statisztikai hűségének rovására hangsúlyozza. Bocskor, aki 1807 elején Bécsbe utazik, hogy a pápai nunciushoz magyar papokért folyamodjék a misszió számára, hazatérő útjában Pesten Kulcsár István szerkesztő, Horvát István, a későbbi történész, Ferenczy János jurátus és mások előtt előadást tart a csángókról. Hogy jelentékenyebbek tűnjenek, akiket képvisel, kegyes csalással él: számukat hatalmasan felnagyítja, legalább félmillióra teszi, és elhallgatva egyik nagy néprajzi csoportjukat, a székelyes csángókat, kijelenti, hogy a moldvaiak mind „igazi ó, régi fajú Magyarok, nem Erdélyből való maradékok”.²³ Az a néhány írás, amellyel moldvai magyar papok a 19. század első felében a csángók ügyét a magyarországi nyilvánosság elé viszik, Petrás Ince később említendő műveit kivéve nem utal történeti, néprajzi vagy nyelvészeti érdeklődésre, hanem – általában egy-egy konkrét ügy kapcsán – az olasz klerus romanizáló törekvéseiről tudósítva a csángók vallási és nemzetiségi érdekeinek védelmében emel szót. Ilyen a gorzafalvi Kónya Kornélnak a Szion című pesti katolikus lap hasábjain 1838-ban megjelent közleménye,²⁴ valamint két másik, kéziratban maradt tudósítás az 1830-as évek végéről: egy ismeretlen magyar papnak a Figyelmező szerkesztőségébe küldött jelentése,²⁵ és Kónya második műve, amelyet a Szionnak vagy a Társalkodónak szánt.²⁶

Keveset tudunk arról, hogy az 1830-as évek közepén kint működő 8–10 magyar pap hogyan fogadja a csángók iránti tudós érdeklődés megnyilvánulásait. Az adatok olykor támogató magatartásra utalnak: 1836-ban például Pap Sándor (1783–1842) tatrosi lelképásztor hívja fel a magyar régiségeket nyomozó Gegő Elek figyelmét a moldvai magyarság 1646-ban készült összeírását tartalmazó Bandinus-kódexre.²⁷ Tudunk azonban elutasításról, nyílt ellenségességről is. 1844-ben történt, hogy a „jámbor és szánandó” Finta Pongrác (1778–1849) öreg bogdánfalvi pap, nem értve meg a hasonló kutatásokban járó másik utazó, Jerney János szándékait, a háta mögött csavargónak nevezi a tudóst.²⁸

E két véglet között mégis a közömbösség lehet a legjellemzőbb a magatartásukra. Ebben a tekintetben figyelemre méltó tény, hogy moldvai magyar klerikusok igen csekély részt vesznek a csángó folklórnak az 1830-as évek végén kezdődő felgyűjtésében. Míg Magyarországon és Erdélyben gyakran a falusi értelmiségből, a papok, kántorok és tanítók közül kerülnek ki az első gyűjtők, a moldvai magyarság között ez másként alakul. Egyrészt a már említett okokból, másrészt azért, mert a missziói vezetés magyarellenes elfogultsága és románosító törekvései kifejezett tiltás nélkül is az ilyen érdeklődés ellen hatnak. És bár a kutatást és a gyűjtést valóban nem tiltják, ezek lehetséges tárgyának, a magyar nyelvnek használatát,²⁹ illetve a csángó folklór egyes jelenségeit: a fiataliságnak az éneklésre való legfontosabb alkalmat jelentő fonót,³⁰ sőt esetenként a táncot, a mulatságokat viszont igen, és van példa a viselettel kapcsolatos tilalmakra is.³¹ Ez tehát a háttére annak, hogy az 1836-ban csángó népdalok gyűjtésével is megpróbálkozó Gegő Elek rosszállóan állapíthatja meg az említett két lelkészről, Pap Sándorról és Finta Pongrácról, és egy harmadik egyházi személyről, Petrás Ferenc (?–1843)³² forrófalvi kántorról, hogy „30 év alatt efféle nem ötlött eszükbe”.³³ Bár Papék megígérik, hogy a jövőben „hiv nyomozást” tesznek a csángó folklór és nyelvjárás ügyében, nem tudunk arról, hogy valóban folytattak volna ilyen gyűjtést.

Később a 19. század második felében és a 20. század elején kint működő összesen 21 magyar pap között is kivétel lesz az olyan, aki lejegyez legalább egy-két csángó népdalt.³⁴

Rendszeres folklórgyűjtő csak egy van közöttük, aki a magyarországi tudományosságtól való csaknem teljes elszigeteltségében is jelentős életművet hoz létre: az 1830-as évek végétől 1886-ig Moldvában működő Petrás Ince János újságíró, folklorista, nyelvész, a misszióban előbb pusztinai, majd klézsei pap. A csángó születésű fiatalember kantai gimnáziumi tanulmányai után 1830-tól Nyirbátorban folytat filozófiai stúdiumokat, 1832-től pedig Szegeden, majd 1834-től Egerben hallgat teológiát.³⁵ Jó nevű erdélyi és magyarországi iskolákban szerzi tehát irodalmi és történeti ismereteit, amelyekért Jerney János 1844-ben majd „tudományos míveltségű” férfiúnak mondja,³⁶ és amelyek megalapozzák későbbi nyelvészeti-folklorisztikai munkásságát. Már misszionáriusként találkozik 1841 júliusában Döbrentei Gáborral; tőle ösztönözve írja meg a Tudománytár 1842. évi folyamában megjelenendő kétrészes népismereti dolgozatát *Döbrentei Gábor' kérdései 's Petrás Ince' feleletei a' moldovai magyarok felől*³⁷ címmel. 1841-ben kezdődő és megszakításokkal haláláig tartó népköltészeti és népnyelvi gyűjtőmunkájának eredményei 1842-ben szintén a Tudománytárban, majd 1874 és 1917 között a Magyar Nyelvőrben látnak először napvilágot, feljebbvalóinak várható rosszallása miatt álnéven. Életművének egy további jelentős részét halála után csaknem száz évvel, 1979-ben publikálja Domokos Pál Péter: az 1838-ban álnéven írt *Észrevételek a' Moldovai Magyarok ügyében* című munkáját,³⁸ ezt a csángókat anyanyelvük egyházi és iskolai használatában korlátozó olasz missziói vezetés elleni vádiratot, valamint 1841 és 1886 között keletkezett, népköltési, iskola- és missziótörténeti adatokban gazdag levélhagyatékának túlnyomó részét,³⁹ benne az 1844–45-ben a csángók helyzetéről a magyar országgyűlésnek és az akadémiának névtelenül írt négy jelentéssel.⁴⁰ Levelleiből tudunk két terjedelmesebb kézirati művről is az 1840-es évek első feléből: az egyiket a csángó nyelvjárásról, a másikat – latinul – a katolikus vallás moldvai történetéről írta. Gazdag és sokszínű életművét az alábbiakban szeretném kiegészíteni kilenc sajtólevéllel, amelyek magyarországi lapokban jelentek meg álnéven 1837 és 1847 között, és amelyek szerzőjének őt tartom.

2. Az első levél, amely történeti és néprajzi utalásai mellett a katolikus misszió felelősségét felvető sötét képet ad a moldvai magyarság egykorú gazdasági-társadalmi és műveltségi viszonyairól, a Társalkodó 1837. évi folyamában jelenik meg *A' moldovai magyarok' jelen sorsa* címmel.⁴¹ N – z – jegyű szerzője az év október 15-én a moldvai Galacról keltezi levelét, miután előbb bejárta az országot. Úgy számolhatunk, hogy útja legalább egy hónapig tartott;⁴² ha azonban meggondoljuk, mi mindent végzett ezalatt – valószínűleg járt a nyámci ortodox kolostor levéltárában, tanulmányozta a börtönviszonyokat, néprajzi és nyelvi gyűjtést folytatott –, megengedhetjük, hogy ennél akár tovább is. Leveléből úgy látszik, hogy jól ismerte a moldvai misszió belső ügyeit, tehát egyházi személy lehetett, valószínűleg pap; mivel azonban körülményei lehetővé tettek egy ilyen hosszabb utazást, feltehetőleg nem tartozott a misszió kötelékébe. A kint szolgáló, híveik számához képest mindig nagyon kevés magyar misszionárius ugyanis kénytelenül örökös munkában van;⁴³ 1841-ben pusztinai lelkészként majd Petrás Ince is arról panaszkodik, hogy terhes hivatala miatt alig tud ki-mozdulni plébániájáról.⁴⁴

1837 nyarán és őszén azonban Petrás – és a század első felében a misszióval kapcsolatba kerülő magyar papok közül csak ő – olyan átmeneti helyzetben él, amelyben lehetséges egy ilyen utazás. Miután 1836. szeptember 17-én Egerben pappá szentelik, az 1836–37-es iskolaévben a moldvai határszélen fekvő kantai minorita gimnáziumban tanít. Életének tényeiről

a tanítás 1837 július végi befejezése és missziójának kezdete (a rendi névtárak szerint 1839) között semmit sem tudunk; egy moldvai utazás részben kitölthette ezt az időt.

Ennél a valószínűségnél nyomatékosabban utal Petrás szerzőségére az a tény, hogy a levél írója ugyanazt az N – z – betűkombinációt használja álnévként, mint ő az *Észrevételek*-ben. Más vonatkozások *Feleleteivel* kötik össze a levelet: a két mű tudniillik a csángó folklórnak ugyanazt a szűk töredékét ismeri. Ott Petrás egy menyasszony-búcsúztatón kívül nem tud a szöveges folklór más jelenségeiről, sőt kifejezetten állítja azt, hogy a csángóknak nincsenek dalaik; itt a levél szerzője „menyekzői ’s más mulatságos szokás”-ok (és talán egy eredetmonda) mellett nem említ dalokat a csángó népelet főbb mozzanatait érintő tudósításában. Ez a megszorító felfogás pedig nem csak mai tudásunk fényében meglepő, hanem gyökeresen eltér az egykorú hazai tudományosság álláspontjától is, amely gazdag és sajátos magyar folklórt remélt Moldvából. A két mű mögött a csángóknak az énekléshez való különös viszonyáról való azonos személyes tapasztalat áll. Az éneklés említett papi tilalma tudniillik bizonyos gátlást alakíthatott ki a mélyen vallásos csángókban, s ez azután nem csak egyházi személyek, hanem bárki idegen jelenlétében, sőt maguk között is érvényesült. Ahogy egy utazó írja a 19. század végén: „Úgy énekelnek, mintha félnének”.⁴⁵

A levél Petrás 1841-ben írt, eddig első nyomtatásban megjelent munkájaként számon tartott *Feleleteinél* három és fél évvel korábbi keletű, tehát pályájának eddig ismeretlen, a Döbrenteivel való ösztönző találkozást megelőző szakaszából való. Szerzőjének ez időbeli írói-publicistai munkásságához önnön tényen túlmenő adalékot is jelent: utalásaiból ugyanis körvonalazódik Petrás feltehetően legelső műve, melyet „a’ moldovai magyarok’ eredetéről, szokásaikról ’s viszonyaikról” írt, és amely kéziratban maradt s utóbb elkallódott.⁴⁶ Ez a „több ivre” terjedő munka 1837 októberében, a Társalkodónak szánt levél megírásakor már a készültség egy bizonyos komoly fokán állhatott, hiszen kiadásától a szerzőt csak a „tehetőség” hiánya tartotta vissza. A csángók aktuális helyzetének bemutatása mellett hangsúlyos lehetett a mű történeti, a népcsoport származását és nevének eredetét tárgyaló része is. Ez szóbeli forrásokon, az „élő szón” és a „szájszerinti hagyományon” alapult: bár Petrás tudott bizonyos magyar érdekű oklevelek létezéséről Moldvában, nem használhatta fel őket, mert ahogy nyilván a nép bizalmatlanságára utalva írja, „az illy levelekhez itt nehezen juthatni”. Ha tehát a csángó tárgyú irodalmat jól ismerő Petrás első műve érdemi újdonságának tartja ezt a részt („Csángó ... mely nevezetnek ... én némelly töretlen nyomaira akadtam”), véleményem szerint azért lehet, mert egy saját gyűjtésű csángó eredetmonda feldolgozásával írta. Harminc évvel később majd a Szent László Társulat Klézsére látogató utazóinak elmond egy ilyent a kunok ellen harcoló Szent László király megsegítésére *csángó* (’csengő’) lószerszámmal és fegyverrel érkező moldvai magyarokról;⁴⁷ talán ez volt az, amelyet 1837-ben lejegyzett,⁴⁸ elsőként a monda felgyűjtői között, és valószínűleg elsőként a maga gyűjtői pályáján is. A levél másik, Petrás életművét érintő fontos adaléka éppen ez, hogy tehát már ekkor, az 1830-as évek végén, a Döbrenteivel való 1841-es találkozása előtt, tőle függetlenül is folytatott gyűjtést a csángók között. Folklór- és néprajzi gyűjtést egyaránt: a Társalkodóból tudjuk, hogy az említett mondán kívül lejegyzett egy „módjok szerint” való „beszélgetés” is.

A levél a szerző eddig ismert élettényeit egy 1837 őszi moldvai utazással egészíti ki. Petrás az 1838. április 10-én kelt *Észrevételek*-ben mint „hivatalbeli törvényes előljáró”-járól ír Carolus Magni missziói prefektusról; eszerint nem 1839-ben lépett a misszió kötelékébe, ahogy a rendi névtárakban áll, hanem korábban, 1837 őszen vagy telén, esetleg a következő év elején. Utazásának, amelyre tehát közvetlenül missziójának megkezdése előtt került sor, lélektani indítéka az a szándék lehet, hogy hosszú távollét után hazatérve friss tapasztalatok alapján ismerje meg működésének színhelyét. (Pályakezdő éveinek ezt az alapvető indít-

tatását igazolja az a tény is, hogy magyar pályatársai és a hazai utazók előtt Petrás az 1840-es években tekintélynek számít a csángókkal kapcsolatos kérdésekben.⁴⁹) Útjának tapasztalatai egy olyan misszionáriusi programban összegeződnek, amelyben a fiatal pap szorosan vett hivatali kötelemén túl vállalja hívei nyelvi és művelődési érdekeinek képviselését is, hiszen ők „nincsenek el késülve hogy ügyöket védhetnék”.⁵⁰ Legelső írásával, majd tanulmányútján megalapozott tudósításaival – Társalkodó-beli levelével, az *Észrevételekkel* és később *Feleleteivel* – végső soron az a célja, hogy a magyarországi tudományos közvéleményt tájékoztassa a csángók helyzetéről, s ezzel cselekvésre indítsa az érdekükben. Az 1841 és 1845 között Döbrenteihez írt leveleiből süt a bizalom: a reformkor magyar nemzeti mozgalma elhat Moldvába is, hogy megtartsa őket vallásukban és nemzetiségükben.

Tudjuk, hogy az 1830–40-es évek magyar utazóit szinte sokkolják a csángók feudális elnyomásáról és a még főként az olasz klérus által erőltetett romanizálásáról szerzett tapasztalataik. A pusztá megfigyelés néhányuk számára kevés: Jerney János felhívást intéz a magyar földbirtokosokhoz a csángók áttelepítése érdekében,⁵¹ Jablonczy Ignác pedig a moldován bojárok közt agitál,⁵² nyilván ugyancsak az ő sorsukon javítandó. Petrás és a csángók iránt elkötelezett néhány helyi magyar értelmiségi viszont e kapkodó (és ami a Jerneyét illeti, csaknem diplomáciai következményekkel, a magyar papok kiutasításával járó) akciók helyett nyelvi-művelődési programot fogalmaz meg a csángók számára: eszerint az olasz klérustól független anyanyelvű elemi iskolázás alkalmas volna arra, hogy ezt az addig minden rendszeres oktatást nélkülöző népcsoportot megtartsa és megerősítse nemzetiségében, egyszerűen enyhítve társadalmi kiszolgáltatottságát. Mivel az ügyben elkötelezett értelmiségiek magukat kevésnek, a csángókat pedig túl öntudatlannak és szegénynek tartják az önálló cselekvésre, politikai szint soha nem öltő törekvéseikhez Magyarországról várnak segítséget. Csángók egy nagyobb csoportjára vonatkozóan ilyen kérés először az 1820-as évek közepén fogalmazódik meg a részükről: 1824-ben Pap Sándor forrófalvi lelkész a falujában nyitott és a reménye szerint néhány más nagyobb csángó községben alapítandó iskolába Erdélyből vár tanítókat.⁵³ Az 1830-as évek végén Viola József és Petrás Ince is Magyarországról remél segítséget a csángók közötti magyar nyelvű elemi oktatás megszervezéséhez.

A moldvai magyar értelmiség a pesti akadémiához köti a programját: egyrészt nyilvánvaló számukra a Tudós Társaság jelentősége a hazai nyelvi-művelődési törekvésekben; másrészt az akadémia az egyetlen magyarországi intézmény, amely – utazóival, levelezésével, később két könyvküldeményével – az 1830–40-es években jelen van Moldvában.⁵⁴ A Tudós Társaság az 1830-as évek második felében meginduló csángó kutatások ösztönzője: Gegő Elek és Jerney János az ő utasításaival és erkölcsi támogatásával utazik; elkötelezettsége e munkálatok iránt olyan köztudomású, hogy moldvai olasz papok a maga kedvére utazó Jablonczy Ignácot is a pesti akadémia „emissáriusá”-nak tartják.⁵⁵ Petrás szintén a Tudós Társaságnak szánja Moldvában gyűjtött adatait. A Társalkodóban arra kéri levelének formális címzettjét, Helmecezy Mihályt, a folyóirat szerkesztőjét, hogy közölje írását az akadémiával. Utóirata szerint következő művét, az *Észrevételeket* is egy bizonyos szerkesztőnek, véleményem szerint szintén Helmecezynek küldi el, de végső soron ezt is „az egész Magyar hazának és a magyar Academiának” írja.⁵⁶

Két írása hiánypótló lehetne, hiszen a kortárs magyar értelmiség ismeretei a csángók egykorú helyzetéről gyérek és nem is a legfrissebbek. 1807 tavaszán a Bocskor István beszámolójára figyelő pesti társaság csak Zöld Péter székely pap 1783-ban megjelent, de az 1760-as évekbeli állapotokat tükröző moldvai jelentésével vethette össze a hallottakat,⁵⁷ és az aktuális ismeretek még harminc évvel a Bocskor előadása után is hiányoznak. Jellemző, ahogy 1838-ban az akadémia nagyjai – Vörösmarty, Bajza, Bugát Pál és mások – hitelt adnak

Carolus Magni missziói prefektus megtévesztő levelének, és gyűjtést indítanak román nyelvű magyar grammatikákra, hogy csángó gyermekek azokból, mintegy idegen nyelvként tanulják a magyart.⁵⁸ Szintén 1838-ban történt, hogy az Athenaeum kritikátlanul átveszi egy pesti német lap vastag tévedését, miszerint a moldvai csángók ortodox vallásúak volnának.⁵⁹ A kortársak maguk is tudatában vannak ide vágó ismereteik fogyatékoságainak. Nagyajtai Kovács István panaszolja 1836-ban, hogy a csángókról nem csak történeti vonatkozásban, hanem e tekintetben is „nagyon hijános és kétséges hitelű” minden adat.⁶⁰ Petrás 1837 őszén, tehát még a Gegő Elek úttörő könyvének megjelenése előtt, az információknak ezt a deficitjét akarja pótolni az akadémiának szánt helyzetjelentésével: reméli, hogy általuk „a Magyar Haza Tudósai mélyebben fognak e tárgyban tekinteni”.⁶¹ Emellett műveinek gyakorlati, mozgósító céljában is számol a Tudós Társasággal: ahogy a csángókkal kapcsolatban minden tényt és adatot, úgy helyzetük javításának ügyét is az akadémiára tartozandónak tekinti,⁶² az *Észrevételek*ben innen vár kezdeményezést a csángók elemi iskolázása körül.

Úgy gondolom, hogy említett korai gyűjtései ezzel a tudósító-felhívó szándékával vannak összefüggésben. Ami népnyelvi érdeklődését illeti, tudjuk, hogy mint a kor a nyelvjárásokat általában, elszigeteltsége és az erős idegen nyelvi hatás miatt maga is bizonyos mértékig helytelennek, nem „grammatica szerint” valónak tartotta a moldvai magyar dialektust a köznyelvhez képest. Mégis, 1837–38-ban kelt írásai arról tanúskodnak, hogy felismerte: a csángók esetében, akik a magyar népcsoportok közül egyetlenként az ország határain kívül élnek, a nyelvnek mint a nemzethez tartozás jelének különös jelentősége van. A csángó nyelvjárás magyar voltát hangsúlyozza azzal, hogy anyanyelvét a közérthetőség szempontjából összehasonlítja a nyilván egri tanulmányai alatt megismert, a hazai tudományosság által ekkor az egyik legősibbnek, legmagyarabbnak tartott dialektussal, a palócokéval, s az összevetés az előbbi javára üt ki.⁶³ Úgy gondolom, hogy 1837-ben folytatott népnyelvi gyűjtésével, egy a csángók „módjok szerint” való „beszélgetés” lejegyzésével szintén anyanyelvének magyar volta mellett érvel.⁶⁴ A nyelv tehát számára mintegy a jogalap, amelyre tekintettel a segítséget reméli Magyarországról. (Ez a felfogás magyarázhatja későbbi folklórgyűjtéseinek azt a sajátosságát, hogy a korban szokatlanul „sajátságos hanglejtéseikkel”, tehát pontosan, minden finomítás, tudós igazítás nélkül rögzíti őket.) Hasonlóképpen a csángók magyar voltát hangsúlyozza az általa gyűjtött monda is. Mégis, úgy látszik, hogy a gyűjtést ekkor még másodrendű fontosságúnak tartja hatásában nyilván közvetlenebbnek gondolt publicisztikájához képest. Társalkodó-beli levelének végére az említett népnyelvi dialógust is beiktatná, de amikor terjedelmi okokból valamit el kell hagynia, ez lesz az, amiről lemond.

Hogyan fogadja a többségi nemzet ezt a csángók számára megfogalmazott programot? Petrás 1837–38-ban írt két műve erre nézve is tartalmaz adalékot. Úgy látszik, hogy a csángó nyelvjárás a magyar nyelv kisebbségi helyzetű dialektusaként az 1830-as években hasonló viták középpontjába kerül Moldvában, mint korábban Magyarországon az érvényesülésüket kereső nemzetiségi nyelvek. A többségi nemzet egyes képviselői (és a magyarság megítélésében velük általában azonosuló olasz klérus) ott is diszkreditálni igyekeznek a kisebbségi beszélők közösséget, erkölcsileg és a nyelvre által egyaránt. Petrás a Társalkodóban idézi és tanulmányútján tett börtönlátogatásainak tapasztalataira hivatkozva meghazudtolja Constantin Vernav moldvai nemest, aki egy 1836-ban megjelent művében tolvajnak nevezi az országabeli magyarságot.⁶⁵ Az *Észrevételek*ből az olasz klérusnak a moldvai magyar dialektust lebecsülő véleményéről értesülünk: a szerző idézi és megcáfolja Carolus Magni prefektust, aki a moldvai magyar dialektust „ökök bögsnek, számár ordítású kiejtési nyelvek” tartja, s mint ilyent alkalmatlannak egyházi és iskolai célokra.⁶⁶ Ide vág 1841-ből *Feleleteim*ek egy helye is, ahol Petrás leszögezi, hogy a csángók nagyon régóta lakják Mold-

vát.⁶⁷ mindig kivéve részüket a közterhekből;⁶⁸ ezt a megállapítását is valószínűleg egy a magyarság moldvai múltját lekicsinylő nézet ellenében teszi.

Mi teljesül várakozásából, amelyet 1837–38-ban írt műveihez fűzött? A Társalkodóban megemlíti, hogy terjedelmesebb első munkájának publikálásával kellő „tehetőség” híján meg sem próbálkozott; ha ez a megjegyzése az akadémiának szánt tartózkodás felajánlás volt, nem kapott rá választ. Második írása megjelenik ugyan a Társalkodóban, ám nem éri el vele fő célját: nem kerül kapcsolatba a Tudós Társasággal.⁶⁹ Harmadik műve, az *Észrevételek*, kifejezett kívánsága ellenére is kéziratban marad, és végül minden visszhang nélkül temetődik el 150 évre az akadémiai levéltárban.

A kétségtelen kudarc magyarázatát pályatársának, Kónya Kornél gorzafalvi papnak a Szionban 1838 őszén álnéven megjelent levele,⁷⁰ annak egészében inkább kedvezőtlen hazai fogadtatása adhatja meg számára. Konzervatív részről a moldvai magyar törekvések megítélésében nincs nyoma annak a türelemnek, amelyet egyébként a hazai nem magyar nemzetiségi mozgalmakkal szemben tanúsítanak:⁷¹ konzervatív lapok, a *Hírnök* és maga a Szion is hazugsággal,⁷² vagy éppen politikai célzattal: nemzetiségi izgatással vádolják meg a szerzőt,⁷³ amikor az a csángók anyanyelv-használatának egyházi korlátozásáról és a hívek nyelvi jogaiért kiálló magyar papoknak az olaszok általi üldöztetéséről ír. A levél egyébként nemzetközi visszhangot is kelt: a Szion egy évvel később közli a római Propaganda nyilatkozatát, amely sommásan szintén hazugnak bélyegzi az ismeretlen papot.⁷⁴ Az általános hitetlenséget egyrészt az a körülmény magyarázza, hogy – a missziói vezetés elzárkózó politikája,⁷⁵ illetve a Magni prefektus leveléhez hasonló tudatos dezinformációk következtében – kevés a hiteles adat a csángók egyházi viszonyairól. Másrészt sokaknak bizonyára vallásos érzületük sem engedi, hogy higgyenek a mégiscsak szivárgó hihetetlen híreknek, amelyek azt igazolják, hogy „a’ maga pásztora háborút indított juha ellen”,⁷⁶ és amelyek így terhelőek a misszió vezetésére, de közvetve magára a hittérítőket kiküldő római Propagandára nézve is. Így kerül Kónya, valódi szándékaitól, politikai nézeteitől függetlenül, sőt azokkal talán éppen ellentétesen, a liberális zavarkeltés, a kétes politikai szándékok gyanújába. Petrás majd a maga *Feleleteivel* kapcsolatban is hasonló magyarországi reakcióról értesülhet, amikor Döbrentei beszámol neki egy pesti katolikus pap „gondolatlanul ki ejtett”, sőt „gyalulatlan” megjegyzéséről művét illetően.⁷⁷

A liberális sajtó ugyanakkor kiáll a megtámadott Kónya mellett: a Társalkodó újraközli a levelet,⁷⁸ a Figyelmező munkatársa pedig megjegyzezi, hogy lapja a közelmúltban hiteles kezekből három moldvai tudósítást is kapott, amelyek mindenben megerősítik az ismeretlen pap szavait.⁷⁹ Mégis, alkalmanként itt is érzékelhető bizonyos tartózkodás. Kónya 1839-ben írt második, a korábnál is vaskosabb vádat tartalmazó művét⁸⁰ a címzett, Schedel Ferenc nem továbbítja a szerző által megjelölt laphoz, a Szionhoz vagy a Társalkodóhoz. Az ilyen erősen kritikus hangvételű írások mellőzésének okát a Figyelmező szerkesztője az egyik közöletlen maradt moldvai tudósítás kapcsán adja meg, ez tudniillik „fájdalmas kifakadásai-val bizonyos conventionalis korlátokon túl megyen”.⁸¹ Alkalmanként magukban a szerzőkben is tudatosul e konvenciók léte: Kónya például felhatalmazza Schedelt, hogy említett második írását „igen érzékenyül” tett állításai miatt nyomtatásban szükség szerint megpróbálja „modificálni”.⁸² Úgy látszik tehát, hogy a nyomasztó egyházi tekintély miatt alkalmanként még annak a szűk liberális értelmiségi rétegnek is kényelmetlenek a tragikus moldvai hírek, amely helyzeténél fogva pedig meggyőződhet a hitelükről.⁸³ Mindenesetre tény, hogy jelenleg összesen 16 olyan, a csángók helyzetét tárgyaló levélről és egyéb írásról tudunk, amely a 19. század második negyedében moldvai magyar értelmiségiek, főként papok kezéből jelentős társadalmi súlyú magyarországi címzetekhez eljutott,⁸⁴ és bár ezek közül öt bizonyosan,⁸⁵ még néhány pedig valószínűleg közlésre volt szánva, mégis csak

kettő kapott sajtónyilvánosságot: a Petrásé a Társalkodóban, illetve a Kónyáé ugyanitt és a Szionban.

3. *Feleleteire*, amely az akadémia folyóiratában jelenik meg 1842-ben, végre felfigyel a magyarországi tudományos közvélemény, és Petrás így a következő két évben több megbízást is kap a csángók kutatására: Döbrentei Gábor felkérésére népdalokat gyűjt és tanulmányt ír a nyelvjárásukról, Jerney János megbízásából pedig negyedévenként jelentést készít helyzetükről a Magyar Tudós Társaságnak. Amikor püspöke 1843 májusában Pusztinából Klézsébe rendeli, a munkát új állomásán is folytatja, míg csak 1844 közepén valami zavar nem támad magyarországi kapcsolataiban. Nem tudjuk, mi történt, tény azonban, hogy a népdalgyűjtést ezután hosszú időre abbahagyja (legalábbis nincs nyoma annak, hogy folytatná). 1845 végén akadémiai tudósításai is megszakadnak. Ennek tudjuk a valószínű okát: falusi elszigeteltségében, a magyarországi tudományos élettől az országhatár által is elválasztva Petrás állandóan igényli a külső megerősítést, az útmutatást; ám a címzett, Schedel Ferenc titoknok, a tiszteletteljes sürgetések ellenére még csak nem is nyugtázza a sok gonddal és talán nem is minden személyes kockázat nélkül összeállított három jelentést.

E zavarok kezdetén, 1844 júliusában jelenik meg a Religio és nevelés című pesti katolikus lapban egy moldvai levél, amelyet 1847 áprilisáig további hét követ. A három álnév, amely jegyzi őket, egy szerzőre mutat, aki Klézséből, Tatrosról és Jászvásárról levelez; minden álnévhez tartozik azonban legalább egy klézsei keltezés. A levélíró személye végül egyértelműen azonosítható az *Adventi tanítás Klésén* című közlemény alapján. Szerzője a Klézsén folyó hitoktatásról tudósít,⁸⁶ így nem lehet más, mint vagy a helyi pap, azaz Petrás Ince, vagy a kántor, aki, mint Jerneytől tudjuk, ebben az időben Petrás öccse volt.⁸⁷ Petrás Mihály az iskolázottabb moldvai kántorok közé tartozhatott, mint családjából többen, valószínűleg ő is elvégezte a kantai gimnáziumnak legalább néhány osztályát; a nyolc levél minden nyelvjárásiasságtól mentes, csiszolt magyar nyelve mégis inkább a korábban hosszú évig magyar köznyelvi környezetben élő bátyjára vall. Petrás Ince tehát, bár (valószínűleg bizonyos Pestről tapasztalt elutasító, vagy talán csak közönyös gesztusok hatására) felhagy akadémiai jelentéseivel és egyelőre a népdalgyűjtéssel is, nem mond le egyszersmind arról, hogy híradással legyen a csángókról, hiszen ezt a munkát misszionáriusi szolgálata részének tekinti.

1844 és 1847 közötti nyolc levele azonban több tekintetben is jelentősen különbözik korábbi Társalkodó-beli közleményétől és az *Észrevételektől*. Már 1841-ben írt *Feleleteiben* is megfigyelhető volt bizonyos hangsúlyeltolódás az addigiakhoz képest: ebben tudniillik nem említette az olasz klérus felelősségét a csángók elrománosításában. Újabb levelei teljesen megkerülik a csángó ügy érdemi kérdéseit, és ezzel, valamint a stílusukat átható bizonyos kényszeredettséggel is olyan élesen elűtnek 8–10 évvel korábbi első írásainak friss szókimondásától, hogy nehéz mindnyáját egy szerző műveinek elfogadnunk.

Ezt a mély tartalmi és stílári változást a Kónya és a maga tudósításai magyarországi fogadtatásának említett tanulságain túl azok a tapasztalatok magyarázzák, amelyeket Petrás a misszióban szerzett. Tényszerűen keveset tudunk hittérítői pályájának erről a kezdeti szakaszáról, Jerney János moldvai levelei azonban jól érzékeltetik azt a fojtott légkört, amelyben a fiatal pap az 1840-es évek elején működött. Jerney a maga helyszíni tapasztalatai alapján megállapítja, hogy Petrás *Feleleteiben* „tetemesek a’ hiányok”, amit azzal magyaráz, hogy a szerző nem írhatott szabadon;⁸⁸ másutt többször is úgy említi a klézsei papot, mint aki „tart az olaszoktól”,⁸⁹ és mint akinek „az olaszok tiltják ... a’ ... contactust” vele, a magyarországi utazóval.⁹⁰ Ilyen körülmények között a híveinek elkötelezett fiatal pap óhatatlanul magára vonja püspökeinek rosszállását, ahogy az például egyik Magyarorszá-

nak szánt tudósítása miatt is megtörténik. Petrás tudniillik valamikor 1844 végén engedélyt kér Paulus Sardi prefektustól ahhoz, hogy „in annalibus catholicis, quae Budae typis mandantur” – kétségkívül a Religio és nevelésről van szó – cikket közölhessen a misszióról. Sardi válasza elutasító: december 24-i levelében megtiltja neki a publikációt, nehogy, úgymond, a politizálás vádját magára vonja.⁹¹ Később Petrás már a teljes közlési tilalom veszélyéről számol be Döbrenteknek: „csak a nemrég mult napokbanis – írja – úgy nyilatkozott egy papi társam, mintha engem Püspököm a Ns magyarnemzetbeli becses közlekedésért nagyon megdorgált volna és minden további levelezést bé tiltott volna egyházi fenyték alatt; mi valójában eddig velem nem történt: de rá számolhatni”.⁹²

1837–38-ban, tehát Moldván kívülről, majd pályájának legelején Petrás még tartózkodás nélkül írt a misszióban tapasztalt visszásságokról, bár akkor is álnéven. Most, 1844 és 1847 között is álnévet használ ugyan, ám személye behatárolható lévén leveleinek tartalma és keltezése alapján, ez itt inkább csak amolyan túlbiztosítás; a feltétlen engedelmesség kötelme pedig már amúgy is tilt számára bizonyos témákat. Az engedetlenség idegen tőle, de sokat is kockáztatna vele: végső soron azzal is számolnia kellene, hogy eltávolítják a misszióból. A konfrontatív magatartás e lehetséges következményére éppen az 1840-es évek közepén láthat példát.

A többször említett Kónya Kornélról tudjuk: 1837-ben Lukotya Mansvét pusztinai pappal együtt bevádolta Rómában a magyar nyelvet elnyomó helyi olasz klérust, 1838-ban pedig a pesti Szionban publikálta ugyanerről nagy port felverő levelét. A prefektus erre kiutasította őket a misszióból. Lukotya ekkor ortodox hitre tért, majd, miután az olasz klérus meghátrált a botrány miatt, rekatolizált és Rómába ment. Kónyát, aki megmaradt a hitében, kevésbé sodorták előtérbe az események, így ő védtelenebb lévén az életét is veszélyben érezte.⁹³ Eleinte ezért megalkudott a körülményekkel: „csokolya az őt sujtó vesszőt”, írta róla 1839 októberében Viola József;⁹⁴ végül 1845 tavaszán elhagyta a missziót és hazatért.⁹⁵ A csángó születésű Petrás számára azonban elképzelhetetlen a visszavonulás. Még 1842-ben történt, hogy amikor a távozó Raphael Ardoini prefektus magával hívta Rómába, ő nem élt a kedvező, talán itáliai karrierrel is biztató lehetőséggel.⁹⁶ Úgy tudja, hogy ő az egyetlen pap, aki a csángók közül malaha kikerült.⁹⁷ Számára ezért a misszió többet jelent, mint magyar pályatársainak: nem csak katolikus és nemzeti, hanem egyszersmind személyes ügyet. Ezért amíg a lelkes Kónya, és barátja, Lukotya, az „egész Missiónak tüköre” elhagyja Moldvát, amikor missziója nemzeti értelemben alapvetően lehetetlenné válik, ő akár jelentős kompromisszum árán is meg akar maradni hívei között.

Megtartja hát püspökének a misszió belügyeire kimondott közlési tilalmát, mégpedig úgy, hogy nyolc levele közül ötöt vallásos tárgyra korlátoz: leírások ezek különféle katolikus egyházi ünnepekről a moldvai fővárosban⁹⁸ és egyes nagyobb csángó falvakban, Klácsán, Nagypatakon,⁹⁹ Tatroson¹⁰⁰ és Bogdánfalván.¹⁰¹ Ezzel egyszersmind lemond arról, hogy érdemi adatokat közöljön a csángókról, és valószínűleg inkább csak arra törekszik, hogy írásaival ügyük egyáltalán jelen legyen a magyarországi sajtóban. Valami furesa, erőltetett, tényekkel meg nem alapolzott optimizmus süt ezekből a levelekből a moldvai katolicizmus helyzetét illetően. Jellemzőnek tartom azt a tudósítását, amelyben egy utóbb tévesnek bizonyuló hírt közöl a foksányi katolikus templom építésére tett állítólagos nagylelkű fejedelmi adományról.¹⁰²

Különösen feltűnően kerüli az érdemi közlést akkor, amikor egyszer mégis elevenbe vágó kérdéssel ír. Szorosan egyházi érdekű levelei után ugyanis a szerkesztő felkéri, hogy a lap címében foglalt program szerint írjon a csángók iskolai viszonyairól is.¹⁰³ A kérés nehéz helyzetbe hozhatja Petrást. Ő, aki az 1830-as évek vége óta arra törekszik, hogy írásait Magyarországon tudomásul vegyék és felhasználják a csángók érdekében, nem hagyhatja

válasz nélkül a kérést; ha viszont teljesíti, szembeszegül feljebbvalójával, hiszen az iskolaügyre kétségkívül vonatkozott püspökének 1844 decemberében kimondott közlési tilalma. A csángóknak ezen a téren is kétségtelen elhagyatottságát jól jellemzi az a tény, hogy például a szomszéd erdélyi Háromszék megyében a 19. század elején már majdnem minden falunak van felekezeti iskolája. Egy tudósítás a magyar papok és kántorok által ekkor öt-hat csángó faluban magyarul folytatott elemi tanításról tehát kimondatlanul is vádolná a misszió vezetését, amiért az alig tesz valamit a falusi katolikus népesség iskoláztatásáért.

Ilyen előzmények után jelenik meg 1845. január 9-én az *Adventi tanítás Klésén*.¹⁰⁴ Petrás itt a szerkesztői kéréssel kapcsolatos dilemmáját végül úgy oldja fel, hogy – bár tudomása van róluk, hiszen korábban az *Észrevételek*ben, majd akadémiai jelentéseiben már több iskolai vonatkozású adatot közölt – nem ad átfogó képet a csángók között létező néhány elemi iskoláról, hanem csak a klézseiről ír, arról is úgy, hogy alapvető tényeket hallgat el vele kapcsolatban.

A tudósítás szerint Klésén a lehetőségig követik a magyarországi és erdélyi katolikus elemi iskolákban a beiratásnál szokásos eljárást: az „arra való” – iskolás korú, 8–12 éves – gyermekekről összeírás készül; az összeírtak azonban nem elemi oktatásra, hanem hittanra járnak, a faluban ugyanis elemi tanítás nincs, csak hitoktatás. Ez is csupán az adventi és a nagybőjti időszakra korlátozódik, ideje a hétfő, szerda, péntek és vasárnap este; a gyermekeket ilyenkor harangszó hívja össze a kijelölt, általában mindig változó házhoz (iskolai célra ugyanis még sokáig nincs külön épület a faluban). A mintegy 1000 lelkes községből 70–80, néha több gyermek is összegyűlik egy-egy alkalommal.

Ezzel szemben több körülmény is valószínűsíti azt, hogy a faluban ekkor elemi tanítás is folyik, és hogy éppen Petrás az, aki tanít. Az oktatás ügye iránti elkötelezettségét mutatja már maga az a tény is, hogy rosszul javadalmazott külföldi állomásáról előfizet a *Religio és nevelésre, az első magyarországi pedagógiai-nevelésügyi hetilapra*.¹⁰⁵ Az elemi iskolázás szükséges voltáról ír is a lapba *Figyelem Moldvára egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulatot illetőleg*¹⁰⁶ címmel. Eszerint korábban ugyanitt olvasott az említett kegyes célú egyesület alakításának tervéről, és arról az olvasói javaslatról, hogy a társulat terjessze ki működését Erdélyre is. Ezután fog tollat, hogy előálljon szívügyével: Moldvába is szervezett könyvszállítmányok kellenének, hogy az iskolatűgy fejlődésnek indulhasson.

De tények is igazolják azt, hogy Petrás ebben az időben elemi tanítást is folytat. Egyik akadémiai jelentéséből tudjuk, hogy a klézsei gyermekek kezén ekkor egy négyoldalas füzet forog, amely a magyar és a latin olvasás tanítására szolgál. Az 1841-ben Jászvásáron megjelent füzetke sűrű használatát mutatja az a tény, hogy 1845-ben már alig találni néhány elrongyolódott példányát.¹⁰⁷ Petrás ez időbeli pedagógiai működése mellett bizonyít az az 1845 őszi eset is, amikor négy csángó diákot Magyarországra küld továbbtanulni.¹⁰⁸

Az elhallgatás technikáját a földjükből kiforgatott kalugyeri csángókról írt tudósításában¹⁰⁹ alkalmazza a legszembetűnőbben. A 200 éves magyar falu felbomlásának, lakosai szétszórulásának és az általuk alapított három új településnek a leírásával Petrás hitelesen mutatja be a moldvai falvak szerveződésének a 19. század első felében is jellemző módját. Feltűnő azonban, hogy a tudósításból hiányzik a pusztulás kiváltó okának megjelölése. Ezt a folyamatot rendszerint a túlságos földesúri terhek indították el; csak hogy a kalugyeriek nem jobbágyok, hanem *rezesek*,¹¹⁰ szabad parasztok voltak. Jerneytől aztán megtudjuk, hogyan történt a dolog: az itteniek letétbe helyezték jogbiztosító oklevelüket a misszió jászvásári levéltárában – ő látta is az elismervényt –; ám amikor 1836-ban egy szomszéd bojár perrel támadta meg őket, a prefektus nem adta ki az oklevelet.¹¹¹ Ezt hallgatja el

tehát Petrás: hogy az itteniek saját püspökük cinkos közreműködésével veszítették el földjüket és kerültek jobbágyosorba.

Utolsó levele 1847 áprilisában jelenik meg. Nem tudunk arról, hogy bekövetkezett volna az, amitől tartott, hogy püspöke teljesen eltiltja a magyarországi levelezéstől és publikációtól. Az a hosszú folyamat, ahogy írásai elfognak a lapból – 1844–45-ben még évi 3-3, 1846–47-ben pedig már csak 1-1 levele jelenik meg –, mintha inkább arra vallana, hogy a teljes hallgatás végül az ő lassan megérlelt döntése volt.

Két füzetnyi folklórgyűjtését, illetve a Döbrentei Gáborhoz és Schedel Ferenchez írt, összesen tucatnyi levelét nem számítva az 1837 és 1847 közötti egy évtizedben 15 publicisztika és három nagyobb lélegzetű írás kerül ki Petrás Ince tolla alól; nyelvészeti, történeti, és néprajzi adalékaik mellett mind elsősorban a moldvai csángók egykorú gazdasági-társadalmi helyzetét és egyházszerkezeti viszonyait mutatja be. Művei azonban vagy el sem jutnak reménybeli magyarországi olvasóihoz (közülük tíz jelenik meg nyomtatásban, a többi – három kivételével, amely valószínűleg végleg elveszett – kéziratként az akadémia levéltárába kerül); vagy, mint az utolsó nyolcat, kompromisszumokkal kénytelen megterhelni őket. A Magyar Tudós Társaság, amelynek műveit szánja, jövedelmeit csak az alapszabályában kitűzött tudományos kutatásokra fordíthatja, s így a Petrás által az elemi tanítás megszervezésében-támogatásában remélt segítség elmarad.

Azt is látnia kell, hogy a forradalom előtti Magyarországon egyébként is alig mozdul előre valami a csángók ügyében. A katolikus egyház annyi nekikészülés után végül nem mozgósítja anyagi és szellemi erőit az érdekükben, sőt inkább bizonyos szükkeblűséggel jár el velük kapcsolatban. A moldvai misszió ugyanis 1825 óta bizonyos évi díjat fizetett a magyarországi minorita rendtartománynak a kint működő magyar szerzetesekért; amikor később anyagi nehézségeire hivatkozva beszünteti a fizetést, a tartományfőnök nem teljesíti a díj elengedésére vonatkozó kérést, hanem 1848-ban több szerzetesét is hazahívja Moldvából. Nem valósul meg az a valószínűleg egyházi körök által indítványozott országos gyűjtés sem, amely a csángók iskolai és egyházi szükségleteinek felkarolását, magyar tanítók és papok kiküldését lett volna hivatva pénzügyileg megalapozni az 1840-es évek második felében.¹¹² Míg korábban Körösi Csoma Sándor és Besse János, 1845-ben pedig Reguly Antal őshaza-és rokonkereső útjának támogatására folyt ilyen gyűjtés, a moldvai csángóknak a kortársak számára szintén őstörténeti vonatkozású ügyében teendő hasonló akciót végül senki sem karolja fel. Petrás csak néhány szűk körű egyéni kezdeményezést vehet számba az eredmények között: az akadémia, illetve Scitovszky János pécsi püspök könyvküldeményeit 1838-ban és 1844–45-ben, valamint négy csángó diák magyarországi taníttatását 1845-től.

Írásait tehát hiábavalóaknak érezheti, s ha így volt, ez megengedi a feltételezést, hogy 1847-ben csalódottságában hagyja abba a levélírást. 1848–49-et aztán úgy éli meg, mint amely „mindent összeve rontott”;¹¹³ magyarországi kapcsolatainak szálai a szabadságharcral hosszú időre elszakadnak. Amikor majd az 1873-ban Moldvába látogató Szarvas Gábor ösztönzésére ismét publikálni kezd a magyarországi sajtóban, még megpróbálkozik azzal, hogy megjelentessen egy az 1844–47 közöttiekhez hasonló levelet. 1885 májusában beszámol a Szent László Társulatlak egyik filiája, Kápota magyarországi – a Társulattól érkező – segéllyel épült templomának felszenteléséről, s levelét így ajánlja: „A Religio ha közölné, nem volna tán felesleg.”¹¹⁴ A választ nem ismerjük, tény azonban, hogy írása nem jelenik meg. Nem tudjuk, miért: egy ilyen tudósítás pedig illeszkedne ahhoz a koncepcióhoz, amelyet a Társulat az 1880-as évek közepén a romániai magyarság támogatására kialakított. Ennek lényege az, hogy a hívek szegénysége miatt, mivel maguk nem tudnának hozzájárulni az iskolák fenntartásához, de főként a „moldvai sajátos viszonyok”, vagyis a román kulturális kormányzatnak a moldvai országrészben erősebben érvényesülő ellenállása miatt az iskolai

célú segélyezés súlypontját ezután a havasalföldi magyarság közé helyezik át, Moldvában pedig főként a csángók vallási szükségleteinek kielégítésére törekszenek.

Életének utolsó bő egy évtizedében így lesz kizárólagossá Petrás munkásságában az a népnyelvi és folklorisztikai gyűjtőmunka, amelyet az 1830-as évek végén kezdett meg a csángók között, ám amelyet akkor még másodrendűnek tekintett publicisztikája mellett. Ekkor teljeseedik ki gazdag, sok tekintetben úttörő gyűjtői életműve,¹¹⁵ amely a híradás, a szolgálat étoszában lesz folytatása korai írásainak.

Jegyzetek

- 1 A csángó nyelvjárás kutatásának 18. század végi–19. század eleji kezdeteiről lásd: SZABÓ T. Attila 1959. 4–6. p.
- 2 BUGÁT Pál 1848. 47. p.
- 3 SCHEDEL Ferenc 1844. 202. p.
- 4 GEGŐ Elek 1838.
- 5 JERNEY János 1844a, 1844b, 1844c, 1844d. Mivel a Magyar Academiai Értesítő, ahol tudósításait publikálta, 1845-ben nem jelent meg, Jerney kilenc további jelentése kéziratban maradt; ezeket lásd: MTAK Kt RAL 245/1845.
- 6 JERNEY János 1851.
- 7 Szentgyörgyi kilétét nem sikerült azonosítanom. Az ő Jászvásár környéki tartózkodásáról, valamint Jablonczy Ignác moldvai működéséről Jerney tudósít egyik levelében: Jerney János Schedel Ferencnek. Bákó, 1844. november 17. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 72.
- 8 JABLONCZI [Ignác] 1848.
- 9 SPIRA György 1993. – A terv előzményeiről: THEWREWK József 1832. 46–47. p., és AUNER Károly 1908. 60. p.
- 10 Jelentését lásd: [Szöllősy] N[agy] Ferenc Szemere Bertalanhoz. Ojtoz, 1848. július 6. OL '48 ML BM eln. 1848:610.
- 11 Viola Józsefnek Schedel Ferenc akadémiai titoknokhoz írt levelei közül a csángók helyzetével foglalkozó háromnak keltezése és jelzete a következő: Jassy, 1838. január 5/17. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 102.; Jászvásár, 1838. augusztus 12. MTAK Kt RAL 68/1838.; Jassy, 1839. október 25. MTAK Kt RAL 37/1839. – A munkámban hivatkozott levelek keltezésével kapcsolatban megjegyzem, hogy a moldvai katolikusok ebben az időben pápai engedéllyel az ortodoxok által használt Julián-naptárral élnek. Ők és a köztük időző magyar utazók leveleiken ezt mint magától értetődő tényt gyakran nem jelzik, olykor azonban mégis utalnak rá a keltezésben. Munkámban ezeket az utalásokat (*őszertint, ő kal. szerént* stb.) elhagytam, megtartottam viszont az alkalmankénti kettős keltezcst, ahol a dátum mindkét naptárrendszerben fel van tüntetve.
- 12 [VIOLA József] 1840. Viola az itt megjelent két csángó népdallal együtt egy „regét” is küld, ezt azonban nem közli a folyóirat. A küldeményről lásd: Viola József Schedel Ferencnek. Jassy, 1839. október 25. MTAK Kt RAL 37/1839.
- 13 „Nehezen hihető, hogy itt Magyar irományok találtassanak ... tettes Vjola Jósef herczegi orvos ... tölle is csak a' lón a' felelet, hogy hijába fáradozunk.” Petrás Ince Döbrentei Gábornak. Kanta, 1842. február 23. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1356. p.
- 14 A küldeményt Viola említi egyik levelében: Viola József Schedel Ferencnek. Jászvásár, 1842. november 20. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 102. A szóban forgó iratoknak azonban nem találtam nyomát az MTAK Kézirattárában.

- 15 BOÉR Ferenc 1996.
- 16 Megnevezetlen [Petrás Ince] a Magyar Tudós Társaságnak. Moldva, 1845. december 4. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1443. p.
- 17 Erről a gyakorlatról az egyik érintett magyar pap számol be: Kónya Kornél Schedel Ferencnek. Gorzófalva, 1839. június 5. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 82.
- 18 LUKOTYA Mansvét 1841. Az ügy fejleményeiről lásd az akadémia történettudományi osztálya tagjainak jelentését: BAJZA József–LUCZENBACHER János–JERNEY János 1841. 50–52. p.
- 19 Kónya Kornél Schedel Ferencnek. Gorzófalva, 1839. június 5. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 82.
- 20 PETRÁS Ince 1842. 90. p.
- 21 Petrás Ince Döbrentei Gábornak. Kanta, 1842. február 23. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1357. p.
- 22 1815 tavaszán, amikor moldvai csángók magyar papokért folyamodnak a királyhoz, Raab osztrák konzul Bocskort sejtí a kérvény mögött; eszerint ekkor még él. Lásd erről: AUNER Károly 1908. 69. p.
- 23 Bocskor beszámolójáról lásd Ferenczy János naplójának 1807. március 28-i bejegyzését: *Napi jegyzések*. OSzK Kt Quart. Hung. 463. 68–70. ff.
- 24 N. N. [KÓNYA Kornél] 1838a. A betűjegy feloldását lásd: Kónya Kornél Schedel Ferencnek. Gorzófalva, 1839. június 5. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 82.
- 25 A jelentésről beszámol BARTFAY Kálmán 1839. 23. p.
- 26 [Kónya Kornél]: *A' Móldovai Magyarok vallási tekintetben*. A Szionban megjelent közlemény folytatásának szánt munka Kónya Schedel Ferenchez írt, a 17. jegyzetpontban hivatkozott levelének kéziratos melléklete.
- 27 Gegő köszönetnyilvánítását lásd: GEGŐ Elek 1838. 18. p.
- 28 Jerney János Schedel Ferencnek. Bákó, 1844. november 17. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 72.
- 29 Az egykorú moldvai levelek tanúsága szerint a misszió vezetése nem csak a magyar nyelv egyházi és iskolai, hanem alkalmanként magánéleti használatát is igyekezett korlátozni. Jerney János a tilalom ellen vétők büntetéséről is tudósít: a magyar nyelv irtásának eszközei között újabban – írja – „már botok- és pelengérek is hallók szerepelni”. Jerney János a Magyar Tudós Társaságnak. Bákó, 1845. február 27. MTAK Kt RAL 245/1845. Tudunk pénzbüntetésről is.
- 30 Petrás Ince Döbrentei Gábornak. Pusztina, 1841. augusztus 27.–szeptember 8. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1352–1353. p.
- 31 Jerney János a Magyar Tudós Társaságnak. Bákó, 1845. március 15. MTAK Kt RAL 245/1845. Jerney így ír: „A' csangónőnek pénz büntetés alatt nem szabad a' kiszabottnál szinesb vagy csinosb öltözetben jární; gyöngyfüzért a' silány számon túl nyakába aggatni; szőr darócz-szövet szoknyáját finomabb kartonnal cserélni; piros csizmát, posztó vagy más kelme fölső ruhát ölteni stb. stb. – Ének és táncz hasonlóan tilos; azért a hölgyek rejtekben zengik el érzelmök ömledéseit. A' tánczra perdülő, bizonyosan pénzzel lakol. Bogdanfalván, kevés év előtt némi ünnep alkalmával a' falu haszonbérleje tánczvizalmat rendele udvarában a' jobbágyok számára; 's ki hinné, pedig történt dolog: fejenkint egy huszasban marasztalá el a jelen volt fiatalságot a lelkész!” Az ürügy általában a tilalmazott szokás erkölcstelen volta. Tény azonban, hogy a csángó nőkről ekkor magyarországi utazók még egybehangzóan állítják, hogy öltözködésükben nem követnek semmiféle új divatot. Leleplezi e tilalmak valódi okát, hogy a fenti példában említett huszasok nem az egyház céljait szolgálják, hanem a papét.

- 32 DOMOKOS Pál Péter 1987. 546. p.
- 33 GEGŐ Elek 1838. 81. p.
- 34 Az 1861 és 1871 között Havasalföldön és Moldvában működő Czelder Márton (1833–1899) református misszionárius az 1860-as évek második felében gyűjt néhány csángó népdalt, amelyek közül kettőt erősen átköltve publikál egy általa előbb a havasalföldi Plojesten, majd a moldvai Galacon szerkesztett folyóiratban (CZELDER Márton 1866a; CZELDER Márton 1866b). Rajta kívül csak a 19. század végén rövid ideig Moldvában szolgáló Cserna Jácint minoritáról (1876–1914 u.) valószínű, hogy lejegyez néhány csángó népdalt: ő egyik cikkében ígéretet tesz rá, hogy mutatványt közöl moldvai gyűjtéséből (CSERNA Jácint 1900. [1] p.); erre azonban végül nem kerít sort.
- 35 Petrásnak itt és a későbbiekben említett, eddig részben ismeretlen életrajzi adatait a magyarországi minorita rendtartomány sematizmusaiából vettem, amelyekre a jegyzetekben külön nem hivatkozom. Szegedi teológiai tanulmányait egyelőre csak feltételezem: 1832–33-ból eddig nem találtam névtárakat; de mert az ezeket megelőző és követő években is Szegeden volt a minoriták teológiájának első két évfolyama, ez így lehetett a szóban forgó években is. A munkámban említett többi szerzetes életrajzi adatai szintén a rendi sematizmusokból valók.
- 36 JERNEY János 1851. 23. p.
- 37 PETRÁS Ince 1842.
- 38 N. – z – [PETRÁS Ince] 1979. Domokos a kézírás nyilvánvaló egyezése alapján azonosítja az *Észrevételeket* Petrás műveként. Erről lásd: DOMOKOS Pál Péter 1979. 1317. p. Ugyanitt megemlíti, hogy a mű kéziratán (MTAK Kt RAL 82/1838.) bizonyos pecsétszerűen elrendezett díszítmények láthatók az N. – z – betűjegy körül, s hogy ezekből ő a teljes „Ince” keresztnevet is kiolvasta; magam nem láttam ilyeneket a kéziratban.
- 39 DOMOKOS Pál Péter 1979. 1352–1511. p. Petrás öt további levelét közli: BALAJTHY Katalin 1995. 993–997. p.
- 40 DOMOKOS Pál Péter 1979. 1422–1425., 1429–1435., 1436–1439. és 1441–1443. p.
- 41 N – z –, [PETRÁS Ince] 1837.
- 42 Legalább ennyi idő kellett ugyanis egy alapos tanulmányúthoz. Könyvének tanúsága szerint Gegő Elek 1836-ban két hetet tölt Moldvában. A ma már részben koholmánynak tartott beszámoló hitelességét illető első kételyeket egy brassói román lap támasztja, éppen az utazás túlságosan rövid (s a valóságban talán még két hétnél is rövidebb) tartama miatt: a bíráló szerint ennyi idő alatt lehetetlen kellő alapossággal bejárni az országot. A kritikát egyetértőleg idézi: PETRÁS Ince 1842. 85. p. 1857-ben Koós Ferenc bukaresti református pap, aki Petráshoz hasonlóan tényfeltáró szándékkal, a húsz évvel korábbihoz hasonló közlekedési infrastruktúrában utazik, egy hónapig időz Moldvában. Útjáról lásd: KOÓS Ferenc 1890. 175–176. p.
- 43 „Örökös nyughatatlanágban élnek, híveiktől minden kigondolható esetben, minden előfordulható körülményben, éjjel nappal, köz- és ünnepnapokon egyaránt felkerestetnek, nemcsak ... gyakori gyónás miatt, hanem ... maguk és gyermekeik betegségénél, nehéz gyermekszülésnél, sőt barmaik bajainál is, hogy segítenének”. MIKE Antal 1853. 308. p. Mike a havasalföldi magyar misszionáriusokról ír ugyan, ám a Moldvában szolgálók hasonló körülmények között élnek és működnek.
- 44 Petrás Ince Döbrentei Gáborknak. Pusztina, 1841. augusztus 27.–szeptember 8. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1352. p.
- 45 RUBINYI Mózes 1900. 105. p. – Jellemző, hogy Petrásnak misszionáriusként „bizalmas beszélgetésre” lesz szüksége ahhoz, hogy hívei megnyíljanak előtte, és túltéve magukat a tilalmon énekelni merjenek (Petrás Ince Döbrentei Gáborknak. Pusztina, 1841. augusztus

- 27.–szeptember 8. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1352. p.). A csángóknak az énekléssel kapcsolatos tartózkodó magatartását más utazók is tapasztalják, s ugyanazt a következtetést vonják le belőle, amit Petrás, nevezetesen, hogy nincsenek dalaik. Gegő Elek 1836-os megfigyelése szerint a csángók dalban szegényebbek a székelyeknél (GEGŐ Elek 1838. 81. p.). 1880-ban Munkácsi Bernát és Kunos Ignác sem hall csángó népdalokat: „Munkácsiék ... beszélték, hogy keresték, kutatták a dalokat, de – hiába.” A századfordulón Rubinyi Mózes is hasonló megállapításra jut: „Csak egy hiányzik náluk ... mért nincsen költészetük, vagy miért olyan önállóan az, a micske van” (RUBINYI Mózes 1900. 104. p.). Ám nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben hiányzik a kellő bizalmas légkör: Gegő és Munkácsiék is rövid időt, olykor csak pár órát töltenek egy-egy helyen, Rubinyi pedig valami enyhe lenézéssel tekint a csángókra, így ők aligha kerülhetnek bizalmasabb kapcsolatba adatközlőikkel. Részben az említett tilalommal lehet összefüggésben, egyszersmind ennek máig ható következményeit mutatja egy népdalgyűjtő 1930-ban tett megfigyelése, miszerint a csángókat nehéz megénekelteni, mert számukra az ének nem valami magától jövő, természetes dolog (VERESS Sándor 1989. 309. p.).
- 46 Petrásnak egy-egy kéziratban maradt történeti és nyelvészeti tárgyú munkájával együtt, amelyekről Döbrenteinck írt leveleiből tudunk, ez a mű is ott lehetett abban az „írói hagyaték”-ban, amelyet Rubinyi Mózes 1900 nyarán Klézsén megtalált. Lásd erről: RUBINYI Mózes 1900. 104. p. A Budapestre került hagyatékból a népdalok később részben megjelentek a Magyar Nyelvőrben, a többi pedig – köztük talán ez a mű is – megsemmisült a második világháborúban. A Petrás-hagyaték itthoni sorsáról lásd: DOMOKOS Pál Péter–RAJECZKY Benjamin 1956. 8. p.
- 47 IMETS Fülöp Jákó 1870. 61. p.
- 48 Több mint hatvan évvel Petrás 1837 őszi utazását követően ez lesz az egyetlen monda, amelyet a folklórgyűjtőként egyébként balsikerű Rubinyi Mózes Moldvában hall (RUBINYI Mózes 1906. 27. p.). Ez mindenestre azt bizonyítja, hogy igen elterjedt lehetett, s így 1837-ben az akkor még kezdő gyűjtő Petrás is bizvást találkozhatott vele.
- 49 Jerney János 1844–45-ben „egyedül őt” tartja „olyannak, kitől – mint írja – a’ moldvai magyar dolgok fölött hasznos világosításokat nyerhetnék” (Jerney János a Magyar Tudós Társaságnak. Bákó, 1845. január 30. MTAK Kt RAL 245/1845.). Szöllősy Nagy Ferenc 1848 nyári moldvai útján úgy értesül Szakácsi Placid (1819–1873) gorzafalvi paptól, hogy a csángók helyzetét Petrásnál „jobban senki nem ismeri” ([Szöllősy] N[agy] Ferenc Szemere Bertalanhoz. Ojtoz, 1848. július 6. MOL 1848 ML BM eln. 1848:610.).
- 50 N. – z – [PETRÁS Incc] 1979. 1317. p.
- 51 JERNEY János 1845.
- 52 Jerney János Schedel Ferencnek. Bákó, 1844. október 17. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 72.
- 53 Pap 1824-ben püspöke kíséretében Erdélyben jár, s ekkor beszél Gegő Eleknek az általa nyitott forrófalvi iskoláról és további iskolaalapítási elgondolásairól. Szavait Gegő később a csángók Magyarországra telepítésének gondolata ellen érvelve ismerteti a hazai sajtóban. Lásd: GEGŐ Elek 1845. 93–94. p.
- 54 A moldvai osztrák-magyar diplomáciai testület, amelyben ekkor csak kivételképpen vannak magyarok, általában ellenséges, vagy legalábbis közömbös a helyi magyar ügyekkel szemben.
- 55 JABLONCZI [Ignác] 1848. 814. p.
- 56 N. – z – [PETRÁS Incc] 1979. 1316. p. Valószínűnek tartom, hogy döntésében, amellyel kétszer is éppen Helmecezy Mihálynak küldi el az írásait, a közlés reménye mellett

- szerepet játszik az a körülmény is, hogy a Társalkodó szerkesztője akadémiai tisztséget visel, s így kapcsolatot jelenthet számára a Tudós Társasághoz.
- 57 Magyar nyelvű kivonatos közlését lásd: ZÖLD, Petrus 1783. Zöld jelentésének kivonatos német fordítása még ugyanebben az évben megjelenik egy pozsonyi folyóiratban is: ANONYMUS 1783. A naplóíró Ferenczy János 1807 márciusában említi a jelentés egy „ujabban” készült kiadását (valójában inkább rövid magyar nyelvű kivonatolását) is, ezt lásd: BUDAI Ésaías 1805. 72–78. p.
- 58 Magni prefektus 1837. október 31-én levelet ír a Magyar Tudós Társaság titoknokának (lásd: DOMOKOS Pál Péter 1979. 1309–1311. p.), és arra hivatkozva, hogy a csángó gyermekek rosszul vagy egyáltalán nem beszélnek magyarul, román nyelvű magyar nyelvtanokat kér számukra. Schedel több lapban is ismerteti a levelet: SCHEDEL Ferenc 1838. Utóbb Petrás Ince az *Észrevételekben*, Kónya Kornél és Lukotya Mansvét pedig egy-egy levélben leleplezi le a titoknok előtt a prefektus „ál orczás”, végső soron a csángók elrománosítását célzó akcióját.
- 59 V – a. 1838. 520. p.
- 60 KOVÁCS István 1836. 388. p.
- 61 N. – z – [PETRÁS Ince] 1979. 1312. p.
- 62 Az 1830-as évek végén ezért néhány magyar lelkész (Lukotya Mansvét, Kónya Kornél) az akadémiának tesz panaszt az olasz klérustól elszenvedett üldöztetése miatt; az utóbbi amolyan levelezési központnak tekinti az intézményt, ahová moldvai tárgyú írásait küldi a sajtóhoz való továbbítás céljából. De a kinti magyar klérusban még két évtizeddel később is él a várakozás az akadémiának a csángókkal kapcsolatos kulturális, sőt érdekvédelmi és jóléti feladatait illetően. Funták Kozma (1802–1871) gorzafalvi katolikus pap egy 1862. április 24-én postázott levelében az akadémiától kér iskolájának zongorát és kottákat. (A hivatkozást erre a jelenleg lappangó levélre, valamint Funták újabb, tankönyvekre irányuló kérelmét lásd: Funták Kozma a Szent László Társulatnak. Gorzafalva, 1863. február 9. MOL P 1431. Sz. L. T. 2. cs. 1863. 34.) Ugyanő később szintén az akadémiától kér rendszeres anyagi támogatást a falujabeli tanítónak (Funták Kozma az akadémiának. Gorzafalva, 1863. február 5. MOL P 1431. Sz. L. T. 2. cs. 1863. 79.). 1866-ban Czelder Márton református misszionárius fordul az intézményhez azzal a kéréssel, hogy segítsen az inséget szenvedő csángókon (Czelder Márton az akadémia elnökségének. Galac, 1866. október 10. MTAK Kt RAL 968/1866.).
- 63 N. – z – [PETRÁS Ince] 1979. 1314. p.
- 64 E korai népryelvi gyűjtéséről a Társalkodóból tudunk: N – z –. [PETRÁS Ince] 1837. 366. p.
- 65 Vernav 1836-ban a budai egyetemen készítette a hazája leírását tartalmazó orvosdoktori értekezését, amelyben röviden ír az ország lakosairól, köztük a magyarokról is. A csángók körében az 1830-as évek elején elharapózott az elégedetlenség; a negatív vélemény az elégedetlen parasztnak szól, és talán reváns is a tolvaj oláh Magyarországon divatozó sztereotípiája miatt. A moldvai magyarság jellemzését lásd: VERNAV, Constantinus [1836] 15. p. A szerzőről: DÖRNYEI Sándor 2001. 230–231. p. Petrás véleményét Vernav művéről lásd: N – z –. [PETRÁS Ince] 1837. 366. p.
- 66 N. – z – [PETRÁS Ince] 1979. 1313. p.
- 67 PETRÁS Ince 1842. 26. p.
- 68 PETRÁS Ince 1842. 30. p.
- 69 Az akadémiai iktatókönyvben nincs nyoma a Társalkodóban közölt levél kéziratának; valószínű, hogy Helmecezy a szerző kérése ellenére sem juttatta el a Magyar Tudós Társ-

- sasághoz. Arról sem tudunk, hogy az akadémia valamelyik fórumán foglalkozott volna Petrás e művével.
- 70 N. N. [KÓNYA Kornél] 1838a.
- 71 DÉNES Iván Zoltán 1988. 129–168. p.
- 72 CSATÓ Pál 1838. [3] p.
- 73 Az álnevű levélíró szerint „aligha azon exaltált hit szónokok közé, nem kell számlálni, ... kik ... nem annyira jámbor keresztényeket mint a’ divatozó értelem szerinti hazafiakat akartak képezni, kik vélték valódi dicsőségek abban áll, ha Atilát(!), Árpádot, párduczos ősoket emlegetnek, a’ kereszt, Jésus Mária vagy szentek’ emlegetése helyett.” *Észrevételek ...* 1838. 115. p.
- 74 Római nyilatkozás. 1839. 69. p.
- 75 Erre nézve lásd a 17. jegyzetpontban a magyar papok levelezésének akadályozásáról mondottakat, továbbá a 91. jegyzetpontban Paulus Sardi prefektus levelét, amelyben megtiltja Petrásnak, hogy Magyarországon cikket közöljön a misszióról.
- 76 [Kónya Kornél]: *A’ Moldovai Magyarok vallási tekintetben*. Kónya Schedel Ferenchez írt, a 17. jegyzetpontban hivatkozott levelének kéziratosa melléklete.
- 77 Petrás Ince Döbrentei Gábornak. Pusztina, 1842. május 20. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1383. p.
- 78 N. N. [KÓNYA Kornél] 1838b.
- 79 BÁRTFAY Kálmán 1839. 23. p.
- 80 [Kónya Kornél]: *A’ Moldovai Magyarok vallási tekintetben*. Kónya Schedel Ferenchez írt, a 17. jegyzetpontban hivatkozott levelének kéziratosa melléklete.
- 81 Szerkesztői jegyzet a 79. jegyzetpontban hivatkozott cikkhez.
- 82 Kónya Kornél Schedel Ferencnek. Gorzófalva, 1839. június 5. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 82.
- 83 Bár az egyházellenesség vádja ekkor tudomásom szerint nem merült fel a cenzúra részéről a moldvai tudósítások kapcsán, mégis valószínű, hogy a szerkesztők nem alaptalanul tarthattak akár egy ilyen kifogástól is. Mindenesetre itt említem meg, hogy Mikecs Lászlónak a moldvai tárgyú irodalmat áttekintő Csángók című könyvét 1941-ben a cenzor egyebek mellett ilyen indokkal is megvörösceruzázta, megcsonkítva többek között Gegő Elek és Jerney János könyvének, valamint Petrás *Feleleteinek* ismertetését. Lásd erről: CSIKESZ Ferenc 1982. A Mikecs könyvéből kihagyott részeket, köztük az említett szerzők művének részleteit lásd: MIKECS László 1989. 415–441. p.
- 84 Ezek a következők: Viola József három levele Schedel Ferencnek (1838–39); Petrás Ince levele a Társalkodóban (1837), *Észrevételek* című dolgozata (1838) és négy jelentése a Magyar Tudós Társaságnak, illetve a magyar országgyűlésnek (1844–45); Kónya Kornél közleménye a Szionban és a Társalkodóban, valamint Schedel Ferencnek címzett második írása (1838–39); a Figyelmezőnek küldött három, ismeretlen moldvai magyar személytől származó tudósítás (1839), valamint Lukotya Mansvét két levele (Lukotya Mansvét a Magyar Tudós Társaságnak. Parochia Pustianensi, 1838. május 21. MTAK Kt RAL 98/1838., és ugyanő Szabó Román minorita tartományfőnöknek. Moldova, 1839. június 1/12. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 82).
- 85 Petrás Incétől a Társalkodóban megjelent levélen kívül az *Észrevételek*, Kónya Kornéltól a Szionban közölt első írásán kívül a Schedel Ferencnek címzett második, valamint a Figyelmezőnek küldött három tudósítás egyike. – Petrás 1841-ben írt *Feleleteit*, amelyben olasz püspökre való tekintettel kompromisszumokat köt, továbbá Jerney János 1855–45-ben írt 15 jelentését, amelyből 9 azért maradt kéziratban, mert a Magyar Aca-demiai Értesítő 1845. évi folyama nem jelent meg, itt nem vettem számba.

- 86 – z – [PETRÁS Ince] 1845. 24. p.
- 87 Jerney János Schedel Ferencnek. Bákó, 1844. november 17. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 72.
- 88 Véleményét így foglalja össze: „Petrás’ feleletének végén ... egy ... »custost« látok. – Ez Ardoini püspök’ neve. – Itt én Inczénket nem szabad téren hiszem mozogni.” Jerney János a Magyar Tudós Társaságnak. Jászvásár, 1844. október 17. MTAK Kt RAL 245/1845. Jerneynek a „custos”-ra vonatkozó megjegyzése arra utal, hogy a mű születésénél jelen levő Raphael Ardoini prefektus jóváhagyó záradékkal látta el Petrás munkáját.
- 89 Jerney János Schedel Ferencnek. Bákó, 1844. november 17. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 72.
- 90 Jerney János Schedel Ferencnek. Bákó, 1845. február 7. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 72.
- 91 Paulus Sardi Petrás Incének. Jassis, 1844. december 24. MTAK Kt RAL 37/1845.
- 92 Petrás Ince Döbrentei Gábornak. II. n., é. n. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1440. p.
- 93 Kónya Kornél Schedel Ferencnek. Gorzófalva, 1839. június 5. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 82.
- 94 Viola József Schedel Ferencnek. Jássy, 1839. október 25. MTAK Kt RAL 37/1839.
- 95 JERNEY János 1951. 219. p.
- 96 Petrás Ince Döbrentei Gábornak. Pusztina, 1842. augusztus 25. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1389. p.
- 97 Petrás Ince Döbrentei Gábornak. Pusztina, 1842. május 20. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1386. p.
- 98 – z – [PETRÁS Ince] 1844a. 48. p.; – a – [PETRÁS Ince] 1845b. 144. p.
- 99 – a – [PETRÁS Ince] 1845b. 144. p.
- 100 – z – [PETRÁS Ince] 1844c. 312. p.
- 101 – z – [PETRÁS Ince] 1844b. 239–240. p.
- 102 – s – c. [PETRÁS Ince] 1846. 16. p. A hír cáfolatát lásd: Egyházi tudósítások 1846. 400. p.
- 103 – z – [PETRÁS Ince] 1844c. 312. p. Szerkesztői megjegyzés.
- 104 – z – [PETRÁS Ince] 1845.
- 105 Hogy Petrás előfizetője volt a lapnak, azt véleményem szerint éppen maguk az abban megjelent levelei bizonyítják. A szerkesztő azon kérésének például, hogy írjon a csángók iskolai helyzetéről, szinte postafordultával eleget tud tenni (lásd a 103–104. jegyzetpon- tot). Ugyancsak gyorsan reagál arra a közleményre, amely egy jó és olcsó könyvet kiadó társulat megalakulását adja hírül. A gyors válasz csak úgy volt lehetséges, ha moldvai állomásán is rendszeresen kézhez kapta a lapot. Valószínű, hogy a kézdivásár- helyi postán előfizetett rá, az ottani postamester pedig, aki a hozzá címzett küldeményeket egyébként is továbbította, alkalomadtán beküldte neki Moldvába. – Megjegyzem, hogy a Religio és nevelésnek ebben az időben összesen csak mintegy 750 vidéki előfizetője van. (Egy 1842-es postai statisztika szerint a vidéki előfizetők száma ekkor 758; valószínű, hogy 2-3 évvel később is körülbelül ennyi lehetett. Lásd: Budapesti magyar ... 1842. 783. p.) Adalék ez Petrásnak ahhoz a törekvéséhez, hogy a külföldről is figyelemmel kísérje a magyarországi sajtót.
- 106 – a – [PETRÁS Ince] 1845.
- 107 Megnevezetlen [Petrás Ince] a Magyar Tudós Társaságnak. Moldva, 1845. december 4. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1443. p.
- 108 Bővebben lásd: BALAJTHY Katalin 1995. 985–987. p.

- 109 – s – e. [PETRÁS Ince] 1847. 252. p.
 110 Résztes: társbirtokos, compossessor; az azonos jelentésű román szó (răzeș) a magyarból származik.
 111 JERNEY János 1851. 122. p.
 112 † 1847. 225. p.
 113 Petrás Ince megnevezetlenek. Klése, 1864. február 14. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1449. p.
 114 Petrás Ince a Szent László Társulatnak. Klézse, 1885. május 24. In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1506. p.
 115 Szép méltatását lásd: FARAGÓ József 1977. 9–28. p.

IRODALOM

- a – [PETRÁS Ince]
 1845a Figyelem Moldvára egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek’ terjesztésére alakítandó társulatot illetőleg. *Religio és nevelés*, április 27. 321–322. p.
 1845b Moldva. *Religio és nevelés*, augusztus 31. 144. p.
 ANONYMUS
 1783 Reise nach der Moldau. *Ungrisches Magazin*, III. 1. sz. 90–110. p.
 AUNER Károly
 1908 *A romániai magyar telepek történeti vázlatja*. Temesvár
 BAJZA József–LUCZENBACHER János–JERNEY János
 1841 [A történettudományi osztály tagjainak jelentése Lukotya Mansvét moldvai magyar pap leveléről] *Magyar Academiai Értesítő*, 3. sz. 50–52. p.
 BALAJTHY Katalin
 1995 Petrás Incéről, ismeretlen levelei kapcsán. *Ethnographia*, 2. sz. 983–1001. p.
 BÁRTFAY Kálmán
 1839 Állítások, vélemények, felvilágosítások. A moldvai magyarok’ vallási ügyében. *Figyelmező*, január 8. 23–28. p.
 BOÉR Ferenc
 1996 A’ Római Catholica vallásnak állapotja Moldvában. Közli Sávai János: Segélykiáltás a moldvai magyarságért. Nagy Berivoi Böer Ferenc jelentése 1844-ből. In Balogh László (szerk.): *Adatok Dél-Magyarország iskolaügyének történetéből*. 87–103. p. /Neveléstörténeti füzetek, 13./ Budapest
 BUDAI Ésaiás
 1805 *Magyar ország históriája a’ mohátsi veszedelemig*. Debreczenben
 Budapesti magyar ...
 1842 Budapesti magyar hirlapstatistica. *Pesti Hirlap*, november 6. 783. p.
 BUGÁT Pál
 1848 Moldvai véreink’ ügye. *Religio és nevelés*, január 20. 45–47. p.

- CZELDER Márton
1866a Csángó szomorúság. *Missioi lapok*, 1. sz. 22. p.
1866b Csángó dal. *Missioi lapok*, 2–3. sz. 46. p.
- CSATÓ Pál
1838 Magyar hirlapok' heti szemléje. *Hírnök*, december 10. [3] p.
- CSERNA Jácint
1900 A csángók és szokásaik. *Szentes és vidéke*, szeptember 9. [1]–2. p.
- CSIKESZ Ferenc
1982 Mit hagyott ki a cenzúra Mikecs László Csángók-jából 1941-ben? *Confessio*, 2. sz. 104–112. p.
- DÉNES Iván Zoltán
1988 A konzervatív nemzetiségi tolerancia látszata és lényege. In Üő.: *Az önrendelkezés érvényessége*. 129–168. p. Budapest
- DOMOKOS Pál Péter
1979 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Budapest
1987 *A moldvai magyarság*, 2. kiad. Budapest
- DOMOKOS Pál Péter–RAJECZKY Banjamin
1956 *Csángó népzene* 1. köt. Budapest
- DÖRNYEI Sándor
2001 *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849*. 2. köt. Budapest
- Egyházi tudósítások
1846 Egyházi tudósítások. Moldva. *Religio és nevelés*, június 21. 400. p.
- Észrevételek ...
1838 Észrevételek a' Moldvai magyarok' vallási állapotjáról közölt cikkeklyre. *Szion*, december 7. 114–115. p.
- FARAGÓ József
1977 Petrás Ince úttörései. In Üő.: *Balladák földjén*. 9–28. p. Bukarest
- GEGŐ Elek
1838 *A' moldvai magyar telepekről*. Budán
1845 1832-ik évi levél a moldvai magyarokrul. *Századunk*, február 11. 93–94. p.
- IMETS Fülöp Jákó
1870 Tusnádi Imets Fülöp Jákó gymn. igazgató-tanár uti-naplója, 1868. In *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban 1868*. Maros-Vásárhelyt
- JABLONCZI [Ignác]
1848 Közlemények utazási naplóból I. *Életképek*, június 25. 812–815. p.
- JERNEY János
1844a [Jerney János I. jelentése az akadémiának] *Magyar Academiai Értesítő*, 5. sz. 115–124. p.
1844b [Jerney János II., III. és IV. jelentése az akadémiának] *Magyar Academiai Értesítő*, 6. sz. 132–152. p.
1844c [Jerney János V. jelentése az akadémiának] *Magyar Academiai Értesítő*, 6. sz. 189–196. p.

- 1844d [Jerney János VI. jelentése az akadémiának] *Magyar Academiai Értesítő*, 7. sz. 213–214. p.
- 1845 Fölszólítás Moldvából a' magyarhoni földesuraságokhoz. *Jelenkor*, február 2. 55–56. p.; *Erdélyi Híradó*, február 14. 98–99. p.
- 1851 *Jerney János' keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845.* 1. köt. Pesten
- KOÓS Ferenc
1890 *Életem és emlékeim 1829–1890.* 2. köt. Brassó
- KOVÁCS István. nagyajtai
1836 Moldva' magyar nyelvet beszélő lakósainak egy része: Székelyföldről oda kiköltözött székelyek' maradéka. *Nemzeti Társalkodó*, december 20. 387–395. p.
- LUKOTYA Mansvét
1841 [Levele Schedel Ferencnek] *Magyar Academiai Értesítő*, 3. sz. 49–51. p.
- MIKE Antal
1853 Levelezések. *Religio*, április 3. 308–309. p.
- MIKECS László
1989 *Csángók.* 2. kiad. Budapest
- N. N. [KÓNYA Kornél]
1838a A' Moldovai Magyarok vallási tekintetben. *Szion*, november 23. 106–107. p.
- 1838b A' moldvai magyarok, vallási tekintetben. *Társalkodó*, december 1. 378–379. p.
- N – z – [PETRÁS Ince]
1837 A' moldovai magyarok' jelen sorsa. *Társalkodó*, november 18. 365–367. p.
- 1979 *Észrevételek a' Moldovai Magyarok ügyében.* In DOMOKOS Pál Péter 1979. 1312–1317. p.
- PETRÁS Ince
1842 *Döbrentei Gábor' kérdései 's Petrás Incze' feleletei a' moldovai magyarok felől.* Tudománytár, 1. sz. 7–34. p., 6. sz. 67–93. p.
- Római nyilatkozás
1839 Római nyilatkozás. *Szion*, mindszenthó [október] 30. 69–70. p.
- RUBINYI Mózes
1900 Az igazi csángóknál. *Erdély*, 11–12. sz. 101–108. p.
- 1906 *Tanulmányok a romániai csángókról.* Budapest
- s – c. [PETRÁS Ince]
1846 Moldva. *Religio és nevelés.* január 4. 16. p.
- 1847 Moldvából. *Religio és nevelés*, április 18. 252. p.
- SPIRA György
1993 A magyar negyvennyolc és a csángók. In Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* 305–318. p. Budapest
- SCHEDER Ferenc
1838 [Ismerteti Carolus Magni missziói prefektus levelét] *Hazai 's külföldi tudósítások*, böjtmáshó [március] 24. 180. p.; *Jelenkor*,

- március 28. 97. p.; *Hirnök*, március 30. [2] p.; *Figyelmező*,
 április 10. 253–254. p.
 1844 [Emlékbeszéd Gegő Elek fölött] *Magyar Academiai Értesítő*, 7.
 sz. 198–202. p.
- SZABÓ T. Attila
 1958 A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története. In Kálmán Béla
 (szerk.): *Magyar nyelvjárások* 5. köt. 3–38. p. Budapest
- THEWREWK József
 1832 Töredék-észrevételek a' Világ című munkára. In Orosz József:
Gróf Széchenyi István mint író. 1–219. p. Posony
- V – a.
 1838 Moldva. *Athenaeum*, április 26. 513–522. p.
- VERESS Sándor
 1989 *Moldvai gyűjtés*. /Magyar népköltési gyűjtemény, 16./ Buda-
 pest
- VERNAV, Constantinus
 [1836] *Rudimentum physiographiae Moldaviae*. Budae
- [VIOLA József]
 1840 A' moldvai magyar népköltés. *Tudománytár*, 7. sz. 138–139. p.
- ZÖLD. Petrus
 1783 Notitia de rebus Hungarorum qui in Moldavia, et ultra degant,
 scripta ab Adm. R. D. Petro Zöld Parocho Csik-Delmensi in
 Sicilia data ad A. R. P. Vincent Blaho. In Molnár János: *Magyar*
könyv-ház. 3. szakasz. 414–428. p. Posony
- z – [PETRÁS Ince]
 1844a Moldva és Oláhország. *Religio és nevelés*, július 21. 48. p.
 1844b Moldva. *Religio és nevelés*, október 13. 239–240. p.
 1844c Moldva. *Religio és nevelés*, november 14. 312. p.
 1845 Adventi tanítás Klésén. *Religio és nevelés*, január 9. 24. p.
- †
 1847 A' moldvai magyarok ügye, 's egy kis tájékozás a politika meze-
 jén. *Budapesti híradó*, április 4. [225] p.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- MTAK Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
 MOL Magyar Országos Levéltár
 OSzK Kt Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára

HELYSÉGNEVEK MUTATÓJA

Dolgozatom szövegében a moldvai és havasalföldi helynevek bevett magyar alakja szerepel, a jegyzetekben hivatkozott levelek keltezésében azonban megtartottam a kortársak által használt különféle névalakokat, amelyeket az alábbiakban a főalak után zárójelben közlök. Mindenütt megadom az illető község jelenlegi hivatalos román nevét is.

Bákó	Bacău
Bogdánfalva	Valea Seacă
Foksány	Focșani
Forrófalva	Faraoani
Galac	Galați
Gorzafalva (Gorzófalva)	Grozești
Jászvásár (Jassy, Jássy, Jassi)	Iași
Kalugyer	Luizi-Călugara
Kanta	Ma Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) része
Klézse (Klése)	Cleja
Nagypatak (Valemare)	Valca Mare
Németváros (Nyámc)	Târgu Neamț
Plojest	Plocești
Pusztina (Pustiana)	Pustiana
Ojtoz	Oituz, ma Grozeștihez tartozik
Tatros	Târgu Trotuș

UN INTELLECTUAL MAGHIAR PE PAMÂNT ROMÂNESC

Necunoscutele relatari moldovene ale lui Ince Petrás, 1837–1847

Eseul, prin publicarea câtorva pâna acum necunoscute documente ale lui Ince Petrás (1813–1886) – stralucit reprezentant al maghiarimi moldovene –, culegator de folclor, ziarist și lingvist ajuta la înțelegerea operei de o viața a acestuia și totodata îi introduce întreaga opera în flutul de interes vis – a vis de ceangai în Ungaria. Articolul publicat de Petrás în revista *Társalkodó* (“Conversator”) în 1837 este premergator cu trei ani și jumătate a lor *Feleletek* (“Raspunsuri”) care a fost pâna acum considerata prima munca tiparita a sa, deschizand noi orizonturi asupra carierei sale timpurii. Din referirile pe care le face, și putem deduce chiar începuturile carierei publicistice – probabil o istorie a ceangailor și o descriere mai amanunțita a situației lor, dar din pacate aceasta scriere s-a pierdut.

Articolul amintește de o legenda legata originea ceangailor și un dialog în “limba populara” cules de catre autor și pe baza acestea referari, începutul activității sale de culegator de folclor o putem data și pe aceasta mai devreme pe la sfârșitul anilor 1830.

Fara nici o îndoiala ca Gábor Döbrentei secretarul de odinioara al Academiei are o influența mare asupra operei lui Petrás dar în lumina acestor câteva date e evident ca interesul pentru publicistica și culegere de folclor nu a pornit din îndemnul lui Döbrentei ci, se leaga direct de misionariatul sau în mijlocul ceangailor.

Petrás așteapta ajutor din Ungaria – în principal destinat școlilor primare – pentru sarmanii și neștiutorii ceangai și de aceea se străduiește sa îi faca cunoscuți publicului de acasa care are cunoștințe puține și dese ori greșite despre ceangai.

Cu cațiva ani mai tarziu între 1844 și 1847 în revista *Religio és nevelés* (“Religie și educație”) își publica opt scrisori. Accentul acestora fața de cele precedente e mai puțin optimist și nici nu se anunța date esențiale asupra situației bisericeasca și educaționala a ceangailor ci, în principal conțin descrieri ale sarbatorilor religioase din unele sate ceangaiești. Motivul schimbării poate fi gasit pe de o parte în faptul ca publicistica lui Petrás aparuta în Ungaria nu era privita cu ochi buni de catre superiorii sai de la misiune dupa apariția articolului din *Társalkodó* a tânărului cleric, deoarece articolele sale acuza tacit clerul italian din Moldova de atitudine antimaghiara. Pe de alta parte articolele lui Petrás sant incomode și pentru opinia

publica conservativa din Ungaria, deoarece pe baza faptelor dezvaluite în articole, în cele din urma se poate pune și responsabilitatea “Propagandei” din Roma – cea care trimitea misionari italiani, în procesul de romanizare al ceangailor.

Un’intellettuale ungherese su terra rumena

Rapporti sconosciuti di Ince Petrás dalla Moldavia 1837–1847

Il presente saggio integra con alcune pubblicazioni sinora sconosciute, l’opera di uno dei personaggi celebri degli ungheresi della Moldavia, il folclorista, giornalista e linguista, Ince Petrás (1813–1886), inserendolo nell’interessamento sempre maggiore nei confronti dei csángó.

L’articolo di Petrás pubblicato sulla rivista “Társalkodó” (Salotto) nel 1837 è precedente di tre anni e mezzo delle sue “Risposte”, dunque risale ad un periodo finora sconosciuto della sua attività. Dai suoi riferimenti possiamo avere delle nozioni sul suo – presumibilmente – primissimo pezzo da publicista che descriveva la storia dei csángó e la loro situazione dell’epoca, ma questo scritto oramai è smarrito. L’articolo faceva riferimento ad una leggenda d’origine dei csángó e ad un dialogo in dialetto, raccolti entrambi da Petrás. In base a quest’articolo possiamo datare l’inizio della sua attività di collezionista folclorista ancora precedentemente, all’incirca verso la fine degli anni 1830. Gábor Döbrentei, all’epoca segretario dell’Accademia delle Scienze Ungherese, indubbiamente ha esercitato una significativa influenza sull’andamento della carriera di Petrás: tuttavia alla luce di questi pochi nuovi dati riteniamo che il suo interessamento per l’attività di publicista e di collezionista folclorista non si fosse sviluppato per l’incoraggiamento di Döbrentei, piuttosto si possa collegarlo alla sua vocazione missionaria svolta tra i csángó della Moldavia. Petrás – soprattutto per quanto riguarda le scuole elementari – attendeva dall’Ungheria un’aiuto per i poveri, inconsapevoli csángó e per questo si impegnava a farli conoscere al pubblico ungherese poco e spesso malinformato.

Pochi anni più tardi, tra il 1844 e 1847 ha pubblicato otto lettere sul periodico di Pest “Religione e educazione”. Il tono di queste lettere era molto meno fiducioso e soprattutto non si occupava degli importanti dati della loro situazione scolastica ed ecclesiastica, ma descriveva piuttosto le festività ecclesiastiche celebrate nei vari villaggi. La ragione del cambiamento da una parte era il fatto che i suoi superiori delle missioni italiane risentivano per le pubblicazioni del giovane prete, che a partire dall’articolo sul “Társalkodó” si sono moltiplicate sui periodici ungheresi, pubblicazioni che implicitamente condannavano il clero italiano della Moldavia a causa della loro attività antiungherese. Dall’altra parte gli scritti di Petrás sono stati scomodi anche per l’opinione pubblica conservatrice dell’Ungheria, perché in base ai dati pubblicati, la responsabilità della rumenizzazione dei csango era anche della stessa Propagande Fide di Roma che vi inviava i missionari italiani.

Fordította: Szabó Ádám

Makai Ágnes

Horthy Miklós kitüntetései a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában

Államfői hagyatékok dolgában mostohán állnak a magyar közgyűjtemények. Az okok egyike az, hogy államfőink közül többen – miként vitéz nagybányai Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó is – emigrációban fejezték be életüket.

Horthy kormányzó hagyatéka – azok a tárgyi emlékek és más dokumentumok, amelyeket sok hányattatás során a családnak sikerült megőriznie –, évtizedekkel halála után, 1994-ben érkezett Magyarországra, s került közgyűjteménybe.¹

Az emlékanyag egy része rendjelekből, kitüntetésekből áll, amelyek még akkor is különleges értéket képviselnek, ha a kormányzó által egykor birtokolt nagyszámú dekorációnak sajnálatos módon csupán töredékét jelentik.

Vitéz Nagybányai Horthy Miklós kormányzó (1920-as évek)
Fotó: Szenes, Budapest, Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívum

Horthy Miklós hosszú és fordulatokban gazdag élete során igen sokfajta elismerésben részesült. A Tiszti cím- és névtár évente megjelenő kötetekben kitüntetések felsorolása egy teljes oldalt foglal el.² Elismerési jelei életének két nagy szakaszához kapcsolódva két nagy csoportra választhatók szét. Ezek egyikébe a katonaként, az Osztrák–Magyar Monarchia tengerésztisztjeként, másikába pedig az államférfiként, Magyarország legfőbb közjogi méltóságaként kapottak tartoznak.

A két nagy csoporton belül további felosztás is kínálkozik. Más a jelentősége az első világháború előtti „boldog békeidőkben” elnyert bel- és külföldi kitüntetéseknek, s megint más az értéke a háborúban, ellenség előtt tanúsított hősiesség elismeréseként kiérdemelt rendjeleink.

Azok közül, amelyeket az első világháború kitörése előtt kapott meg – a teljesség igénye nélkül – az osztrák–magyar Jubileumi Emlékérem a fegyveres erő számára (1898), a vörös szalagon adományozott Katonai Érdemérem (1908?), a Katonai Jubileumi Kereszt (1908), a balkáni mozgósításhoz kapcsolódó 1912–13-as Emlékkereszt, továbbá a török Oszmán Rend III. osztálya (1908) és II. osztálya (1910?), a porosz királyi Korona Rend III. osztálya (1908), a belga királyi Korona Rend parancsnoki keresztje (1910), a montenegrói Danilo Érdemrend parancsnoki keresztje (1912), a bajor királyi Szent Mihály Érdemrend II. osztálya (1913), illetve a porosz Vörös Sas Rend II. osztálya (1913) emelhető ki.³

Az első világháború idején ellenséggel szembeni harcselekmények során tanúsított kiemelkedő haditetteit számos kitüntetés dokumentálta. Német tengeralattjárók sikeresen végrehajtott vontatásáért 1915. május 13-án Horthy többedmagával cs. és kir. flottaparancsnoki köszönetben és „a teljes elismerés kifejezésében” részesült. Ugyanezért a haditettért kapta meg német részről 1915 júliusában a porosz Vaskereszt II. osztályát is.⁴

Az osztrák császári Vaskorona Rend hadidíszítményes III. osztályával 1915 júniusában a Ravenna Porto Corsini nevű kikötője elleni támadás kimagaslóan eredményes végrehajtásáért, az osztrák császári Lipót Rend hadidíszítményes lovagkeresztjével 1915 decemberében a San Giovanni di Medua kikötője elleni bravúros rajtaütésért tüntették ki.⁵

A német (porosz) Vaskereszt I. osztályát – az indoklás szerint – az Adriai-tengeren folyó német tengeralattjáró-háború támogatásában nyújtott kimagasló teljesítményért kapta meg Horthy Miklós sorhajókapitány 1916 januárjában,⁶ az osztrák Katonai Érdemkereszt hadidíszítményes III. osztályát pedig az 1916. augusztus 4-én keltezett okirat tanúsága szerint egy 1916. július 9-iki akció során az Otrantói-szorosban felfegyverzett angol halászhajók harcképtelenné tételével érdemelte ki.⁷

Az osztrák Katonai Érdemkereszt hadidíszítményes, kardokkal ékesített II. osztályával a német tengeralattjáró-háború akadályozására az antant által az Otrantói-szorosban létrehozott víz alatti aknazár sikeres áttöréséért tüntette ki Horthy Miklóst az uralkodó, I. (IV.) Károly. Ezért a haditettéért német részről a porosz Vörös Sas Rend korábban már elnyert II. osztályához kard-ékitményt kapott.⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia legrangosabb katonai kitüntetése, a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjének viselésére két legkiemelkedőbb fegyverténye elismeréseként Horthy 1921-ben nyert jogot.⁹

Horthy kitüntetési jegyzékén szerepel még az osztrák császári Vaskorona Rend I. osztálya. Erre a kitüntetésre fölterjesztették ugyan 1918. november 1-jén, de ténylegesen már nem kaphatta meg.¹⁰ Az ilyenfajta úgynevezett „elmaradt” első világháborús elismeréseket az 1922-ben alapított Magyar Koronás Bronzérem szalagján miniatűr formában jelezhetők és hordhatták az azokra jogosultak.

Horthy Miklós magyar államfőként kapott és viselt rendjelei szintűgy két csoportból, a belföldiekből és a külföldiekből tevődnek össze. Kormányzóként a saját maga által alapított, illetve megújított, minden olyan általános vagy katonai rendjel és kitüntetés viselésére joga

N. 709 m.

Seine Majestät
Der Kaiser von Oesterreich
König von Böhmen u. s. w.
und Apostolische König von Ungarn

haben mit Allerhöchster Genehmigung
am 22. Dezember 1918
dem Linienschiffkapitän

Nikolano Hochty de Nagybecsmeny

Stammort: Károlyi, Békéscsaba,
in Anerkennung tapferer und erfolgreicher Verdienste am dem Heerde.

das Ritterkreuz

des Oesterreichisch-Ungarischen Leopold-Ordens
mit der Befreiungsdekoration

Ritterwürdig zu verliehen geruht.

Was hiermit bezeuget wird.

Wien, am 22. Dezember 1918

Der Oberst-Baumeister

Von Seiner
kaiserlichen und königlich Apostolischen Majestät
Oberstkämmerer

In den Wien

Erzherzogenthum

SZÉKELY ERŐSŐRŐSÉGI

Seine kaiserliche und königlich Apostolische Majestät

haben Sich mit Allerhöchster Genehmigung
am 22. Dezember 1918 demjenigen Offizier, Herrn des

Militär-Verdienstkreuzes II. Klasse

mit der Befreiungsdekoration II. Klasse

beizubehalten zu verbleiben

Ernennung wird Ihnen in den Anlagen der entsprechenden
Bescheide und ein Exemplar des Dekretes übermittelt

Wien, k. und k. Apostolische Majestät Kaiserin-Mat
und Oberstkämmerer

Von Oberstkämmerer
Wien, am 22. Dez. 1918.

Osztrák császári Lipót Rend hadidísztményes
lovagkeresztjének adományozási okirata

Katonai Érdemkereszt hadidísztményes, kardos II.
osztályának adományozási okirata

volt, amelyek alapszabálya ezt lehetővé tette. Ennek örvén viselte az 1922-ben Magyar Érdemkereszt néven alapított, 1935-től Magyar Érdemrendként továbbélő, 1939-től pedig Szent Koronával ékesített nagykereszt fokozattal kiegészített érdemrend mindenkori legmagasabb fokozatát; a Magyar Vöröskereszt érdemcsillagát, majd az 1938-ban megújított magyar királyi Szent István Rend nagykeresztjét. Az 1938-tól jogilag szintén adományozhatóvá tett Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjét azonban – amelyről emlékirataiban följegyezte, hogy azt IV. Károly király 1921-ben, az első királypuccs alkalmával neki adományozta – etikai okokból sohasem vette magára.¹¹ Az 1920-ban alapított Vitézi Rend 1921-től adományozott jelvényét a szervezet tagjaként, illetve a Vitézek főkapitányaként viselte.

A Magyar Királyság kormányzójaként a nemzetközi protokollnak megfelelően egy sor – hűsznál több – állam előkelő rendjeinek legmagasabb fokozatát vette át. Közöttük szerepelt például a pápai Szent Sír Lovagrend nagykeresztje (1930), a finn Fehér Róza Rend nagykeresztje (1931), az albán Besa Rend nagykeresztje (1931), a belga Lipót Rend nagykeresztje (1934), a holland (németalföldi) Oroszlán Rend nagykeresztje (1937), a japán Krizantém Rend nagy vállszalagja (1938), az észti Fehér Csillag Rend nagykeresztje láncsal (1939).

A kormányzó temérdek kitüntetésének jó részét természetesen csak időnként, az alkalom megkívánta számban és összeállításban viselte, ez a róla készült nagyszámú ábrázoláson meglehetősen pontosan nyomon követhető. Legjobban az első világháborús érdemjeleihez ragaszkodott, különösen a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjéhez, amely szinte minden képén ott látható a mellén. Kitüntetésait – ruhatárával együtt – a budai királyi várban lévő lakosztályában tartotta, egyeseket egyenruháin, másokat, a kevésbé gyakran használ-

takat pedig vitrinben.¹² A nyilas hatalomátvétel, 1944. október 16. után Horthy fogolyként csak rövid időt kapott a németektől arra, hogy néhány személyes holmiját a Budai Várpalotában lévő lakrészéből magához vehesse. „Amit láttam – írta emlékirataiban – minden elképzelést felülmúlt. A selyemdamaszt bútorokon Skorzeny legényei nyújtózkodtak. Minden szekrényt és fiókot feltörtek. Pusztító szabadrablás képe tárult elém. Feleségem ékszeraitól kezdve a cselédség megtakarított pénzéig minden elvihetőt elvittek. ... Néhai István fiam és foglyul ejtett Miklós fiam lakosztályait csakúgy kirabolták, mint minden egyéb helyiséget. Utasítást adtam régi inasomnak, hogy megmaradt ruháimat, fehérneműmet és egyéb holmimat becsomagolja.”¹³ A Horthy-család – erős német őrizet mellett – október 17-én hagyta el az országot. A felbecsülhetetlen értékű kintünetés-együttesnek csak néhány darabját vitte magával a fogoly kormányzó, annak nagyobb része a Budai Várban maradt. További sorsa és jelenlegi holléte ismeretlen. A második világháborús harccselekmények, a budavári királyi palota többszöri kifosztása, majd kiégése során elkallódott, vagy megsemmisült, esetleg szovjet tulajdonba került. A második világháború befejezése óta eltelt évtizedek alatt tudomásunk szerint nem került elő olyan rendjel-kollekció, amely azt a gyanút kelthette volna, hogy az egykori magyar kormányzó tulajdonából származik. A téma iránt érdeklődők mindössze arról szerezhetek tudomást, hogy a kormányzó családja által Portugáliában őrzött hagyatékban szerepelnek kintünetések.

Ezért különösen érdekes az a háromszögű szalagokon függő kintünetéssor, amely 1992-ben magántulajdonból Bajorországban bukkant fel, s összeállítása egyértelműen arra vall, hogy a magyar államfő 1941–1944 között viselt dekorációjáról van szó. Származásáról bővebb ismeretek sajnos nem derültek ki.¹⁴

A család, közelebbről özvegy Horthy Istvánné, gróf Edelsheim-Gyulai Ilona által őrzött Horthy-hagyaték közgyűjteménybe került kintünetés-együttesében a fentiekben vázolt csoportok szinte mindegyikét képviseli egy-egy darab. Értéküket egyedülállóvá teszi az, hogy köztük vannak azok a kintünetések, amelyeket Horthy a leggyakrabban viselt.

A kormányzói rendjelek-kintünetések hitelességét levéltári iratokkal, s köztük néhány, a háború viszontagságait szerencsésen átvészelő, eredeti adományozási okirattal tudjuk alátámasztani, amelyeket jelenleg a Magyar Országos Levéltár őriz. Ezeket, az eredetileg a Kormányzói Kabinetirodán gyűjtött, illetve más iratokkal együtt az iroda egyik, 1944-ben nyugatra távozott tisztviselője vitte valószínűleg magával, majd a szovjet Vörös Hadsereg birtokába kerülhettek. A szovjet levéltári igazgatóság 1959-ben adta át az iratokat a Magyar Népköztársaságnak, s azok 1960-ban kerültek jelenlegi őrzési helyükre.¹⁵

Tárgyleírások¹⁶

1. A Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje

Minden oldalán enyhén ívelt, kifelé szélesedő szárú kereszt, domború középmezőjének előlapján „FORTITUDINI” köriratú fehér zománcgyűrű övezi a vörös mezőben elhelyezkedő fehér pólyát. A körirat alulról felfelé halad, első és utolsó betűjét alul arany csillag választja el. A középmező hátoldalán zöld babérkoszorúban Mária Terézia és férje fehér mezőben elhelyezett arany monogramja látható. A középmező elő- és hátlapját nem szegcecsekkel, hanem ragasztással rögzítették. A felső keresztzárhoz háromkaréjos, a szélével párhuzamosan vésett vonallal díszített fül csatlakozik. Hosszas hordástól elkopott, ovális nyílásába hosszú, 2 hornyolattal díszített szalagtartó fűződik; ezen húzták át a gomblyukkal ellátott, vörös-fehér-vörös szalagot.

A kereszt az 1757-ben alapított érdemrend – külalak szerint két nagy csoportra osztható – példányai közül a korábbi típushoz tartozik. Ezt igazolja a száruk ívelése, a kereszt filigránsága, a jellegzetes vonaldíszes, háromkaréjos fül.

A darab láthatóan több javításon esett át. A középmezőt, amelyen a felirat csillaga valószínűleg eredetileg fönt helyezkedett el, elfordították. A hosszú szalagtartót is később szerelték rá.

A kereszt – a szalagtartót leszámítva – teljesen megegyezik a Hadtörténeti Múzeum 8967/É leltári számú Mária Terézia Rendjével, amelyet a múzeumi dokumentáció gr. Vécsey Ágost /1776–1857/ lovassági tábornok személyéhez kapcsolt. Vécsey a napóleoni háborúk idején, 1805-ben kapta a kitüntetést. Az egyezés valószínűsíti, hogy Horthy keresztje is legkésőbb ezidőtájt készülhetett, s alátámasztja azt, az egyébiránt ismert gyakorlatot, hogy mivel a Mária Terézia Katonai Rend keresztjeit – a legtöbb magas rangú kitüntetéshez hasonlóan –, életartamra adományozták, a rendi kancelláriára a kitüntetett halála után visszaszámraztatott keresztet – javítás után – újból és újból kiadták.

Anyaga: arany, zománc.

Mérete: 29 mm átm.

Ltsz.: 17.C/994-2.

2. *A Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje*

Az eredeti, arany példány mellett egy másik, nem nemesfém kereszt is szerepelt az anyagban, egy úgynevezett viseleti példány. Formailag a Mária Terézia rendjelvények késői típusához sorolható, amelyre a jellegzetes hullámvonallal lezárt kereszt szár a legjellemzőbb. Zománca sérült. Füle teljesen más, mint a régi keresztké. Vaclav Meřicka: Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Wien-München, 1974. c. könyvében (57. o. 5/b. kép.) nagyságban és formában megegyező, bár arany lovagkeresztet közöl, amelyet 1917–1930 közöttre keltez. Ez az időköz – amelybe Horthy avatása is esik – valószínűsíti, hogy ő is ezidőtájt szerezte be a bécsi Rothe cégtől viseleti példányát.¹⁷

Anyaga: aranyozott bronz, zománc.

Mérete: 34x31 mm.

Ltsz.: 17.C/994-3.

3. *A magyar királyi Szent István Rend nagykeresztjének csillaga*

Nyolcágú, áttört ezüst csillag, előlapjának kör alakú középpajzsán ezüst gyöngörszeregélyes zöld zománc tölgykoszorú övezi a vörös mezőben zöld hármashalmon nyugvó, nyitott koronából kinövő fehér kettőskeresztet. A kereszt két oldalán arany M. és T betű az alapító névjelét jelenti. Hátlapján rombusz alakú „FR” mesterjel és ezüstjel, a tűn ugyanilyen mesterjel mellett egy nagyobb és egy kisebb, kopott, téglalap alakú „C.F.ROTHER” beütés és két „A” betű – a bécsi készítés jele – látható.

A csillag az eredeti nyolcszögű, „ROTHER NEFFE WIEN” jelzésű, arannyal díszített piros papíryanagú dobozban maradt ránk.

Az 1764-ben Mária Terézia alapította rendre, a Habsburg-birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia legelőkelőbb polgári jellegű érdemrendjére a Monarchia felbomlása után a Magyar Királyság igényt tartott. Így az irattár s más anyagok – például rendjelek – Bécsből, – bár nem hiánytalanul – Budapestre kerültek. A rend tehát nem szűnt meg, csak adományozása szünetelt. 1938-ban – alapszabály-módosítás következtében – újból az „élő” adományozható magyar rendjelek közé iktatták. A módosítás arra épült, hogy amíg az ország törvényei szerint a királyi hatalomba foglalt jogokat a kormányzó gyakorolja, a Szent István

Rend nagymesterének teendőit is ő látja el. Horthy ebben a minőségében viselte 1938 után a rend nagykeresztjét, illetve gyakrabban csak a csillagot. A csillag stílusjegyei alapján a századfordulón vagy e század első éveiben készülhetett Bécsben. A rendnek a Bécsből hazakerült, s a budai királyi várban őrzött gyűjteményéből származhat.

Anyaga: ezüst, arany, zománc.

Mérete: 90 mm.

Ltsz.: 17.C/994-4.

4. Katonai Érdemkereszt II. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal

Vörös szegélyes, fehér, ívelt szárú kereszt. Szárai között hadidíszítményként zöld zománcos babérkoszorút, valamint felfelé álló hegyű keresztbe tett kardokat helyeztek el. Vörös szegélyes, fehér, kör alakú középpajzsán aranszínű „VER / DIENST” felirat látható. A kereszt hátlapja fehér zománc, a koszorú ezüst, rusztikus. Fülén bécsi ezüstjel (800‰) és „RS” jelzés van. Szalagtartó fülén „A” (?) jel látható.

Anyaga: ezüst, zománc.

Mérete: 45x40,6 mm.

Fehér-vörös szegélyes, keskeny fehér-vörös csíkozású selyem nyakszalagon függ.

Ltsz.: 17.C/994-5.

5. A Magyar Vöröskereszt Érdemcsillaga

Nyolcágú ezüst csillag, középrészén szárai között sugáryalábokkal díszített, zöld zománcú kereszttel, amelyen királyi koronával fedett, vörös kereszt, fehér zománcú címerpajzs látható. A csillag áttört. A középpajzs vörös és fehér zománca sérült. A hátoldal középpajzsán „CRUX RUBRA HUNGARICA 1922” kézzel vésett körirat van. Ugyanide téglalap alakú „A.R.” mesterjelet, „A” betűjelet és ezüstjelet ütöttek. A fölerősítésre szolgáló tűn szintén „A.R.” mesterjel és két „A” beütés látható.

Eredeti doboza piros, vászonborítású, közepén a királyi korona aranyozott dombornyomata. Bélésén nincs jelzés.

A Magyar Vöröskereszt Díszjelvényt Horthy 1922-ben alapította. Az alapszabály értelmében a mindenkori államfő a Díszjelvény legmagasabb fokozatának tulajdonosa. Horthy legtöbb hivatalos képén viseli a bemutatott csillagot, amely a bécsi Anton Reitterer műhelyében készült, s bizonyára az első darabok egyike.

Anyaga: ezüst, zománc.

Mérete: 90 mm.

Ltsz.: 17.C/994-6.

6. Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített hadidíszítményes, kardos nagykeresztjének kisdíszítménye

Szélesedő szárú, zöld szegélyes fehér zománcozású kereszt; kör alakú középpajzsán a domború, vörös zománcmezőben elhelyezett aranszínű, koronás hármashalmon álló ket-tőskeresztet zöld babérkoszorú övezi. Hátoldalán arany mezőben „SI·DEUS / PRO·NOBIS / ·QUIS· / CONTRA·NOS / 1922” ötsoros felirat látható. A kereszt szárai között két arany színű, keresztbe tett, felfelé álló hegyű kard van. Zöld-fehér szegélyes, vörös, háromszögű szalagjára a nagykereszt fokozathoz tartozó rendjelcsillag miniatűrjét tűzték: nyolcágú brillezett ezüst csillag, amelynek középrészén a fent leírt zománcozott rendjelvény látható, szárai között aransugarakkal, keresztbe tett kardokkal, amelyeket két zöld babérág ékesít. A középpajzsot pedig arany szent korona fedi.

Anyaga: aranyozott bronz, zománc.
Mérete: 43,2 mm átm.; (miniatűr) 24 mm átm.
Ltsz.: 17.C/994-7.

7. *Kitüntetés-sor – 10 kitüntetés – szalagtartó sínre fűzve*

a) *Osztrák császári Lipót Rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal*

Fehérszegélyű vörös ívelt szárú kereszt, közepén fehér sávon körben: „INTEGRITATI ET MERITO” jelmondat és vörös kerek mezőben: „FIA” monogram van. Hátoldalán aranszínű tölgykoszorúval körülvelt fehér mezőben „OPES/REGUM/CORDA/ SUB-DITO/RUM” felirat. A kereszt hadiékítményként két zöld zománc babérággal körülvelt osztrák császári koronáról függ. A korona szalagjának hátoldalára „CF. ROTHE WIEN” jelzést ütöttek. Fehérszegélyes, vörös háromszögshalagon függ, a szalagon két keresztbe tett kard van.

Anyaga: aranyozott bronz, zománc.
Mérete: 31 mm átm.

b) *Osztrák császári Vaskorona Rend III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal*

Színes zománcozott abroncskoronán álló kiterjesztett szárnyú koronás kétfejű sas, egyik karmában kardot és jogart, a másikban országalmát tart. A sas mellén sötétkék pajzsban arany „F.” betű, hátán „1815” évszám látható. A sást kétoldalt zöld babérágak fogják közre. Függesztő eleme az osztrák császári korona.

Zománchiányos, a középpajzs hátoldala teljesen hiányzik. A korona szalagján ruta alakú „FR” betűs, arany fémjel és „A” betűjel van. Kékszegélyes sárga háromszögű szalagon függ, amelyen két keresztbe tett kard látható.

Anyaga: arany, zománc.
Mérete: 54,5x30 mm.

c) *Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal*

Vörös szegélyes fehér, ívelt szárú kereszt, szárai között hadidíszítményként zöld babérkoszorú van. Vörös szegélyes fehér, kör alakú középpajzsán aranszínű „VER/DIENST” feliratot helyeztek el. Zománca sérült, fülén kopott fémjelzés van. Fehér-vörös szegélyes, keskeny fehér-vörös csikozású selyem háromszögshalagon függ, amelyen két keresztbe tett kard van.

Anyaga: ezüst, zománc.
Mérete: 31 mm átm.

d) *Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján, kardokkal*

Előlapján babérkoszorúban és „FRANCISCUS · IOS · I · D · G · IMP · AVST · REX · BOH · ETC · ET · REX · APOST · HVNG · ” köriratban I. Ferenc József jobbra néző profilképe, hátoldalán babér- és tölgykoszorúban „SIGNVM / LAVDIS” kétsoros felirat látható. Az érem osztrák császári koronán függ. Fehér-vörös szegélyes, keskeny fehér-vörös csikozású selyem háromszögshalagon függ, amelyen két keresztbe tett kard van.

Anyaga: aranyozott bronz.
Mérete: 50x31 mm.

e) Magyar Koronás Bronzérem

Előlapján babérmegszoróban a koronás hármashalmon álló kettőskereszt, hátlapján „SIGNUM / LAUDIS / 1922” felirat látható. Az érmet a magyar Szent korona mása fedi. Vörös-fehér szegélyes zöld selyem szalagon függ.

Anyaga: aranyozott bronz.

Mérete: 49x32 mm.

f) Károly Csapatkereszt

Szélesedő szárú kereszt, a szárak között babérmegszorút helyeztek el. Előlapján „GRATI / PRINCEPS ET PATRIA / CAROLVS / IMP. ET REX.” négy soros felirat olvasható. Hátoldalán az osztrák császári és a magyar királyi korona, „C” monogram, „VITAM ET SANGVINEM” felirat és „MDCCCCXVI” évszám látható. Kétoldalt fehér-vörös csíkos sávval szegélyezett vörös selyem háromszögszalagon függ.

Anyaga: cinkötvözet.

Mérete: 33x29 mm.

g) Magyar Háborús Emlékérem kardokkal, sisakkal

Előlapján Magyarország királyi koronával fedett, Anjou-kori címere látható, a pajzs alatt két keresztbe tett kard, bal oldalán babér-, jobb oldalán cserkoszorú van. Hátlapján rohamsisakot helyeztek el, amely fölött „PRO DEO ET PATRIA”, alatta „1914–1918” felirat olvasható. Fehér-vörös szegélyes, keskeny zöld-fehér csíkos háromszögű selyemszalagon függ.

Anyaga: ezüstözött tombak.

Mérete: 37 mm.

h) Bronz Katonai Érdemérem vörös szalagon

Előlapján babérmegszoróban és „FRANCISCUS · IOS · I · D · G · IMP · AVST · REX · BOH · ETC · ET · REX · APOST · HVNG ·” köriratban I. Ferenc József jobbra néző profilképe, hátoldalán babér- és tölgykoszorúban „SIGNVM / LAVDIS” kétsoros felirat látható. Az érem függesztő eleme osztrák császári korona, vörös selyem háromszögszalagon függ.

Anyaga: aranyozott bronz.

Mérete: 50x31 mm.

i) Sebesültek Érme, szalagján I sebesülési csikkal

Szürke érem, előlapján „CAROLUS” felirattal I. (IV.) Károly császár és király jobbra néző profilképe, alul „R-PLACHT” mesterjel, hátoldalán „LAESO / MILITI / ·MCMXVIII·” felirat látható. Peremén „WAA” jelzés van. Vörös szegélyes, középen keskeny vörös csikkal ellátott taborizöld háromszögű szalagon függ.

Anyaga: szürkefém.

Mérete: 38 mm.

j) Katonai Tiszti Szolgálati Jel II. osztálya

Ívelt, szélesedő szárú kereszt, amelynek szárait zöld zománccsík díszíti, középpajzsát pedig ezüstözött tölgy- és olajággal övezett magyar királyi kiscímer képezi. Erősen kopott. Hátoldalán a peremmel párhuzamos vésett vonaldísz és „Mindent a hazáért” bevésés látható. Zöld-fehér szegélyes, vörös háromszögű selyemszalagon függ.

Anyaga: aranyozott, ezüstözött bronz, zománc.

Mérete: 34,5 mm átm.

A kitüntetés-sor szalagjain hátul cérnanyomok bizonyítják, hogy össze voltak varrva. A sinen hátul hosszú tű és kampó van, de a tű leszerelhető. Tű nélküli fölerősítésre 2 kampó szolgál, de a sín végein egy-egy lyuk is van, felvarrás céljára.

A sinen levő kitüntetésekben kopásnyomok, zománchiányok vannak; ezek egyértelműen a hosszantartó viselés nyomai.

Horthy, fényképci *tamúsága* szerint – amennyire a kisméretű, fekete-fehér fotókon a beazonosítás lehetséges – ilyen összetételű sort gyakran viselt.

Ltsz: 16.C/994-9.

8. *Vitézi jelvény*

Sötétkék zománcozású pajzs alakú jelvény, amelyen a koronával fedett magyar királyi címert zöld tölgylevelek és aranszínű búzakalászkok övezik. A korona háttérben fehér, aransugaras nap, a címer hasításának vonalán felfelé álló hegyű, arany kard látható. Hátlapján két fölerősítő lemez van.

Anyaga: aranyozott tombak, zománc.

Mérete: 58x39 mm.

Készítője: Boczán Gy. Bp. VII., Rákóczi út 6.

Ltsz: 17. C/994-8.

9. *Chile Érdemrendje (La Orden al Merito de Chile) I. osztálya rendi láncon*

Fehér zománcú, gömbösvégű ötágú kereszt, szárai között babérkoszorú. Köralakú, aranszínű középpajzsának előlapján „REPUBLICA DE CHILE” köriratos gyűrűben jobbra néző női fej, hátoldalán „AL MERITO” köriratban babérág. A rendjelvény kiterjesztett szárnyú plasztikus sas közbeiktatásával kapcsolódik a rendlánc álló téglalap alakú, plasztikus inda- és levéldiszes középső eleméhez, amelyen a chilei címer látható. A címer pajzsa kék-vörös és fehér zománcú. A rendlánc 9-9, előlapján plasztikus, hátoldalán sima babérkoszorúból áll, amelyek karikákkal fűződnek egymáshoz. A lánc kampóval kapcsolható össze. Fém részei aranszínűek.

Chile Érdemrendjét 1910-ben alapították, katonai és polgári érdemek elismerésére szolgált, 6 osztállyal. Adományozásának időpontjával és körülményeivel kapcsolatos adatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre.

Anyaga: aranyozott ezüst, zománc.

Mérete (a rendjel átm.): 46 mm, (magassága a sassal): 67 mm, (1 lánscsem): 32x42 mm.

Ltsz.: 17.C/994-1.

10. *Szuverén Máltai Lovagrend miniatűrje csokorszalagon*

Fehér zománcú, villásvégű máltai kereszt, szárai között arany liliumokkal, fölötté áttört díszű zárt koronával. A koronához karika csatlakozik, a szalagot ehhez varrták.

A szalag fekete selyem aranszállal készült „töviskoszorús” hímzéssel. Horthy Miklós a Magyarországi Máltai Lovagok Szövetségének RangSORA szerint tiszteletbeli nagykeresztos tartománynagy volt.

Feleségét is nagykeresztel tüntették ki 1927. IV. 27-én.

Valószínű, hogy a miniatűr – mivel csokorszalagon van, amely a nők számára adományozott rendjelek szokásos szalagformája – Horthy Miklósné viselte.

Anyaga: aranyozott ezüst, zománc.

Mérete: koronával 26x16 mm.

Ltsz.: 17. C/994-10.

Jegyzetek

- 1 A tárgyi anyag egy részét 1994-ben először a Hadtörténeti Múzeum vette át. Az ide érkezett anyag utóbb a család döntése értelmében más, a későbbiekben hazaszármaztatott relikviákkal egyetemben a Magyar Nemzeti Múzeumban nyert elhelyezést. A Viribus Unitis csatahajó parancsnoki lobogóját – a család ajándékként – ma is a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi. Minderről bőv. MAKAI Ágnes: Pontosító adatok Horthy Miklós katonai kitüntetéseihez. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 5. Bp. 2002. 113–120. p. és képmelléklet (A továbbiakban: MAKAI: Pontosító adatok).
- 2 Lásd pl. Tiszti cím- és névtár az 1943. évre Bp. 1944. V. p. Horthy szolgálati beosztásaira lásd SZIJJ Jolán (főszerk.) Magyarország az első világháborúban. Budapest, 2000. 301–302. p.
- 3 A fent említett Tiszti cím- és névtár felsorolásában tévedés is akad. Horthy nem a „török II. és III. osztályú Medzsidizse-Rendet”, hanem a török Oszmán Rend II. és III. fokozatát kapta meg. Korabeli nyomtatott forrásokból ez egyértelműen kiderül. Vö. Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1909. XXIX. évf. Pola, é.n., 543. p.; Ua. 1912. XXXII. évf. Pola, é.n., 650. p.; és következő kötetek. A tévedést a kormányzóról író egyes szerzők is átvették. Lásd: PILCH Jenő: Horthy Miklós. Budapest, 1928. (Továbbiakban: PILCH 1928.) 11. p.
- 4 Horthy első világháborús kitüntéseiről bővebben lásd: MAKAI: Pontosító adatok. A flottaparancsnoki „teljes elismerésre” vonatkozóan: Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (ÖStA KA) K. u. k. Kriegsministerium, Marinesektion, Präsidialkanzlei (VIII.-4/13.) P. K. / M. S. Nr. 1698. (16. 5. 1915.) A Katonai Érdeméremre vonatkozóan lásd: FELSZEGHY Ferenc et. al (szerk.): A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Budapest, é.n. [1943.] (Továbbiakban: FELSZEGHY 1943.) 346. p.; A Vaskeresztre vonatkozóan ÖStA KA K. u. k. Kriegsministerium, Marinesektion, Präsidialkanzlei Nr. 2647. (16. 7. 1915.) Másolata: Hadtörténelmi Levéltár (HL) Personalia 205. d. Az osztrák Kriegsarchivban végzett kutatásért Bonhardt Attila hadtörténész-levéltárosnak, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum bécsi kirendeltsége vezetőjének tartozunk köszönettel.
- 5 PILCH 1928. 46. p.; ÖStA KA MKSM 13-3/484-1915. Másolata: HL Personalia 205. d.; PILCH 1928. 50. p.; ÖStA KA MKSM 13-3/1607. (Wien, 22. 12. 1915.) Másolata: HL Personalia 205. d. A flottaparancsnokság felterjesztése 1915. dec. 9. HL Kitüntetési javaslatok 28787.
- 6 ÖStA KA K. u. K. Kriegsministerium, Marinesektion, Präsidialkanzlei Nr. 383., 401. (Wien 29. 1. 1916.) Az adományozási okirat őrzési helye: Magyar Országos Levéltár (MOL) Horthy Miklós iratai II. Külpolitikai vonatkozású iratok. 1910–1939. K/1. 6. cs.
- 7 PILCH 1928. 55. p.; Felterjesztés: ÖStA KA MKSM 13-3/1489. Másolat: HL Personalia 205. d.; A K. u. K. flottaparancsnokság által megerősített felterjesztés (1916. júl. 17.): HL kitüntetési javaslatok 28787. A kitüntetési okiratot a MOL őrzi: Horthy Miklós iratai II. Külpolitikai vonatkozású iratok. 1910–1939. K/1. 6. cs.
- 8 PILCH 1928. 72. p.; Flottaparancsnoki felterjesztés (1917. máj. 22.) HL kitüntetési javaslatok 28787.; Kitüntetési okirat MOL Horthy Miklós iratai II. Külpolitikai vonatkozású iratok. 1910–1939. K/1. 6. cs.
- 9 A haditettek részletes leírására lásd: PILCH Jenő 1928. 72. p.; FELSZEGHY 1943. 149–150. p. Horthy Miklós 1921-ben kapta meg az Osztrák–Magyar Monarchia legmagasabb katonai érdemrendjének lovagkeresztjét. A Rend kancellárjának 115–1921. számú irata, „A rendi tagságra való érdemességet tanúsító nyilatkozat” – amelyet gr. Franz Conrad

von Hötzendorf tábornagy, kancellár és báró Kövess Hermann tábornagy, a káptalan elnöke irt alá, az adományozást az alábbiakkal indokolta:

1. Mint sorhajókapitány, 1915. december 5-én Giovanni di Medua kikötőjében az ellenséges szállítóhajókat megsemmisítette; ezáltal nagy mennyiségű ellenséges hadianyag pusztult el, és Montenegro leverését lényegesen előmozdította.
2. 1917. május 15-én, az Otrantói-szorost elzáró ellenséges őrhajók elleni merész támadás kezdeményezése és eredményes végrehajtása, fölényben lévő ellenséges haderőkkel szemben.
3. Súlyos sebesülése ellenére is példaadó magatartása tanúsítása harc közben. (Az okirat keltezése 1921. június 18.) Közli: HORTHY Miklós: Emlékirataim. Budapest, 1990. (Továbbiakban: HORTHY 1990.) 349. p.
- 10 MAKAI: Pontosító adatok. 117. p. HL Kitüntetési javaslatok 36766. sz. Az irat 1923 januárjában készült hiteles másolat, eredetijét a rajta levő feljegyzés szerint 1923. június 14-én 659/eln. 8-1923. sz. alatt terjesztették fel a kormányzónak. A forráshelyre Farkas Gyöngyi főlevéltáros hívta fel a figyelmemet, amelyért ezúton is köszönetemet fejezem ki.
- 11 HORTHY 1990. 151. p.
- 12 Vö. ZEIDLER, Sándor: Wiedergefundene Orden und Auszeichnungen aus dem Besitz von Nikolaus Horthy. In: Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde 16. 1994. 14–18. p. (A továbbiakban: ZEIDLER 1994.) 15. p.
- 13 HORTHY 1990. 313–314. p. Otto Skorzeny német SS parancsnok, aki részt vett ifjabb Horthy Miklós elrablásában.
- 14 ZEIDLER 1994.
- 15 SZÜCS László (összeáll.), MOL Levéltári Leltárak, Államfői Hivatalok Levéltára (1920–1948), Repertórium. Budapest, 1961. 75. p. A fényképeken bemutatott kitüntetési okiratok lelőhelye: MOL Horthy Miklós iratai II. Külpolitikai vonatkozású iratok. 1910–1939. K/1. 6. cs. A kutatásainkhoz nyújtott értékes segítségért Halász Hajnalnak, a MOL főlevéltárosának tartozunk köszönettel.
- 16 Az alább, 1–8. számon közölt rendjelekre, kitüntetésekre vonatkozóan lásd: FELSZEGHY 1943.; MAKAI Ágnes–HÉRI Vera: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Budapest, 2002.
- 17 Közli: MAKAI Ágnes: A Katonai Mária Terézia Rend újabb emlékei. In: NÉMETH Péter (főszerk.): Numizmatika és társtudományok III. Nyíregyháza, 1999. 13–14. p.

Decorations of Miklós Horthy in the Numismatic Collection of the Hungarian National Museum

Summary

Hungarian Regent Miklós Horthy (1868–1957) is known to having been the owner of 65 orders and decorations. Some of these he was awarded as the officer (and last commander-in-chief) of the Austro-Hungarian Monarchy's Imperial and Royal Navy. Among these the Austro-Hungarian Bronze Military Merit Medal on red ribbon (1908?), the Military Jubilee Cross (1908), the 3rd (1908) and 2nd (1910?) Class of the Turkish Order of Osmania, the Commander's Cross of the Royal Belgian Order of the Crown (1910) and the 2nd Class of the Prussian Order of the Red Eagle (1913) are included.

During the First World War he received several decorations for acts of gallantry in the presence of the enemy. For instance, the 2nd Class of the Prussian Iron Cross in July 1915; the 3rd Class of the Imperial Austrian Order of the Iron Crown with War Decoration in June 1915; the Knight's Cross of the Imperial Austrian Order of Leopold with War Decoration in December 1915; the 1st Class of the Prussian Iron Cross in January 1916 (for supporting German submarines in the Adriatic); the 3rd Class of the Austro-Hungarian Military Merit Cross with War Decoration in August 1916 (for disabling armed British fishing-boats in the Otranto Strait) and the Knight's Cross of the Military Order of Maria Theresa in 1921 (for the breakthrough of the Entente's underwater mine barrage in the Otranto Strait).

To another significant group of Horthy's decorations belonged the foreign orders awarded to him as the head of state, along with the Hungarian orders established and officially worn by him by the same right.

In 1994, the legacy of the one-time regent, who was taken captive by the Germans on 16 October 1944 and lived in Portugal as an exile, was handed over by the family to the Hungarian Military History Museum, and then it was acquired by the Hungarian National Museum.

The greater part of the Regent's decorations disappeared or was destroyed at the end of the Second World War in the Castle of Buda. Thus, the remains of the estate are particularly precious, above all because these are the pieces Horthy wore regularly and with the greatest pleasure. These are the original Knight's Cross of the Military Order of Maria Theresa and a copy made to be worn; the Star of the Grand Cross of the Royal Hungarian Order of Saint Stephen; the 2nd Class of the Military Merit Cross with War Decoration and Swords; the Star of Merit of the Hungarian Red Cross; the small decoration of the Grand Cross of the Hungarian Order of Merit with the Holy Crown, with War Decoration and Swords; the Knight's Cross of the Imperial Austrian Order of Leopold with War Decoration and Swords; the 3rd Class of the Military Merit Cross with War Decoration and Swords; the Bronze Military Merit Medal on War Ribbon, with Swords; the Hungarian Bronze Medal with the Holy Crown; the Charles Troop Cross; the Hungarian Commemorative War Medal with Swords and Helmet; the Bronze Military Merit Medal on red ribbon; the Wound Medal with one stripe on the ribbon; the 2nd Class of the Officers' Long Service Sign and the badge of the Knightly Order of 'Vitéz'. The material also includes the 1st Class of the Chilean Order of Merit on Collar Chain and the miniature of the Order of Malta on bow ribbon.

Forditotta: Sallay Gergely Pál

1. A Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje

2. A Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje

3. A magyar királyi Szent István Rend nagykeresztjének csillaga

4. Katonai Érdemkereszt II. osztálya
hadidíszítménnyel, kardokkal

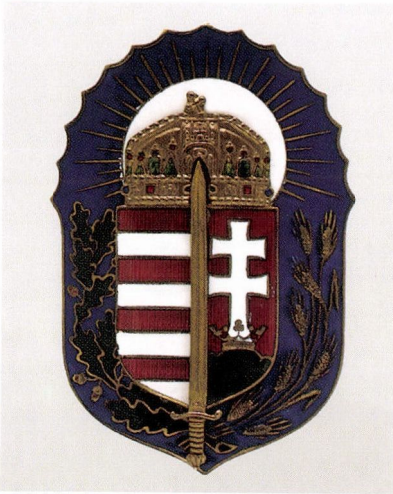
5. A Magyar Vöröskereszt Érdemcsillaga

6. Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített hadidíszítményes, kardos nagykeresztjének
kisdíszítménye

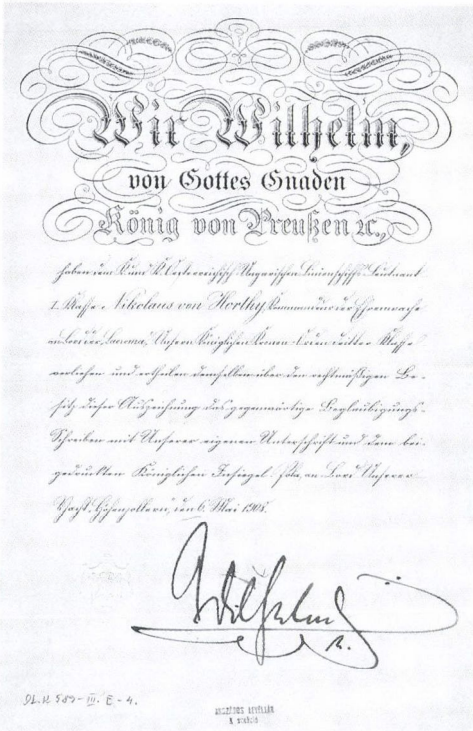
7–8. A háromszógszalagos kitüntetések (7. a–j. sz.) összefűzött sora (előlap, hátlap)

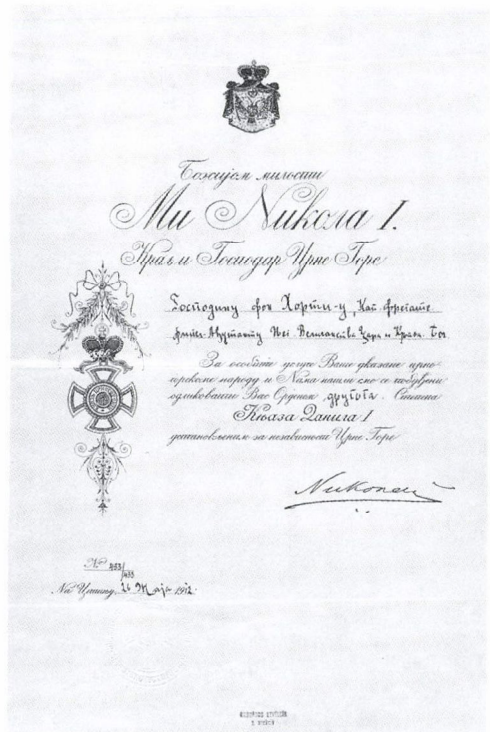
9. Vitézi jelvény

10. Chile Érdemrendje I. osztálya rendi láncon

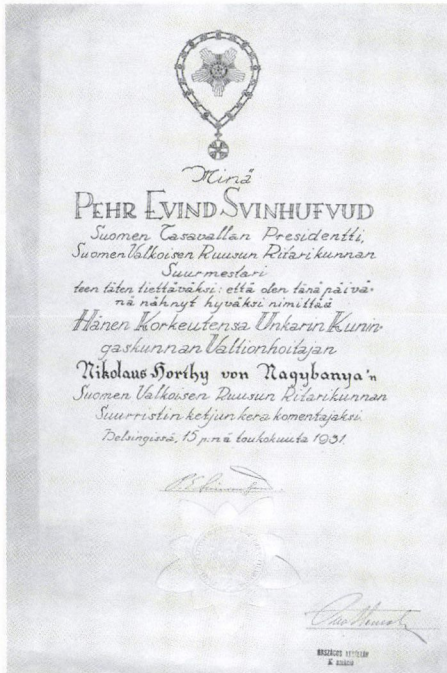
11. Porosz királyi Korona Rend III. osztályának adományozási okirata

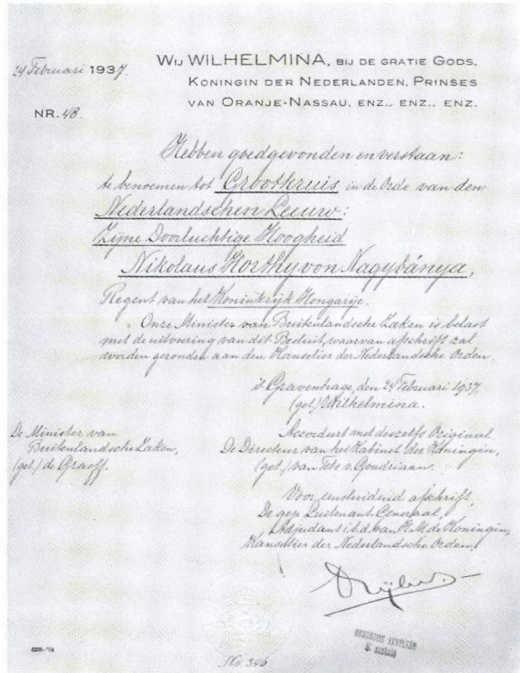
12. Montenegrói Danilo Érdemrend parancsnoki keresztjének adományozási okirata

13. Pápai Szent Sír Lovagrend nagykeresztjének adományozási okirata

14. Finn Fehér Rózsa Rend nagykeresztjének adományozási okirata

15. Dokumentum a holland Oroszlán Rend nagykeresztjének adományozásáról

Traduction.

Mirohito,

Par la Grâce du Ciel, Empereur du Japon, placé sur le Trône
occupé éternellement par la même Dynastie,

A Son Altesse Sérénissime le Régent du Royaume de
Hongrie.

Grand et Bon Ami,

Ayant à cœur de témoigner à Votre Altesse Sérénissime nos
meilleurs sentiments d'amitié et la satisfaction que Nous éprouvons
pour les bonnes relations qui existent si heureusement entre le Japon
et la Hongrie et qui tendent à se resserrer de plus en plus, Nous Nous
faisons un véritable plaisir de ranger Votre Altesse Sérénissime
parmi les Membres de Notre Ordre Suprême du Chrysanthème.
Nous aimons à croire que Votre Altesse Sérénissime voudra bien
accepter les Insignes de cet Ordre comme un gage marqué de l'amitié
que Nous portons à Sa personne.

Nous saisissons cette occasion pour renouveler à Votre Altesse

IMPRESSES LEVYER
N. 112214

16. Dokumentum a japán Krizantém Rend nagy válszalagjának adományozásáról

A fényképeket készítette: Dabasi András, Szikits Péter

Sedlmayr Krisztina

Életmód és enteriőr Kosztolányi Dezső Pacsirta című regényében

Az életmódkutatás sokat emlegetett, de ritkán megszólaltatott forrása a szépirodalom. Művelődéstörténeti munkák bevezetőjében szinte közhely a megállapítás, hogy az irodalmi mű – elsősorban a realista-naturalista regény – a mindennapok történetének valóságos tárháza. Néprajzi berkekben ugyancsak elfogadott vélemény, hogy a szépirodalom jelentőségéhez képest ma még kiaknázatlan forrás. Az elmúlt években Magyarországon is határozott arculatot öltő társadalomtörténet ugyanakkor látványosan nem tekinti feldolgozásra váró anyagnak. Tímár Lajos Vidéki városlakók című hallatlanul adatgazdag történeti antropológiai munkájában a modern város kialakulását egy Gogol-idézettel szemlélteti.¹ Gyáni Gábor Polgári otthon és enteriőr Budapestben c. tanulmányában megállapítja, hogy míg a korábbi kutatók (Lyka, Voit) saját tapasztalataikra hagyatkozhattak ezen a területen, ma az ő leírásaik átvétele, „esetleg a szépirodalom és ritkábban a korabeli otthonberendezési tanácsadók szolgálnak ténybeli támasztékul”.² Gyáni „korai”, a városi házicselédekről írt munkájában több helyen is idézi³ Márait mint a polgári világ jó ismerőjét; és a pár évvel később keletkezett, bérkaszányákról és nyomortelepekről szóló könyvéből sem hiányozhat Kassák Lajos Egy ember élete c. regényének néhány idevágó sora.⁴ Látnunk kell azonban, hogy ezek a szépirodalomból vett idézetek a történész mondandóját színesítő illusztrációként szerepelnek. A Szekszárd társadalomtörténetét és egykori tárgyi világát rendkívüli érzékenységgel feltáró Tóth Zoltán még ennyit sem enged meg magának: Babits Mihály Halálfiái c. regényét a nyilvánvaló megfelelések ellenére sem említi, holott a mű látszólag bőséges adalékot kínál a számára is fontos területekhez (szőlőművelés, filoxéra, stb.).⁵ Az elmúlt években ugyanakkor Márai Sándor Egy polgár vallomásai című regénye a letűnt kassai polgárvilág hiteles krónikájaként vált hallatlan népszerűvé a művelt olvasóközönség és a történészek népes csoportja körében egyaránt. Úgy tűnik a történész-társadalom éppúgy adós a kérdés elméleti tisztázásával, mint egy-egy mű elemzésével. Hanák Péter Németh G. Bélával és Kosáry Domokossal a művelődéstörténet új útjairól folytatott beszélgetésében a diszciplínák határterületeinek fontos kérdéseit vizsgálva – bármily különös – nem említi az irodalmi mű forrásértékét.⁶

Lényegesen jobb a helyzet az irodalomtudomány oldaláról nézve. Élmeny, valóság és a mű kapcsolata az elmúlt évtizedek erősen elméleti irodalomtudományának egyik fontos problémája. Egy közelmúltban megjelent irodalomelméleti összefoglalás éppen Kosztolányi regényei kapcsán szögezi le, hogy a mű világa látszatvalóság, tartalma csupán eszköz egy „magasabbrendű” szempont, az ábrázolás szolgálatában. Az író által létrehozott modell több egymástól szinte független tényezőt összegez; a köznapni értelemben vett (és témánk szempontjából érdekes) valóságot az író saját személyével, „énjével” színezi át. Regény, művészi alkotás azonban csak akkor születik, ha e személyes valóságot szublimálja, megteremtve a csak az adott műre jellemző saját világot. „A legegyszerűbb, leghétköznapibb eseménynek, a létezés bármely pillanatának megragadásához elégtelen a valóságos tények pusztá számbevétele. ... A regény(író) végső célkitűzésként arra törekszik, hogy valósága összességében az egyes valóság-összetevőknél hűségesebb, intenzívebb és tartósabb létezővé váljék”.⁷ „Kosztolányi alapmagatartása a szigorú tárgyiaság és részvét páratlan biztonságú és finomságú ötvözete. S a tömörség mesterpéldája... Minden túlnő önmagán miközben változatlanul s teljes lényegiséggel önmaga is marad” – írja Németh G. Béla a Pacsirta kapcsán.⁸

Kosztolányi módszere az aprólékos megfigyelésen alapuló pontos ábrázolás. Ez a technika nemcsak „hiteles” figuráinak kulcsa, hanem a kivételesen gazdag környezetrajznak is.

Három, magyar miliőben, írói közelmúltban játszó regényének mindegyike felveti az életmódi forrásként való használat lehetőségét. A Pacsirta és az Aranysárkány közös helyszíne, a beszélő nevet viselő „Sárszeg” és közös ideje, a századforduló a két történet közti szabad átjárás érzetét kelti. A Sárszegen játszó Kosztolányi-regények és Babits Mihály két, hasonló miliőt ábrázoló műve alapján kísérlete meg Kresalek Gábor és Varga Éva a századforduló kisvárosát társadalomtörténeti szempontból elemezni. A tanulmány – előrebocsátva, hogy „a forrás szubjektív torzítása sokféle lehet” – arra a meggyőződésre épít, hogy az író óhatatlanul is egyfajta általános korszellemet érvényesít.⁹

A Pacsirta életmódi jellegű utalásokban kivételesen gazdag mű. A benne megjelenített mikrokörnyezet olyan pontos és részletes, hogy annak önálló vizsgálata is lehetségesnek tűnik. Egyetlen – még oly izgalmas – mű elemzése természetesen csak példa, egyetlen érv le-

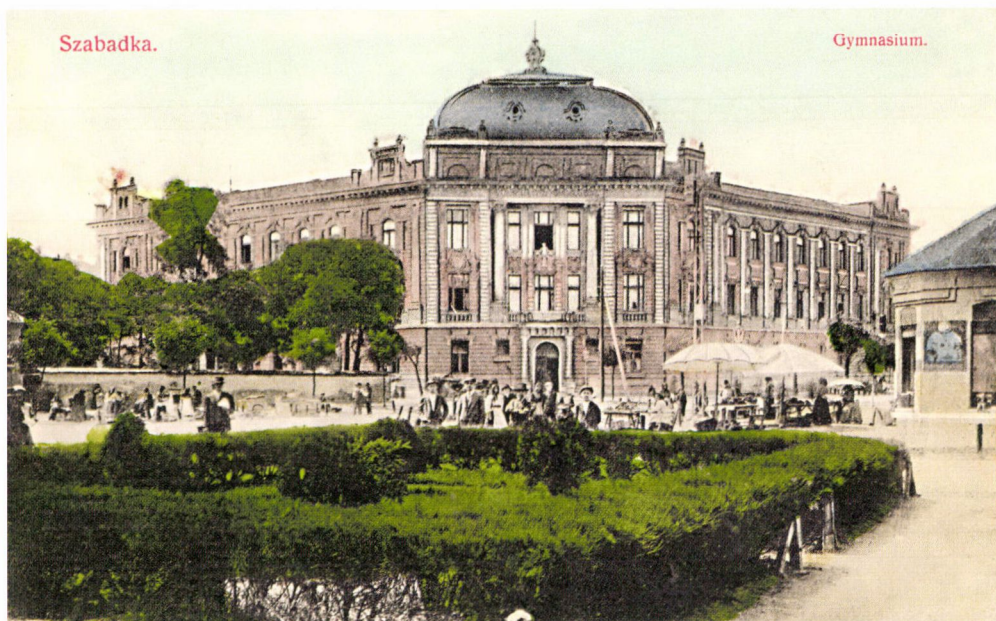
MNM, Legújabbkori Főosztály, Képeslapgyűjtemény; ltsz.: K-81-81

MNM, Legújabbkori Főosztály, Képeslapgyűjtemény; ltsz.: 2000-188

het. Anélkül, hogy a korábban vázolt kérdést, tekinthető-e az irodalmi mű a társadalomtörténet forrásának, eldönténém, a továbbiakban a Vajkay család környezetére és életmódjára vonatkozó „adatokat” próbálok meg összegyűjteni. A regényből „kiszemezgetett” életmódi anyagnak az életmódkutatás hagyományos területei szerinti bontása reményeim szerint könnyebbé teszi a benne való eligazodást.

A Pacsirta mindössze egy hét története: 1899. szeptember elsején vesszük fel az elbeszélés fonalát és nyolcadikáig, Kisasszony napjáig követjük. Helyszíne, a poros dél-alföldi kisváros minden kétséget kizáróan az író szülővárosát, Szabadkát idézi. A kisváros hatalmas, a századfordulón még parkosítatlan főtere – a történet „agorája” – ad otthont a hetipiacnak és akárcsak a „valóságban”, itt emelkednek a reprezentatív középületek: a városháza, a kaszinó, a gimnázium. (A szabadkai főtér pompás épületei, köztük a regény idejére frissen elkészült szecessziós városháza ugyan a Pacsirta lapjain kissé megkopva tűnnek fel.) Hőseinek alakját ugyancsak saját környezetéből formálja, mindenekelőtt a regény kulcsfigurája, Pacsirta idézi fel vénlány hűgát, Mariskát. Az élmény, melyből a mű született, az iránta érzett szeretet és

MNM, Legújabbkori Főosztály, Képeslapgyűjtemény; ltsz.: 88-623

számalom. „Pacsirta annyira közel van a szívemhez, hogy a regény megjelentetése előtt – lelkiismeretem megnyugtatóására – sürgönyöket váltottam hozzátartozóival, s noha ők határozottan lebeszéltek közzétételéről, mégsem fogadtam meg tanácsukat...”¹⁰

Társadalmi helyzet és kapcsolatok

A Vajkay család mindkét ágon nemesi származású, ahogyan ezt előneveik (kisvajkay és köröshegyi Vajkay Ákos, illetve kecfalvi Bozsó Antónia) is mutatják. A férfi családi öröksége a sárszegi polgárházba olvadt bele, az asszony gyerekkori otthona, a tarkóvi birtok a kis nemesi udvarházzal viszont valóság: bátyja, Bozsó Béla tulajdona. Vajkayné hozománya Pacsirta öröksége, melyhez „senki nem nyúl hozzá”.¹¹ A család társadalmi státuszát az apa jelöli ki – Vajkay Ákos megyei levéltáros volt, a történet idején azonban, betegségére hi-

vatkozva, már ötödik éve nyugdíjaztatta magát. A megyei levéltáros a IX. fizetési osztályba tartozott, éves jövedelme a század elején 2600–3200 korona között mozgott, melyet különböző pótlékok növeltek. Ez az összeg tisztes, de szerény megélhetést biztosított. Kosztolányi a házaspárt idős, sőt öreg embereknek ábrázolja, holott a férfi ötvenkilenc, az asszony mindössze ötvenhét éves. Lányuk, Pacsirta – akinek Kosztolányi nem ad valóságos keresztnévet! – a történet idején harmincöt éves. Vénlány. Felső polgári leányiskolát végzett. Azóta otthon van; háztartást vezet, kézimunkázik, olvas. Magányát szerencsétlen sorsú asszonybarátnője oldja, aki otthonában időnként meglátogatja.

A háromtagú család visszavonultan él, csak az asszony rokonságával tart fenn többé-kevésbé laza kapcsolatot. A férfi fiatal korában a sárszegi férfi-társaság aktív szereplője volt, az úri kaszinó tagja, híres tarokkjátékos. A történet idejére egyetlen fiatalkori szenvedélye marad: a történelmi családok kutatása. Vajkay mély nemzeti érzéseire nem férhet kétség, ami a kor értelmezésében a „48-as” eszményekhez való ragaszkodást jelentette. Így azt a „függetlenségi” hírlapot járatta, melyet még az apja rendelt meg. A család a március tizenötödikei ünnepekre is kivonul, sőt meghatottan könnyezik. A Vajkayak mélyen vallásos, katolikus család. Rendszeres templom-járók, a vasárnapi „szagos-misén”, melyet a sárszegi elit látogat, állandó helyük van. A templomi szertartás a nagyon kevés alkalom egyike, amikor a helyi társadalommal érintkezésbe kerülnek.

A történet során kiderül, hogy a család lassan, fokozatosan szorult ki a kisváros által kínált társadalmi életből. Ahogy egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Pacsirta vénlány marad, úgy húzódnak vissza kerítéssel-fallal körülvett otthonukba. A századfordulón egy hozzá hasonló „úrilyány” számára nincs más alternatíva, mint a férjhez menés. A kisváros közvéleménye különösen kegyetlen, s nemcsak Pacsirtát veti ki, de a család egészét fosztja meg mozgásterétől. Az apa minden kapcsolatot felszámolt, megírta végrendeletét és a halálra készül. Az anya még nem adta fel a reményt; számára a mindennapok elfoglaltságot és talán apró örömeket is nyújthatnak. Pacsirtával együtt buzgón járnak a Katolikus Nőegylet összejöveteleire, mely keddenként társadalmi státuszuknak megfelelő programot kínál nekik.

Ház, kert, berendezés

A Vajkay család otthona Sárszeg egyik külső, mesteremberek által lakott utcájában fekszik. Jellegzetes dél-alföldi városi ház, mely öt ablakkal néz az utcára, falai fehérre meszeltek, nagy, fekete rácsos kapuja téglával kirakott udvarra vezet. A ház előtt barátságos, vadszőlővel borított veranda, mögötte kert: virágágyak, akác-, ecet- és vadgesztenyefák, orgonabokrok. A századforduló kispolgári ízlésének jellegzetes tárgyai – kötörpe és karókra tűzött üvegömbök – díszítik. A vizet kút biztosítja. A fa alatt kerti pad, ahol Pacsirta kézimunkázni szokott. Plasztikus képet kapunk a ház elrendezéséről, a bútorokról, sok apró tárgyról is. Az öt egymásba nyíló szoba a polgári otthonok hagyományos funkcionális megosztását követi: ebédlő, szalon, háló, dolgozó, lányszoba. A szobák előtt folyosó húzódik, ahonnan a központi helyen lévő ebédlőbe lehet lépni. A folyosó követ „rongypokróc” fedi.

Az ebédlő faragott, támlás székei és az oszlopos, rekeszekkel ellátott támlás dívány – mint az ebédlő kiegészítő darabja – leírásában nem nehéz egy „Altdeutsch” garnitúrát felismernünk. Az ebédlő hagyományos kelléke, a faragott, rézgingájú óra itt sem maradhat el. Vitrinben őrzik a különféle emlékpoharakat és egyéb útiemlékeket, apró-cseprő tárgyakat. Az ebédlőt keleti mintájú, gyári szőnyeg fedi. A falon Székely Bertalan Dobozy és hitvese c. képének másolata, valamint két nyomat: az első magyar felelős minisztérium és Batthyány Lajos kivégzése.

A „tiszaszoba” (szalon) berendezéséről sajnos nem sok információt ad a szöveg, mindössze annyit, hogy itt áll a Bösendorfer zongora, mely Vajkayné szüleinek nászajándéka volt. A hangszer két oldalról petróleumlámpa világítja meg.

A hálószoba hagyományos kelléke itt is a két, egymásnak tolt hitvesi ágy, mellettük éjjeliszekrény. Az ágyak fölött a falon gipszfüszület lóg. Az almáriumon üvegburás „aranyóra”, mellette olajméces. A sarokban, fehér „cserépkályha, melyben egész nyáron gyúlik a papírszemét”. A tükör márványlapos polcát Pacsirta által horgolt terítő borítja, rajta két kaposos fényképalbum.

Pacsirta szobája fehér, festett puhafa bútorokkal van berendezve. „Festései azonban idővel megkoptak, selyem párnái elpiszkolódtak, megszurkáltak. Üres szépítőszeres tégelyek álltak a szekrényekben, imakönyvek, melyekből szentképek csipkés szélei látszottak, német fölírással. bársonyba kötött cirádás emlékalbumok, báli legyezők, telefirkálva nevekkal, táncrendek, illatzacskók, hamis fűtők, melyek spárgán függtek. Pacsirta tükre az ajtó mellett, a legsötétebb sarokban lógott, északnak fordítva”.¹² A történet végén ebbe a szobába hozza be Pacsirta a kalitkába zárt borzas madarat, életének szimbólumát.

A dolgozószoba ablaka az udvarra néz, ezért kissé nyirkos és sötét. Berendezése íróasztal, szék, könyvespolc és keleti szőnyeggel letakart keskeny támlás kerevet. A falon a Vajkay család nemesi címere valamint családfája függ, melyet a családfő maga készített, vízfestéssel.

A házban villanyvilágítás van, de takarékoságból a legtöbb körtét kicsavarják. A regény ideje alatt azonban a csillárok ontják a fényt, bevilágítják a sötét sarkokat is. Míg az öt szoba mindegyikéről kapunk több-kevesebb információt, a konyhát Kosztolányi éppen csak említi, a ház többi helyisége pedig sajnos teljesen „rejtve marad”. Az Édes Anna részletes konyha- és háztartásleírásait olvasva semmiképpen sem vádolhatjuk azzal, hogy ebben a női szféra behatóbb ismeretének hiánya akadályozta volna. Nem kétséges ugyanakkor, hogy egy ilyen méretű vidéki városi házhoz jókora kamra, pince, padlás is tartozott, mint ahogy az is valószínű, hogy fürdőszobával már csak a vezetékes víz hiánya miatt sem rendelkezett.

Öltözködés

A család öltözködési szokásairól viszonylag kevés információt kapunk. Így annál fontosabb az a néhány mondat, mely az utolsó estén hangzik el az anya szájából: „Nincs-e meg mindene, amit szeme-szája kíván? Kilenc ruhája van, kettőt az idén csináltattam és öt pár cipője van. Ősszel kérte, hogy vegyem meg a gyönyörű kék tollboáját, hát megvettem neki, azonnal, ebben a rettenetes drágaságban is, pedig tizennégy forintba került. Nem járattuk-e tisztességesen, ahogy hozzánk illik?”¹³ Kosztolányi nem hagyja ki annak lehetőségét, hogy a ruhával is jellemezzen. Megtudjuk, hogy az utazás napján Pacsirta óriási kalapot vett fel, divatjamúlt sötétzöld tollakkal. „Szegény, fönny a tollas kalapjával, olyan volt mint egy maskara”.¹⁴ Pacsirta a kor szokásának megfelelően fűzöt hord. A történet egyik mellékszereplőjéről, Zelmáról viszont szüleinek írt levelében ez áll: „...olyan szecessziós. Cigarettazik és nem visel fűzöt”.¹⁵ Nyakában keresztanyjától kapott szűzmáriás medál lóg, aranyláncon. Apja hétköznapi egérszínű ruhát visel, puhagalléros inggel, az anya figurájának jelentéktelenségét az unalmas fekete ruha is fokozza. Takarításhoz barhent háziruhát húz és a fejét is beköti. A regény ideje alatt azonban előkerül a szekrényből egyetlen „szép ruhája”, melyet csak kivételes alkalmakkor visel. Régen csináltatta – mondja Kosztolányi, s valóban, egy 1885 körüli modell leírása következik: „lila selyemruha volt, fekete csipke áthuzattal, ujjai buggyosak, sonkajjal, a szoknya földig érő. Ehhez járult egy fekete cérna félkesztyű”. A színház tiszteletére a családi ékszereket is felteszi; nászfát és gyémánt fülöngügöt. A ruhához

az asszony krokodilbőr színházi táskát vásárol Weiss és Tsa főtéri díszműkereskedésében. A férfi ez alkalommal fekete szalonkabátot húz, melyhez természetesen fehér keménygallér és keményített ingmell tartozik. A „kanzsúrra” pedig még ezüstfejes botját és szavasbőr kesztyűjét is előveszi. A regény végén beálló esőben mogyorósín őszi kabátot ölt.

Háztartás

A polgári háztartás a háziasszony folyamatos jelenlétét, gondoskodását követelte. Lényegében így volt ez ott is, ahol a munka nehezebbik részét cseléd végezte el.

A történet idején a Vajkay családban már nincs háztartási alkalmazott. Pacsirta dajkája, Örzse, aki minden cselédként lakott náluk, évekkorábban elhagyta a házat. Új alkalmazottat takarékoságból és bizalmatlanságból sem fogadnak. Így a nők minden házimunkát maguk végeznek: takarítják az ötszobás házat, főznek, vasalnak, stb. Pacsirta nélkül az anya nem vállalja a főzés felelősségét, a takarításban pedig ugyancsak gyakorlatlan: „rendetlenül folyt a háztartás, már elmúlt egy óra és csak most lett készen”.¹⁷ Nem is csoda, hiszen a takarítás Vajkayék társadalmi szintjén nem a háziasszony dolga. A korabeli alacsony cselédbérek mellett nem is lettek volna ráutalva. Ebben megint csak Pacsirta elzárkózására ismerhetünk. (A cseléddel kapcsolatos álláspontja egy kellemetlen tulajdonságára is rávilágít: zsugori). Hétköznapiakon már reggel hétkor talpon van, szellőztet, takarít. Anya és lánya mindennapi tevékenysége a varrás és kézimunkázás, mely azonban inkább szórakozás, kellemes időtöltés. Segítségét havonta csak egyszer hívnak, a mosónőt. A háztartás technikai felszerelésére csupán egyetlen utalást találunk: az anya (petróleum) gyorsforralón készíti el a teavizet.

A nyár a Vajkay családban a télre való felkészülés jegyében zajlik. „De a nyár elmúlt, mint rendszeren, téli szükségletek beszerzésével, lekvárok főzésével, cseresznyés, meggyes befőttüvek készítésével”.¹⁸ A századfordulón nemcsak a saját természettel rendelkező földbirtokos és paraszti háztartások számára jelentett a tartósítás csaknem egész nyárra szóló feladatot, hanem a piacon vásárló városi családoknak is. Vajkayék társadalmi szintjén azonban a levegőváltozással egybekötött nyári pihenés, fürdőzés is természetes lett volna. A vitrinben lévő emléktárgyak a család régebbi – karlsbadi, velencei, balatoni – utazásainak emlékét őrzik. Ez esetben megint csak a Pacsirta miatt kialakított szokások határozzák meg a család életét. A befőzés nemcsak hasznos elfoglaltság, hanem ürügy is, mellyel a „kimozdulást” elháríthatja.

Étkezés

A Vajkay család redukált élete étkezési szokásaiban is megmutatkozik. Megtudjuk, hogy irtóznak a vendéglői kosztól, melyet bár nem ismernek, az otthoninál hitványabbnak vélnek. Pacsirta maga főz, olykor az édesanyjával közösen. Könnyű, zsírtalan, alig fűszerezett ételeket készítenek. A becsinált leves, rizseshús, sápadt piskóta és darásmetélt képe kétszer is – mindkét esetben szimbolikusan – előkerül. Első ízben a vendéglő szokatlan légkörét, illatait felidézõ férfi gondolataiban jelennek meg az egyhangú otthoni ételek, másodsor a régi élethez való visszatérés jelképeként. A regény által ábrázolt időben Pacsirta a pusztai birtokon szokatlanul zsiros, fűszeres ételeket eszik, sok vaját, tejet, tejfölt. Rokonai ajándékként is házi termékekkel látják el: disznósajtot, két üveg málnalekvárt, egy ringlóbefőttet küldenek, valamint egy tortát, „melyet Pacsirta és Etelka néni együtt remekelt”.¹⁹ Szülei a vendéglőben még nagyobb változást élnek át: a kor rafinált, gazdag, magyaros-franciás gasztronómiájával találkoznak. A Magyar Király hatalmas, ívlámpákkal világított termében

hőfehér abrosszal borított asztalok várják a vendégeket rajtuk „... sőtartó, frissen púpozott sóval, paprikával, borstartó, mustáros üveg, ecet, olaj, oldalt ezüstszerű üvegtálon almák, őszibarackok, fonott kosárákban frissen süített, ropogós császárszemlyék, sóskiflik, mákkal hintett cipócskák.”²⁰ Vajkay fiatalokra kedves eledelét; bogracs-gulyást, valamint borjúdíót eszik, és kipróbál olyan újdonságot is, mint a vaníliás metélt.

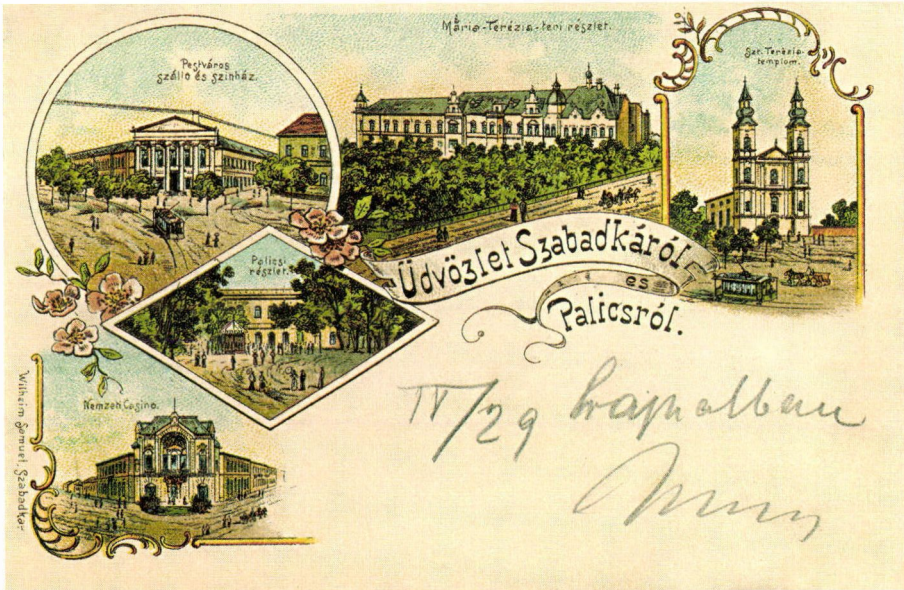
A hét folyamán az anya régi barátnőjénél, Záhoczky-nénál ebédel, majd részt vesz a Katolikus Nőegylet uzsonnáján, ahol habos kávé, befőtt és sütemény mellett beszélgetnek. Vajkay a hirtelen rájuk törő társadalmi élet révén egy ízben a főispánnál ebédel: húslevest csészében, kétféle halat, vesepecsenyét mártással, különféle tésztákat, és francia pezsgőt is iszik. Nyilvánvaló, hogy szeret jókat enni és Pacsirta izetlen főztje számára önként vállalt áldozat.

Élvezeti cikkek, szórakozás

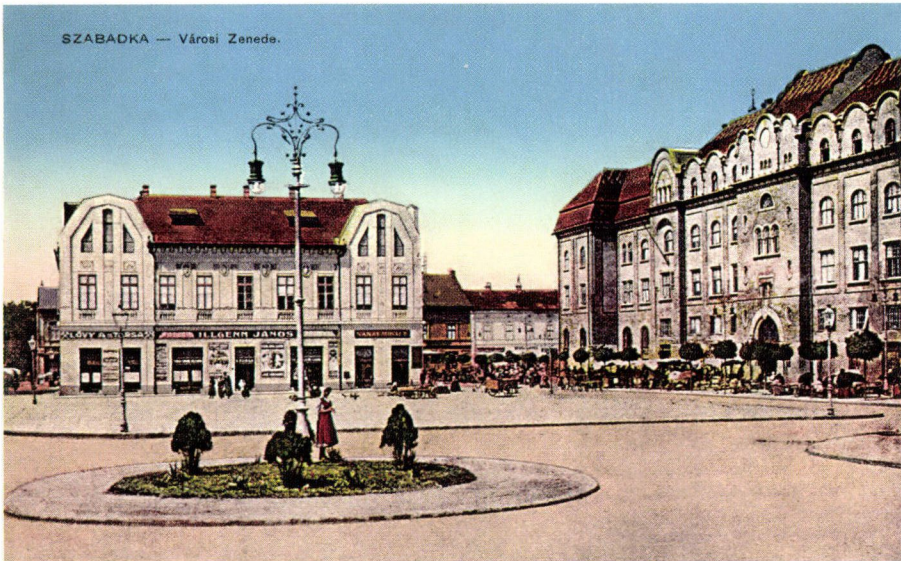
A századfordulón a tea-és kávéivás a polgári középosztály mindennapi szertartásaihoz tartozott. A történet során a Vajkay házaspár is többször – otthon és vendégségben – hódol a szokásnak. Teát isznak kései reggeli italként az „első napon” és sok rummal a férfi az átdorobézolt éjszaka után. A Nőegylet uzsonnáján a süteményhez, kalács-hoz haboskávét dukál. A férfiak hagyományosan a főtéri Széchenyi kávéházban isznak feketét, ez Vajkay számára is természetes lenne, ha nem vonult volna vissza a társadalmi élettől. A vendéglői étkezésekhez sört rendel magának, a főispáni ebéd francia pezsgővel zárul, a kaszinóban pedig száraz fehérbort szolgálnak fel neki a vacsorához „büdösvízzel”. Fiatalabb korában szeretett szivarozni, ez a kedvtelése a regény ideje alatt újra felbukkan. Könyvekről, olvasásról kevés szó esik. Az apa nem sokra becsüli a szépirodalmat, legszívesebben Nagy Iván családtörténeti munkáját lapozgatja. Pacsirta a tarkóvi birtokon egy Jókai regényt kerít magának, de anyja szerint szereti a „szép verseket” is, melyeket könyvbe másolva gyűjt. A színházi esték az ő húzódozása miatt hiúsulnak meg, így távolléte alatt a Gésák – Owen Hall zenés darabjának – megtekintésére is sor kerülhet. Vajkay ezen az estén csokoládébonbont vásárol feleségének, amit az másnap vendégével együtt majszol el. Az asszony fiatal korában szívesen zongorázott, Beethovent, népdalokat. Vajkay évtizedes kihagyás után is mestere a kártyajátékoknak, a Párducok asztaltársaságában tarokk, ferbli, alsós és makaó a csütörtök esték állandó programja.

*

A regény közege, a századforduló polgári világa a magyar társadalomtörténet viszonylag legjobban feltárt területe. Hanák Péter és Vörös Károly elméleti munkái nyomán (és ezekkel párhuzamosan) az életmód hagyományos területeit – lakáskultúra, öltözködés, étkezés, hétköznapok és ünnepek – előtérbe helyező családtörténeti munkák születtek. E tanulmányok közül témánk szempontjából különösen érdekes Visi Lakatos Mária pécsi polgárcsaládját bemutató írása²¹, melynek miliője, a Hanák Péter által tipikusnak tartott ötszobás polgári lakás számos vonatkozásában azonos a regényben ábrázolttal. Major Máté gyermekkori otthona²² – a Szabadkához Pécsnél minden tekintetben közelebb Baján – talán még ennél is jobban emlékeztet a Vajkay-házra. A konzervatív-historizáló berendezést hasonlóan jellemzi a művészettörténész Rév Ilona Építészet és enteriőr a századfordulón c. munkájában²³. Láthatjuk tehát, hogy a Pacsirta miliő-leírása nem légtüres térben lebeg, analógiák sora hitelesíti. A regény ideje után pár évvel megjelent, enciklopédikus tanácsadókönyv, A magyar család

MNM, Legújabbkori Főosztály, Képeslapgyűjtemény; ltsz.: 76-1147.

MNM, Legújabbkori Főosztály, Képeslapgyűjtemény; ltsz.: 75-209

aranykönyve által ábrázolt világ ugyancsak számos ponton – öltözködés, háztartás, viselkedés stb. – megegyezik a Kosztolányi által megjelenített mikrovilággal.²⁴

F. Dózsa Katalin *Letűnt idők, eltűnt divatok* c. munkájában bőségesen idéz szépirodalmi művekből – többek között Vajkayné ünnepi ruhájának szokatlanul részletes leírását is közli. A hatalmas műzumi gyakorlatra építő viselettörténész ezt bátran meg is teheti, hiszen a szépirodalom forrásainak csak egy részét jelenti. (Gyáni Gábor nem is e műve, hanem a Magyar Művészet első kötetében megjelent enteriőr-összefoglaló kapcsán ejt el egy kissé szkeptikus megjegyzést a nem megfelelő forráshasználatról).²⁵ Kaffka Margit regényeiből nemcsak enteriőr- és ruhaleírásokat, de sok olyan apró, életmódot ábrázoló részletet is kiemel, mely feltehetően nemcsak az érzékeny nőirő, de a századelő „valóságos” világába is bepillantást nyújt. Fábri Anna a női irodalmat feldolgozó-elemző írásaiban e sajátos szempont is fontos szerepet kap. A művelődéstörténész – s így Dózsa Katalin is – változatos forráshasználatra törekszik, márcsak azért is, hogy színes, élvezetes művet alkosson.²⁶ A tévedés lehetősége adott. De le kell-e ezért mondanunk, ahogyan azt a társadalomtörténészek sugallják az irodalom használatáról? Nem áll-e fenn ez a lehetőség a naplók, memoárok esetében is?

Az óvatosság a „teremtett világ”-gal szemben indokolt. Az irodalmi mű zárt rendszeréből egy-egy elemet kiragadni valóban veszélyes. Az író a valóságot kénye-kedve szerint alakíthatja, a hitelesség semmiféle kényszere nem köti. A műben fellelhető életmódi elemek így csak erős forráskritikával, analógiák ismeretében értelmezhetőek.

A Pacsirta, melyben a mindennapok ábrázolása egyszerre konkrét és szimbolikus, határozottan veti fel alapkérdésünket. Nézzünk egy beszédes példát! Pacsirta tükre szobája leg-sötétebb sarkában, az ajtó mellett függ, északnak fordítva. „Nem szerette magát nézni, mert az hiúság, és aztán minnek is?”²⁷ – tudjuk meg másutt, amikor a vonat ablakában megpillantja arcát. A tükör leányzóbai elhelyezésére vonatkozólag ez tehát nem adat, a főhős jellemzésére szolgál, a valósággal való szembenézés elutasítását szimbolizálja. Ott azonban, ahol Kosztolányi célja a tipikus kisvárosi miliő ábrázolása, apró, pontos megjegyzései nagy biztonsággal idézik fel gyerekkora tárgyi világát. (Ilyen az ebédlő ábrázolása).²⁸

A társadalomtörténet és a modern irodalomelmélet²⁹ egyaránt szkeptikusan viszonyul az irodalmi műben fellelhető „valósághoz”. Ez az álláspont – bármilyen elvszerűnek tűnik is – az életmód kutatói számára nehezen elfogadható. A realista ábrázolás újra és újra azzal kecsegtet, hogy az író a mindennapi életet az „átlagembernél” jobban látja. A legtöbbet idézettek, Kosztolányi, Babits, Kaffka Margit, Márai pontos, aprólékos leírásai nem hagynak kétséget afelől, hogy koruk jelenségeit, tárgyi világát a társadalomtudomány által is megkívánt érzékenységgel figyelték. Századforduló-századelőképünk kialakításában akkor is fontos szerepet játszanak, ha a társadalomtörténeti munkák forrásként nem számolnak velük.

Jegyzetek

- 1 TÍMÁR Lajos: Vidéki városiak, Magvető, 1993. 24.
- 2 GYÁNI Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. in: Polgári lakáskultúra a századfordulón Bp. 1992.
- 3 GYÁNI Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség, Magvető, 1983, 38.
- 4 GYÁNI Gábor: Bérkaszánya és nyomortelep, Magvető, 1922, 105.
- 5 TÓTH Zoltán: Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. Ethn. XCIII. 177–231.

- 6 A Dunánál. Történelmi Figyelő. Szerkesztette: HANÁK Péter RTV-Minerva Budapest, 1982. 318–331.
- 7 VILCSEK Béla: Az irodalomtudomány „provokációja” – irodalmi folyamat. Eötvös-Balassi kiadó Bp., 1995. 30–32. o.
- 8 NÉMETH G. Béla: Írók, művek, emberek. Krónika Nova. 1998. 10.
- 9 KRESALEK Gábor–VARGA Éva: Kisvároskép századunk húszas éveinek magyar irodalmában. In: Rendi társadalom-polgári társadalom 4. Debrecen, 1995. 235.244.
- 10 KOSZTOLÁNYI: Indiszkréción a művészetben; idézi Ács Margit; jegyzetek a Magyar Remekírók sorozat KOSZTOLÁNYI Dezső: Nero, a véres költő; Pacsirta; Arany-sárkány; Édes Anna, Budapest, Szépirodalmi 1974. 903. o. A továbbiakban a művet ebben a kiadásban idézem, erre vonatkoznak a lapszámok is.
- 11 369. o.
- 12 271. o.
- 13 369. o.
- 14 260. o.
- 15 333.o.
- 16 305. o.
- 17 294. o.
- 18 252. o.
- 19 397. o.
- 20 279.o.
- 21 VISI LAKATOS Mária: Élet egy régi pécsi polgárcsaládban in: Polgári lakáskultúra a századfordulón Bp. 1992. 121–141.
- 22 MAJOR Máté: Egy kisváros és egy gyermekkor emléke Bp. 1973.
- 23 RÉV Ilona: Építészet és enteriőr a magyar századfordulón Bp. 1983. 41–55.
- 24 F. DÓZSA Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok Bp. 1989. 304.
- 25 GYÁNI Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten in: Polgári lakáskultúra a századfordulón Bp., 1992.30.
- 26 Hasonló szerepet játszik a művelődéstörténeti munkákban a képi ábrázolás: a festmény, metszet, fotó többnyire nem az elemzés tárgya – a kor hangulatát hivatott felidézni.
- 27 259 o.
- 28 A Pacsirta c. filmben is, melyet Baján vettek fel, „ónémet” garnitúrával rendezték be az ebédlőt.
- 29 Lásd: Bevezetés a modern irodalomelméletbe szerk.: Ann JEFFERSON, David ROBEY, Osiris, Bp. 1995.

Way of Life and Interior Design in Dezső Kosztolányi's *The Lark*

Summary

Ethnologists and cultural historians often refer to fiction as their possible source. Sociology's relations to literary works, however, are ambivalent. Hungarian representatives of science are willing to cite effective extractions to illustrate their writings, but they hardly ever undertake a more detailed analysis. Modern literary scholarship's position of literary works' questionable coverage of reality does not encourage these attempts either. Researchers of everyday life, however, may not easily do without the scrupulous descriptions of realistic representation.

A distinguished piece of novel, also from this point of view, is Dezső Kosztolányi's *The Lark*. The provincial life of the turn of the 19–20th century revives on its pages. Through the everyday life of the Vajkay's, a typical middle class family's way of living unfolds itself. The novel tells the story of only one week, and the characters appear in few scenes. The five-room house, the family meals, clothing and customs are all shown in relief. The key question of the story is about the roles that the couple and their daughter fill in the life of the provincial town. Thus human relations, being very important for studying history on the micro scale, become conspicuous. The study deals with 'data' selected from the novel, according to the classical subject matters of lifestyle research. The question can be raised, whether these descriptions may be considered authentic and whether they may be used as sociological sources. The bourgeois way of life at the turn of the 19–20th century is a well-known area, owing to memoirs, contemporary accounts, diaries and photographs. The more or less just picture of the matter that is available may be tinged by the help of fiction, especially pieces rich in accurate descriptions like *The Lark*. Provided that these fit into the range of analogies, the employment of the novel as a source does not raise a problem, but confirms the knowledge already in existence. The study makes an attempt at adjusting the world represented by *The Lark* to the living notion of the turn of the 19–20th century.

Fordította: Sallay Gergely Pál

Peterdi Vera

Egy polgárcsalád élete és otthona a Belvárosban és az arisztokrata negyedben a két háború között

Esettanulmány

Előzmények és szempontok

A legújabb koros történeti muzeológiában a megismerés egyik lehetséges módja a terepen végezhető tárgygyűjtés. Előnyei más módszerekkel szemben a résztvevő megfigyelés lehetősége és a személyes kontaktus. Kollégáimmal együtt a terepgyűjtés módszerével ismerhettünk meg egy Ráday utcai lakást és a tulajdonosnőjét,¹ Halászfű Évát (H.É.) 1996-ban. Bár a teljes lakás dokumentálása mellett csak kevés tárgyat hozhattunk el² a családi hagyatékként őrzött gazdag, még használatban lévő, de már átrendeződött anyagból,³ H.É. kutatási céljainkat megismerve, szándékainkat elfogadva, felajánlotta a család általa ismert tárgykultúrájára és tárgyhasználatára vonatkozó nem lebecsülendő tudás- és emlékezetanyagát.⁴ Ennek eredménye, immár kettőnk személyes jó kapcsolata révén, három, egyenként 13; 46; 47 oldalas gépelt kézirat,⁵ amely egyfajta élet- és családtörténet, egyben életmód- és tárgydokumentáció is. Ezek szövegét alapul véve, de további beszélgetésekkel, helyszíni felmérések adta forrásanyaggal, családi iratokkal, tárgyakkal és fotókkal kiegészítve, szakirodalmi és korabeli források hozzárendelésével készült ez a tanulmány. Megközelítése ennek megfelelően részint társadalomtörténeti, részint néprajzi-muzeológiai, azaz a jelenből visszafelé haladó *tárgyelemzés* és *oral history*. A kutatásnak ebben a kezdeti szakaszában levéltári forrásokat, azaz hagyatéki, közjegyzői okiratokat, az építkezés műszaki dokumentációját még nem használtam. A dolgozat így módon csupán résztanulmány.

Az adott idő-, tér- és társadalmi keretek közt mozgó, ezek alapján értelmezhető anyagot egyetlen szempontból, az identitás-vállalás megnyilvánulási formái alapján elemzem. A szempont-kiválasztás tulajdonképpen kézenfekvő volt, az adatközlőnek a kézirat szerkezetét is meghatározó megközelítéséből adódott. Családjuk történetének azt a szakaszát (1923–1933) írta meg – a tárgyi anyag, a tárgyhasználat és az életmód bemutatásával –, amikor és amiben a városi középosztályhoz tartozásuk legjellemzőbben nyilvánult meg. Számunkra ez az életszakasz több szempontból is jól hasznosítható. Egyfelől azért, mert a fővárosi közép-polgárság mindennapi élete a két háború közti időszakban kevésbé feltárt. Másfelől, mert szülei éppen ekkor bérelték ki és rendezték be teljesen újonnan lakásukat, így magát az otthonteremtést érhetjük tetten, konkrét keretek közt és struktúrában. A rendelkezésünkre álló adatok segítségével kísérletet tehetünk az életforma és a tudatviszonyok összehasonlító vizsgálatára is.

A kézirat formailag leginkább az irányított, felkérésre írt élettörténet,⁶ azon belül is az életrajzi elbeszélés⁷ kategóriájába sorolható. A speciális forrásanyagként értelmezhető, ebben a dolgozatban csak kiemelt részletekkel megidézett munka a műfaji sajátosságoknak megfelelően személyes, leíró jellegű, aprólékos. Ugyanakkor a kiválasztott elemek alapján rekonstruált, egy-egy témacsoportra, korszakra leszűkített/leegyszerűsített, ezen belül is témaváltogató. Bár döntően szubjektív, érzelmek által irányított, nemcsak az individuumot érezzük belőle fontosnak, hanem a rétegarculat kinyilvánítását, a képviselt réteg önmeghatározását is, amit a forrásszöveg meggyőzően képvisel. A személyes történések, a környezet-ábrázolás mögött kibontakozik az egyént magába foglaló társadalomkép is.⁸

Ez a tanulmány azt kísérli meg, hogy a családi előzményeknek, a lakáskörülményeknek és tárgy kultúrájának, a szokásoknak, a viselkedés- és gondolkodásmódnak, mint az adott forrás nyújtotta megközelítési módoknak a segítségével reprezentálja azt a családra jellemző, sok összetevőjű, bonyolult önazonosságképet, amely az örökölt, tanult, tehát társadalmilag meghatározott és egyéni mentalitásjeleken keresztül kirajzolódik.

A mentalitás örökölt elemei

A közvetlen elődök a genealógiában 2–3 nemzedékre visszavezetve, a vagyoni és uralkodó elit alatti szinteken, a középrétegek különböző, történetileg is változó csoportjaiban helyezkedtek el. A német dédnagymama kivételével magyar származású és hangsúlyozottan magyar önazonosságtudatú család lokálisan Budapesthez, eredetének fenntartott gyökereit tekintve pedig Nagykátához köthető.

Az apai ág

H.É. édesapját, dr. **Halászfy Zoltánt** (a továbbiakban: H.Z.) még Halász Zoltán Lajos Gusztáv néven⁹ anyakönyvezték az egri római katolikus plébánián, 1880 májusában. A polgári-hivatalnok családba született fiút szülei az elemi iskola elvégzése után gimnáziumba írtatták,¹⁰ az egri ciszterciánál érettségizett. Egy éves egri papnövendékség után Pesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, jogi és államtudományi (utr. jur.) doktorátust szerzett. Ez modern felfogás szerint is tényleges, szakszerű ismereteket, egyben a jól képzett polgár kategóriáját biztosította számára, a maga erejéből elért teljesítmény büszkeségével. Ekkorra már jól beszélt németül, franciául, tudott angolul, olaszul is. A gimnáziumban görögből és latinból érettségizett. Nyelvismerete révén a német, francia, angol kultúra vonzáskörébe került, ami a polgári jellemzők között nagypolgári vonásnak számított.

Sorkatonai szolgálatát az egyik császári és királyi vadász-zászlóaljnál, Dél-Tirolban töltötte, a családi fényképgyűjteményből származó fotók¹¹ tanúsága szerint. A kézirat szövege csak az esküvő leírásánál utal rendfokozatra, ott főhadnagyi egyenruháról ír. Korabeli forrásokból tudjuk, hogy tartalékos szolgálati idejét a császári és királyi 76. esztergomi gyalogezrednél, először mint kadét, majd 1909-től 1911-ig már mint tartalékos hadnagytöltötte.¹² 1943-ban a Magyar Királyi Honvédségnél tartalékos főhadnagyként tartották nyilván. A családfőnek a tiroli alakulatnál töltött ideje a családi önértékelés egyik fontos erősítője volt: „*Akkoriban ez, és a magyar huszárság volt a legismertebb, legelőkelőbb fegyvernem. Tirolban szolgált... Tirol történetét is elmesélte. Nagy odaadással és érdeklődéssel hallgattuk.*”¹³ Ez a vonás saját önazonosság-tudatában is fontos szerepet játszott, nyilván annak alapján is, hogy akkoriban társadalmilag „úrnak lenni” csaknem szinonim volt a „katonatisztnak lenni” meghatározással.

Ugyanez, az „úriság” kategóriájával meghatározható magatartás nyilvánul meg hosszú és kellemes legényéletének jellegében is: „*Édesapám... Nagy szívtipró hírében állt. Még a főnemesi körökben mozgó, híres, szép és finom modorú...énekesnőnek, Pálmay Ilkának is tette a szépet.*” Ugyanis, még az akkori szokások szerint is meglehetősen későn, 38 éves korában nősült meg. Akkortól azonban, „...*hűséges, gyengéd férj és gyermekeiért minden áldozatot meghozó apa vált belőle.*” Minden tekintetben hozzáillő feleséget kapott Gemperle Ilona személyében, aki a kor kifejezésével élve „jó házból való”, katolikus nemesi ösökkkel és meglehetősen anyagi javakkal bíró, művelt, csiszolt modorú, csinos fiatal leány volt. H.É. lényegesnek tartotta kihangsúlyozni, hogy nemcsak szellemileg és érzelmileg bizonyult tökéletesnek H.Z. választása, de házasságuk a közösségi minták elvárásainak is megfelelt.¹⁴

Gemperle Ilona egyéb erényei mellett okos asszony volt, így szuverén egyéniségként is jól tudott alkalmazkodni a tőle elvárt női szerephez, és magatartásával hozzájárult férje társadalmi érvényesüléséhez. H.Z. – a Magyarországi tisztí cím- és névtárból származó adatok alapján¹⁵ – 1919-ben pénzügyi titkárként, később már magas beosztású köztisztviselőként dolgozott Budapesten, a Székesfővárosi Magyar Királyi Pénzügyigazgatóságon. Pénzügyi főtanácsosként ment nyugdíjba. Így tehát az „úriság” másik korabeli szinonimája, az állami hivatalból élés is megfeleltethető H.Z. társadalmi hovatartozásának.¹⁶ Korrekt, megvesztegethetetlen hivatalnokként jellemezhető; soha nem fogadott el külön juttatásokat, de *soha nem csinált adósságot sem*. Már nyugdíjaztatása után, 60 éves korában szerzett ügyvédi oklevelet és a közjegyzői tevékenységhez szükséges okiratot. Leánya közlése szerint az 1930-as évek végének krónikus (a zsidótörvények intézkedéseinek következményeként fellépő) „ügyvédihiány”-a okán kérték fel, mint nagy gyakorlattal rendelkező jogászt, járuljon hozzá a helyzet megjavításához. Az, hogy vállalta ezt a késői továbbképzést, mindenképp progresszív szakmai aktivitásra vall. 1944 őszéig, viszonylag fiatalon bekövetkezett haláláig, praktizált.

Halászfy Zoltán édesapja, **Fischer Antal** (H.A.), „*Sztárnyán született a Radvánszky-kastély közelében*” 1857-ben Radvánszky Gusztáv (1810) (R.G.) földbirtokos¹⁷ természetes fiaként. Anyja (az ő vezetőkéneve volt Fischer) német nevelőnőként¹⁸ állt alkalmazásban a Radvánszkyaknál, feltehetőleg az éppen özvegy R. G. fia mellett. Bár apja – az akkori társadalmi elvárásoknak megfelelően – nem vehette a nevére, sorsát nemcsak figyelemmel kísérte, de taníttatta is a jó képességű fiút, aki így érettségizhetett. Közhivatalnok lett, pénzügyi tanácsos előbb Egerben, majd a 20. század első éveitől Pesten. A családi adatok alapján számvizsgáló volt a Magyar Kir. Pénzügyminisztérium számvézőszékénél. Mint állami alkalmazott nyilván kötelességének érezte a névmagyarosítást¹⁹ – így lett Halász a családnevük. „*Rendkívül türelmes, ... finom, halk modorú úr volt [rendszeres templomjáró, gyönyörűen hegedülő, művelt férfi] ... várbeli lakásukból a napi délelőtti sétájára indulva barátjaival latinul és görögül társalgott.*”²⁰

Felesége, **Ledermayer Franciska**, elszegényedett dunántúli földbirtokos lánya volt.²¹ A házaspár lakás- és életkörülményei a vizsgált időszakban társadalmi pozíciójuknak megfelelőek voltak. A csendes, patinás, hagyományosan urbánus budai Várnegyedben, a Várfok utcában laktak, saját 3 szobás öröklakásukban. Gyermekeiknek – a már férjezett, két gyermekes Piroska lányuknak és a még legény Zoltán fiuknak – is vettek egy-egy öröklakást. Fiuknak a Gellérthegyen, az Orlay utcában. Mindketten Zoltán jegyessége illetve házasságkötése idején hunytak el. Rangjuk még temetői elhelyezésükben is kifejezést nyert, mint ahogy ezt a kézirat szövege is jelzi azzal, hogy a Farkasréti temetőben „*az első központi parcellában nyugszanak, közvetlenül Keleti Károly sírja mellett*”.

H.Z. tehát a családi identitásvállalás alapján szülői révén anyagilag és erkölcsileg tisztességes, bár talaját veszített családból származott. Ezzel magyarították, hogy H.A. élete végéig kisebbségi komplexusban, önazonosság-zavarban szenvedő, visszahúzódó, puritán protestantizmusát előtérbe helyező férfi maradt. Ezt a bizonytalanságot jól érzékelteti a róla készült portré is.

Az anyai ág

H. É. édesanyja, született **Gemperle Ilona** Karola (G.I.) 1895-ben látta meg a napvilágot szülői első gyermekeként²² Nagykátán, ahol édesapja, Gemperle Károly főjegyzőként a város elit rétegéhez tartozott. A helyi tanintézményekben elvégzett iskolák, a négy elemi és a négy polgári osztály után az akkorra anya nélkül maradt 2 lányt édesapjuk a pesti Ranolder

Intézetbe adta,²³ valójában apácazárdába, internátusi elhelyezéssel. „Egészen másképp alakult volna minden, ha a nagymama életben marad. A lányok az Angol kisasszonyokhoz jártak volna, érettségiztek volna. A nagyapukám ellenben azt mondta: <azoknak a lányoknak, akiknek meghalt az édesanyjuk, szigorú nevelésben kell részesülniük, hogy felkészülhessenek az önálló életre.> Ezért a leghíresebb iskolát kereste ki nekik. Azért jártak két évet, hogy mindketten együtt járassanak. Bentlakók voltak.” A lányok a két kereskedelmi osztály elvégzése után – ahol franciául és németül is megtanultak – hazatértek a szülői házba.²⁴ G.I. húga korai halála után édesapjával és a csonka családhoz csatlakozó, végig velük maradó távolabbi rokonokkal, Ilus néniével²⁵ élt Nagykátán 1919-ig. Bár később remekül megállta a helyét feleségként és anyaként, kortársaitól eltérően nem sietett a férjhez menéssel. Hosszúra nyúlt leánysága és a később is Nagykátán töltött nyarak révén egész életében megmaradt vidékies lelkületű személyiségnek, megőrizve kiegyensúlyozott egyéniségét.

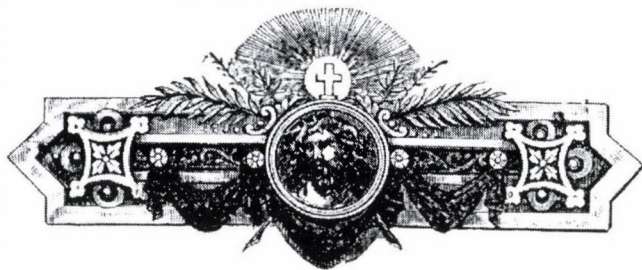
Gemperle Károlynak a zürzavaros, társadalmi pozíciójukat, egész sorsukat veszélyeztető Tanácsköztársaság alatt átmenetileg Pesten szereztek állást barátai. Lányát parasztasszonynak öltöztetve menekítették utána Nagykátáról. Így történhetett, hogy G.I. és H.Z. Budapesten, ismerősöknél, megismerkedhetett egymással. Még abban az évben házasságot is kötöttek, meglehetősen abszurd körülmények között.²⁶ A kéziratnak az eseményre vonatkozó leírása nemcsak a Mátyás-templomban tartott esküvő fényes mivoltát, de hagyományos nemesi-dzsenti jellegét is érzékelteti.²⁷

A házaspár közös életét társadalmi helyzetének elvárásaitól eltérően albérletben kezdte,²⁸ s már megszülettek gyermekeik: 1921-ben **Zoltán**, a *trónörökös*, 1923-ban **Éva Pirokka Ilona** (1. sz. melléklet), amikor saját, önálló lakásba költöztek. Leányuk szerint igen harmonikus volt a házasságuk, amelynek csak a férj halála vetett véget. Ezután G.I., 1982-ben bekövetkezett haláláig, Éva lányával élt.

Az anyai nagyapa, **Gemperle²⁹ Károly** (G.K.) (1865–1950) az Újhartyán határában fekvő Vatyapusztán született az alsó-dabasi járásban, ötgyermekes,³⁰ hívő katolikus családban. G. K. apja, **Gemperle Antal** (1822–1906) vatyai földbirtokos, anyja **Antal Katalin** (1832– 1913) volt, aki 1862-ben özvegyasszonyként ment G.A.-hoz. Ők egész életüket Újhartyán külterületein élték le. Károly fiukat azonban Budapesten taníttatták, aki a Horánszky utcai főreál iskolában érettségizett. Egy éves budapesti önkéntes katonai szolgálat és rövid jegyzőgyakornoki-írnoki előzmények után az 1880-as évek végén került Nagykátára segédjegyzőnek, majd 1893-tól jegyzője volt a községnek. Itt nősült meg már mint főjegyző 1894-ben, s itt is élt haláláig. Felcsége, **Végh Emília** (V.E.) (1865, Tápíószele-1905, Budapest) korai halála után nem házasodott újra, özvegyen élt.

G.K., aki mint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Községi és Közjegyzői Egyesületének elnöke, a megyei közigazgatásban is fontos pozíciót töltött be a helyi társadalomban játszott kiemelkedő szerepe mellett. Korabeli forrásból tudjuk, hogy főjegyzősége idején az elmaradt település sokat fejlődött, ami nagy mértékben köszönhető személyének. Az ő hivatali működése idején jött létre a szociális és társadalmi intézmények sora – kül-és belterületi iskolák, gazdakör, önkéntes tűzoltó- és dalos egyesület –, és akkor épültek ki az infrastruktúra korabeli létesítményei is: villany-bevezetés, ártézi kutak, járdák, fásítás.³¹ Átépíttette a községházát, s felépíttette Medgyessy Gyula plébánossal együtt a Salvator-apácák zárdáját. Ő építtette Giergl Kálmán (1863–1954) barátjával, a Klotild-paloták tervezőjével, a jegyzői lakást, amire a család mindvégig igen büszke volt. *Hintón járó úriember és példamutató polgár volt.* Magánemberként puritán, korrekt, akkurátus, szerény, társadalmi értelemben viszont agilis, modern gondolkodású ember volt. A progresszív szellemet G.K. képviselte a családban, csakúgy, mint a szilárd identitástudatot. Biztosítani tudta az urbánus értelmiségiközéposztálybeli életet élő lányáék számára is a társadalmi hovatartozást megerősítő hátteret,

BUDAPEST-*Lipótvárosi* (Magánhasználatra)
PLÉBÁNIA

Budapest-*Lipótváros* 1923. év
augus. hó 25. napján született
és a *Szentonkoltomban* 1923. év
június hó 23. napján ..... sz. alatt
megkereszteltetett:

Név: *Eva, Pirk, Honke*

Szüllők: *L. Halász Joltán m. k. p. n.*

Fia: *Gemperté Kona* fiat.
lánys.

Keresztelte:

Dr. Vargha Noád
kaplán.

LAISZKY JÁNOS BIZTERGOM

lányának küldött havi apanázzsal s a családi birtokról származó természetbeni juttatásokkal pedig az anyagi biztonságot is. Személye állandó és központi szerepet kap a visszaemlékezésben.³² Az általa megteremtett – és a kéziratban részletesen felsorolt – polgári vívmányok közül H. É. a nyarakat mindig Nagykátán töltő családot legközvetlenebbül érintő intézkedését emeli ki: „*Nagyapukám széleskörű összeköttetéseinek és kiváló modorának köszönhetően sikerült elérnie, hogy ezen a vasút ... szempontjából jelentéktelen helyen – a község érdekeit szolgálva – a gyorsvonat megálljon*”.

Felesége, V.E. származása volt – a családi visszaemlékezés szerint – társadalmilag a legkiemelkedőbb. Az ő elődei képviselték a családban a legkifejezőbb módon az ősi rangot, s általa az úri középosztály.³³ „*Nagymamám [Végh Emília] nagyszülei Bécsben, a császári udvarban éltek. Nagyapja V. Ferdinánd [1835–1848]³⁴ császárnak volt személyi titkára. Név szerint dévaványai Dévay³⁵ Zsigmond [földesúr]. Halála után özvegye Herovics Ludovika az összes ingóságait a családi birtokra, Szent Lőrinc káptalára szállíttatta, és két lányával a <világszép> ... Ágnessel és Karolával hazaköltözött. Az ő halála után kerültek a [biedermeier] bútorok Nagykátára, nagyapukám házába, mert feleségül vette a Dévay Karolina [1840–1880, meghalt gyermekágyi lázban] és verebi és tassi Végh Imre [1828–1891, kántortanító] házasságából született... Végh Emmát”, a három gyermek közül az egyiket. A rendkívül széles látókörű, biztos ízlésű, határozott fellépésű nagymamának családi örökségként Szentlőrinc káptalán 300 holdas, külön vagyonát képező birtoka volt, több szobás udvarházzal és gazdasági épülettel. A kor szokásaitól eltérően gazdaságát maga irányította. A jegyzői lakás szalonjában elhelyezett női íróasztalát H.É. az akkori viszonyok ismeretében kirívónak, szinte szimbolikus jelentőségűnek tartotta. V.E. fiatalon, szerencsétlen körülmények között halt meg.³⁶ Korai halála a családot, főleg leányai jövője szempontjából, igen hátrányosan érintette. – A birtok további sorsáról egyelőre nem tudunk, de még H. É. idejében is műveltetett a nagyapa földeket, s kijártak a 7 kataszteri holdas szőlőjükbé.*

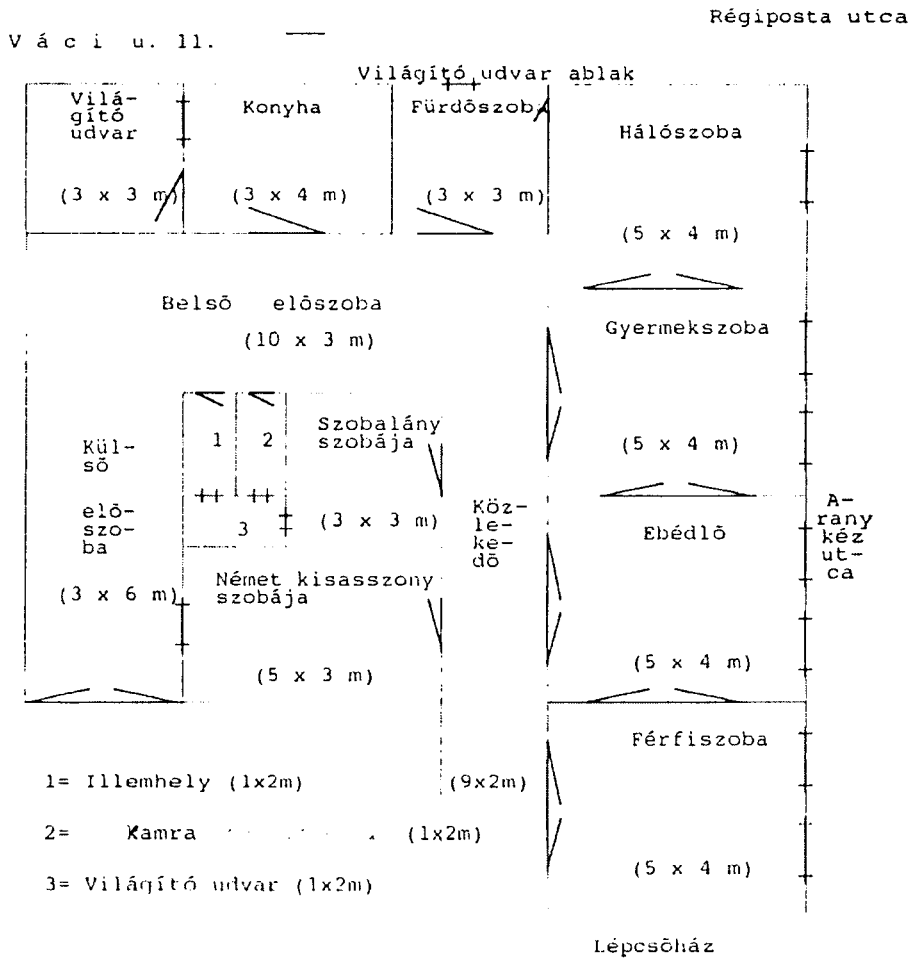
Ez a családi ág – főként a végig meghatározó szerepet betöltő Gempere nagypapa révén – képviselte a Halászfy család számára a stabilitást, a megfelelő társadalmi státust, a jó értelemben vett hagyományörző konzervativizmust.

A család térbeli keretei a vizsgált időszakban

A polgári rétegek budapesti területi elhelyezkedéséről még keveset tudunk.³⁷ Amit példának alján mondhatunk, az az, hogy a Halászfy család tagjai, mint a konzervatív keresztény középosztály képviselői, különösen kedvelték a hagyományosabb, szolidabb, klasszikusan urbánus, de az új társadalmi ambíciókat is rejtetten magukban hordozó belső városrészeket. Nem a városiasodást, hanem a *várost* keresték: Budát, a Belvárost, a Duna-partot, majd az ezeknél később kiépülő mágnás-nyegyedet. Másrészt a modern kényelem és színvonal igényével, szeretetével,³⁸ illetve a reprezentativitással jellemezhető, amit számukra nem a két háború között épült új épületek – mint például a társasházak és az öröklakások – jelentették, hanem azoknak a belső városi bércpalotáknak az elegáns, legszínvonalasabb lakásai³⁹, amelyek egy korszakkal korábban, de már a modern urbanizációs törekvések keretében jöttek létre.

A Halászfy házaspár időközben megszületett két gyermekével – a korábban már említett albérletek, s rövid rózsadombi tartózkodás után⁴⁰ – 1923-ban költözött be első közös lakásába, az akkori IV. kerület, Váci utca 9. magasföldszint (tkp. I. emelet) 4-be, egy négy szoba, két személyzeti szobás lakásba. Szerencséjük volt ennek a minden szempontból megfelelő lakásnak a megszerzésével,⁴¹ mert az 1920-as évek elején Budapesten igazán reménytelen volt a lakáshelyzet.⁴²

Váci utca 9. fél emelet 4. számú lakás alaprajza
(3 emeletes épület)

Váci utca 7.

I. rajz

A ház a Belváros szívében állt, s igen híres épület volt: az ún. „Hét választófejedelem-ház”, később Nákó-ház.⁴³ A család érzelm- és gondolatvilágának nagyon jól megfelelt ez a patinás, archaikus épület. A háromemeletes, kéthomlokzatos, egyfelől a Váci, másfelől az Aranykéz utcára néző klasszicista épületet Hild József építette gróf Nákó Sándor részére 1840-ben, a közismert régi fogadó helyére. Építészeti érdekessége, hogy a hagyományos, a már álló házak által megkövetelt zárt udvaros rendszer itt nem függőfolyosókkal, hanem főfalon belüli dór oszlopos, illetve féloszlopos tagolású, félig nyitott folyosóval épült. Nákó Sándor 1848-ban bekövetkezett halála után a házat többször átalakították.⁴⁴ Korszakunkban a század eleji átépítést tükröző szecessziós kultéri⁴⁵ s beltéri elemek, illetve kiképzés, mint a liftajtó, lépcsőkorklát, nyílászárók jellemzik az épületet. „*A bejárati ajtó nagy fehér szárnyas ajtó volt.⁴⁶ szecessziósan maratott üvegetéttel. Csillogó sárga réz fogantyúval nyilott... A kilincsek széles hátú, kissé lefelé hajló, a végén kerékszerűen lekerekített formával... A fürdőszobában... nagy tükör fölött réz falikar... [a gyerekszobában] a kályha fehér porceláncsempéből készült..., [az ebédlőben] vörösesbarna díszes mintájú cserépkályha... A lámpa [a gyerekszobában] ...tál alakú tejjüvegből rózsaszín virágmintázattal, rézverettel és réz függesztő láncsal. A mennyezeten mintás fehér gipsztányér [=stukkó] keretezte a láncot. Az ablakokhoz mindenütt fehér ablaktáblák (spaletták) tartoztak. ... a négy szoba... a szárnyasajtókon keresztül összenyitható volt.*” Ezt a lakást 1933-ig lakták.

Ekkor, bár szerették kényelmes, világos, elegáns otthonukat, családi okokból⁴⁷ váltaniuk kellett. Annak ellenére, hogy a lakás-mizéria változatlanul tartott, egy előnyös véletlennek köszönhetően – H. Z.-nak az Almássyak ügyvédjével való ismeretsége révén – sikerült az arisztokrata negyedben egy négy szoba, személyzeti szobás lakáshoz jutniuk. Ez a lakás a Váci utcainál lényegesen elegánsabb volt. Ugyan nem nagyobb, mint az előző, ráadásul északi fekvésű, de magas belterű, boltíves, kandallós, bőrtapétás, mozaik-parkettás.⁴⁸

A IX. kerületi, Ráday és Erkel utca sarkán álló ház a katolikus főúri családok 19. század második felében kiépült, előkelő, szertartásosan visszafogott arisztokrata-negyedének⁴⁹ egyik palotája volt.⁵⁰ A két háború közti átépítések, tulajdonjog-változások hatására a negyed magánpalotáiban ekkorra már helyet kapott a középpolgárság is,⁵¹ ahogyan ezt a vizsgált család esete is megerősíti. Halászfűk úgy kerültek az Almássy-palota egyik lakosztályába, hogy Almássy Denise eladta saját, az épület első udvarának utcai részén lévő lakását az új háztulajdonosnak, aki azután bérbe adta azt.

A belső lépcsős, eredetileg két szinten elhelyezkedő bérlemény földszinti, mintegy kétszáz négyzetméteres része jól megfelelt a Halászfű családnak. Beköltözésük után, praktikus okokból a lakosztály eredeti hangulatát, jellegét megváltoztató átalakításokra kényszerültek. Meg kellett szüntetni az emeletre vezető belső feljárókat: az előszobából felvezető mives kovácsoltvas csigalépcsőt és a fürdőszalonból nyíló faragott falépcsőkorklátot, valamint szobává alakítani a kövezett, belső udvarra néző úgynevezett fürdőszalont, amelyből fakereetes üvegfal rekesztett el egy kis öltöző-belépőt. Csak ez utóbbi volt parkettázva. Elbontották a két szobában is felállított kandallókat – a harmadikban cserépkályha állt már akkor is. Nem tudták ugyanis jól átmelegíteni velük a helyiségeket. Helyükre Mária-üveges UNIO kokszkályhák kerültek, amelyek ugyancsak hangulatosak voltak. Megmaradt viszont az értékes rakott parketta, az elegáns bolthajtás, s az egyik szobában a falat fedő bőrtapéta. A fogadószobának berendezett középső helyiségben máig áll az Almássy grófnőtől örökölt, egész falat beborító, beépített, üvegezett polcrendszer, amelyet Halászfűk jelenleg edénytárolónak használnak. 1945 után egy szobát, az ebédlőt, elvették a családtól.

A belső tér és tárgyai (lakásinteriőr)

Vizsgált lakásmodellünk megfeleltethető annak a történészek által meghatározott kategóriának és a többi lakásberendezési-felszerelési, térhasználati stb. alapsémának is, amelyekkel e társadalmi réteg életmódja általánosan jellemezhető⁵², s amely a középpolgári lakás ismérveit körvonalazza. E szerint a városi középosztály tagjai a 20. század elején a bérházak, bérpaloták első (esetleg második) emeletének utcai frontján, 3–6 szobás lineáris szobaelrendezésű lakásokban éltek. Ezen a meghatározáson sokat finomítanak, pontosítanak azok az egyéni/egyedi, egy-egy családra, adott lakáskultúrára érvényes sajátosságok, amelyek révén jellemzővé és jellemezhetővé válnak a rétegsoporton belüli különbségek. Hiszen az ellentmondásokkal teli 20. században a városi társadalomra az a legjellemzőbb, hogy megnő az individuum, az új polgári önérték, a magánemberi autonómia – ezáltal az intim szféra – szerepe, amely a lakások „magánterületté” nyilvánítását hozza magával. Ugyanakkor azonban szigorodnak azok az előírások és elvárások is, amelyek e tereknek a használatát, kitöltését, belakását meghatározzák. S mindezek ambivalenciájában is állandó a változás – bármennyire finom és észrevehetetlen is olykor (az 1920-as években éppen visszafogottabb).

A Halászfy család lakáskultúrájának tárgy- és térhasználat elemzésénél ezért a tipikus és az egyedi sokszor nehezen megállapítható szimbiózisát próbáljuk tetten érni az említett jellemzők nyilvánosságra hozatalával. Ehhez az adott leírás hiteles forrásnak tekinthető még akkor is, ha számolunk hiányosságaival: az ábrázolt lakásszerkezet és tárgy-együttes már a múlté, láttatásához pedig csak az írott és szóbeli forrás, az átstrukturálódott⁵³, és a múzeumba került kisszámú tárgyi anyag áll rendelkezésünkre az akkori élő konstrukció helyett.

A mintegy 210 m²-es Váci utcai lakás beosztását és helyiségeit az 1. rajz mutatja, melyet H.É. készített. Ennek alapján észlelhetjük a 18. századi polgári előzményekkel bíró lineáris szobaszerkezetet⁵⁴, az Aranykéz utcai frontra nyíló ablakokat, az útmutatók/tanácsadók adataival igazolt méretű és funkciójú mellékhelyiségeket és a lakásszerkezet átépítések következtében előállt sajátosságát, az előszobák megszokottól némileg eltérő megoldását.⁵⁵ A család jelentős értékű ráfordítással igyekezett olyan magas szintűvé fejleszteni otthonát, hogy az a polgári értékrendjüknek megfelelő életmódot reprezentálja. A lakásnak ez a kiemelt szerepe az összes szükséglet kielégítésének sorrendjében csak a legmagasabb társadalmi osztályokra jellemző.

Az egyes helyiségek bebútorozása-felszerelése, a szobák funkcionális elkülönítése a beköltözéskor, egyszerre történt.⁵⁶ Esetükben nem is történhetett volna másként, hiszen korábban nem volt saját lakásuk. H. É. szóbeli közlése, miszerint sem előző lakóhelyeikről nem hoztak át, sem örökség útján, sem stafírungra nem kaptak bútort, az egyidejűséget erősíti meg.⁵⁷ Minden bútort újonnan vettek, készen. Kis szériában készült, asztalos technikával előállított, historizáló stílárú elemekkel díszített bútorokról van szó. A többi lakás-felszerelési, használati tárgy közül az értékképző szerepet betöltő darabokat viszont nagyobb részt örökölték, a funkcionális tárgyakat újként vették, vagy csináltatták.

A bútorvásárlásnál a rendelkezésre álló összeg, a kínálat, a rétegelvárások, a társadalmilag diktált szabályok⁵⁸ és a kényelem szabtak határt. A mellékhelyiségek esetében mindenképpen a praktikum és az intimitás igényeinek kielégítésére törekedtek. A társadalmi elvárásoknak pedig elsősorban a presztízst és reprezentációt képviselő férfi- vagy fogadószoba⁵⁹ bútorzatával kívánták megfelelni. Így az összes helyiség közül ennek a bútorértéke volt a legmagasabb, talán a konyháé és a kamráé a legalacsonyabb.⁶⁰

A szobákat a még a 19. században gyökerező, általános jellegű szokásoknak megfelelően teljes garnitúrákkal rendezték be. Ezek beszerzésénél minden szempontból idegenkedtek az szélsőségektől, az extravagáns, túl modern daraboktól és a kommersz tömegárutól. A minő-

séghez ragaszkodtak, s bizonyos kereteken belül az iparművészeti kiegészítőkhöz is. Egyetlen helyiség bebútorozásánál kényszerültek kompromisszumra, az ebédlőnél. Pillanatnyi anyagi kereteik nem engedték, hogy a férfiszoba-bútor színvonalán álló ebédlőgarnitúrát vegyenek, az aktuális kínálatban viszont nem találtak olyan középkategóriás árut, amely tényleges elvárásainak megfelelt volna. Mivel várni nem tudtak, egy valóban meglehetősen alacsony színvonalú együttest vásároltak meg. Ők is elégedetlenek voltak vele, de a mindenképpen a megkérdőjelezhetetlen minőséghez ragaszkodó Gemperle nagypapa egyenesen „silányan” tartotta a garnitúrát.

Az értékkepzők kategóriájába tartozó lakástextilek, a porcelán és kerámia étkészletek, a kristály- és ezüstmű, a dísz- és emléktárgy-anyag azonban gazdag és egyenesen magas színvonalú volt.⁶¹ Ezek mutatták legeggyértelműbben a család történelmi kötődéseit és múltban gyökerező polgári hagyományait az eredendően az arisztokráciára jellemző időbeli folytonosság érzékeltetésével. – A polgárságnál már a 18. századtól a bútorokban tárolt értékek fontosabbak voltak maguknál a bútoroknál is.⁶²

A „komplett szobák” az enteriőrök összhangját, de az otthonosság-érzést, a kényelmet is biztosították, amely a két háború közti időszakban újra a középosztály igényeként jelentkezett a századvég merev, célszerűtlen berendezési tárgyai, kirakat-reprezentációja után. A Váci utcai lakásban nagy, puha fotelék, komfortos karosszékek, meleg színek, hangulatos fényt árasztó falikarok és sok-sok értékes textília nyújtotta ezt.

A továbbiakban térbeli elrendeződésük sorrendjében elemezzük a helyiségeket.

Előszobák

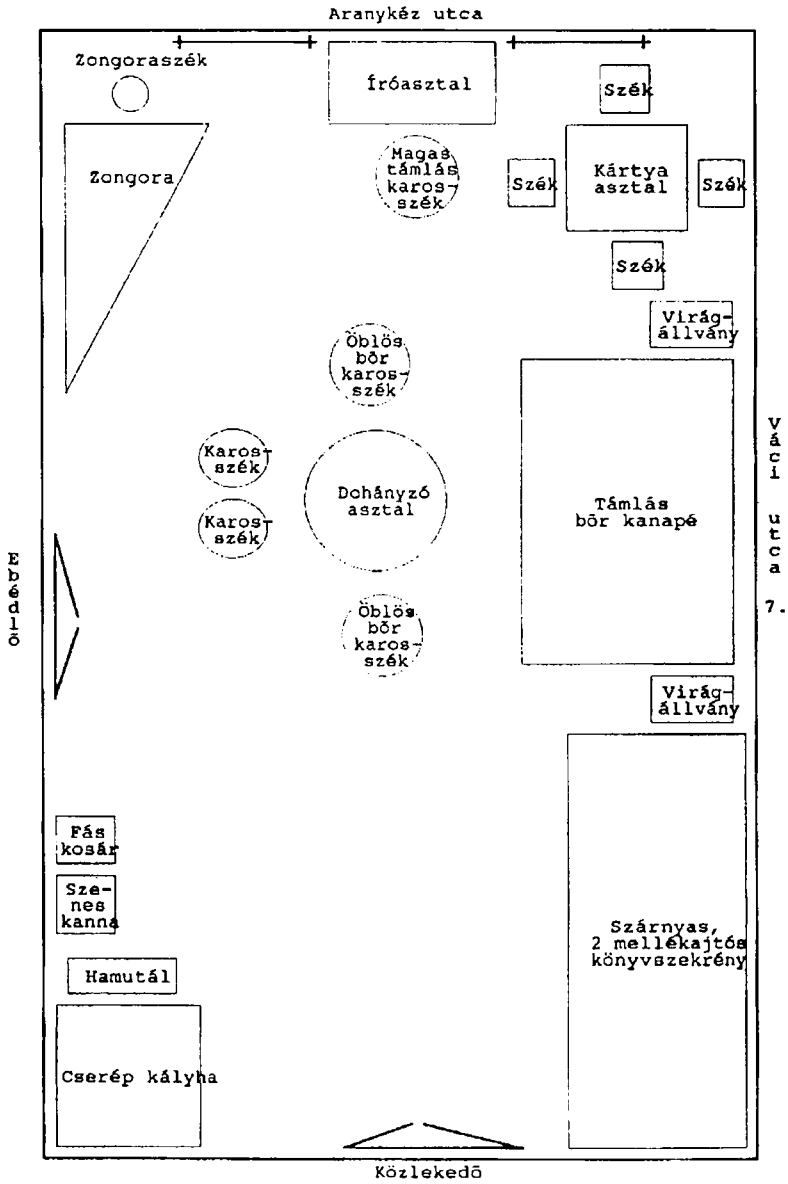
A berendezés megtervezettsége már az előszobák rendszerében érzékelhető. A külső előszoba töltötte be a hagyományos előszoba-szerepet modern, letisztult vonalú, vajszerű bútorokkal: sokfunkciós előszobafallal, rajta ruha-, kesztyű-, kalap- és bottartók, fa csillárral, virágtartó állvánnyal, és az ablakok előtt egyaránt, ovális asztalkával, hozzá tartozó sárga Thonet-székekkel.⁶³ Világos vajszerű volt a fal is, kézi festésű, paszellszínű rózsaszínű, rajta „*az akkor divatos árnyképek fekete lakkereiben*”. A hat méter hosszú helyiséget vörös kőszalufutószőnyeg fedte. Az ún. belső, ajtóval elválasztott előszoba *gardrób*ként funkcionált, akasztós és polcos szekrényekkel végigrakva. A szekrények mindegyikében szabott tárolóhelyük volt a ruháknak, cipőknek és a többi viseletdarabnak. Külön kis szekrényben tartották a tisztítószereket- és eszközöket. Itt fehérre festették a falakat, a sarkokban búrás világítótesteket helyeztek el. A közlekedő folyosó valóban *ajtáró* volt, falfelületén sok ajtóval. Minden szoba legalább két bejáratral rendelkezett, ezek közül az egyik a közlekedőről, a másik a mellette lévő szobából nyílt. A háló, intim szerepének megfelelően, belső megközelítésű volt. Második ajtaja, a tapétaajtó, a fürdőszobába vezetett. Ez volt az egyetlen egyablakos helyiség, a többi mind kétablakos. A rajzon minden szoba azonos méretűnek, 20 m²-esnek⁶⁴ van feltüntetve. A bútorok elhelyezése minden helyiségben jó arányérzékre, gyakorlatiasságra vall, miközben persze követi a korszak általános térelrendezési szabályait.

A férfiszoba

A lakás legreprezentatívabb, legszeparáltabb, de szerepénél fogva mégis központi jelentőségű tere volt a hol férfi-, hol fogadószobának (2. rajz) mondott helyiség. Kettős funkciója a polgári otthonok egyik sajátosságának tekinthető. A szobának férfiszoba jellegét adó íróasztal valójában a fogadószobák, szalonok rendszeres tartozékaként vált ismertté már a

Férfiszoba
(Bútorzat: paliszander)

2. rajz

19. század végétől, egyfajta tekintélyt sugárzó szerepben, olyannyira, hogy ezt a berendezési módot még a felsőbb társadalmi körök is a polgárságtól vették át.⁶⁵ A tágasra hagyott belterű helyiségbe került a lakás legdrágább, lelegegánsabb bútorzata, a paliszander fából⁶⁶ készült úriszoba-garnitúra. Hagyományos, a historizmus korában kialakult összetételű darabok alkották⁶⁷: zárt, üveges könyvszekrény, íróasztal, íróasztalszék, dohányzó- és kártyaasztal, s az ezeket kiegészítő bőr ülőbútor, amely a férfiszobák elmaradhatatlan együttese volt. Négy keskeny karfás karosszék tartozott a kártyaasztalhoz, egy támlás kanapé, két öblös és két széles karfájú karosszék pedig a dohányzóasztalhoz. A helyiség ezáltal bensőségesebbé vált, s kisebb családi-baráti társaságok fogadására volt alkalmas.

A garnitúra a két háború közti új historizmus, az ún. történeti modern stílusában készült, melynek jellemzői a nemes klasszicista oszlopok, empire párkányzat és asztal-lábazat, nagy tömegű szekrény voltak. Ez az együttes ennek a stílusnak szecessziós elemeket is hordozó egyik változatát képviseli. A szecessziós jegyek a díszítésmódban – bronz veretek, a székek réz papucsai, a világos borjúbőr kárpitozás – és a letisztult vonalvezetésű formaadásban jelentkeznek. A dohányzóasztal intarziabetéje és szögletes talpa,⁶⁸ a könyvszekrény metszett üvegbetéje és homlokzati virágfüzér-mintája is ezt mutatja. Utóbbi a francia szecesszió rokkó hagyományaiiban gyökerezik.

Úgy gondoljuk, hogy egy otthon tárgyainak stílusválasztása a társadalmi értelemben vett önkép egyik megnyilvánulási formájaként is értelmezhető. Ennek a bútornak a kiválasztásában is tetten érhetők a Halászfy házaspár identitásának⁶⁹ azok az elemei, amelyek a romantikus megközelítésű múlt-szeretben gyökereznek.⁷⁰ A többi helyiség racionalitásával szemben feltűnő a férfiszoba nagystílusú hangulata, harmóniája.⁷¹ Térrendezése is megosztottabb az egyéb szobáknál. Négy centrális teret különíthetünk el: a társalgás, a játék, a zene és a művelődés /iratrendezés, levelezés helyszíneit. A kiegészítők és az egyéb bútorok is elegánsak, a legjobban megbecsült dísz- és emléktárgyak ide kerültek. Ezek nem feltétlenül értékesek, nem is az számított. A látványon túl a család múltbeli és jelenvaló társadalmi szerepének szimbolikus megjelenítése volt a cél. A falakon a G. I.-ről készült eljegyzési ruhás-briliáns nyakékes életnagyságú olajképen (Gáspárdy A.) kívül a dévaványai Dévay Zsigmondot díszmagyarban ábrázoló festményt, s „A Duna áttöri a Kazán-szorost” című alkotást helyezték el.

A kártyaasztalon a mives kártyadoboz, a dohányzóasztalon az üvegtetejű ébenfa „Herkules fürdői emléké” feliratú cigarettadoboz⁷² és a réz cigarettacinyomó, különféle dobozos szivarral és cigarettával állandó tartozékok voltak. Az íróasztalon márvány íróasztal-készlet állt bronz oroszlánnal. Dévay Zsigmond hagyatékából származott a szoba értékes antik díszce, egy parányi szárnyasoltár.⁷³ – Az apró tárgyak tehát ebben a lakásban is „kinőtték” a vitrinpolcokat, s az összes többi szabad felületet elfoglalták, is, bár már nem a századvég különböző értékeit összemosó halmozásának szintjén.

Apró, nagymintás, lila-türkiz árnyalatú siráz szőnyeg borította a parkettát, s bársonnyal szegett türkiz gyapjúrípsz függönyszárny és drapéria fogta közre a gyönyörű velencei csipkefüggönyöket.

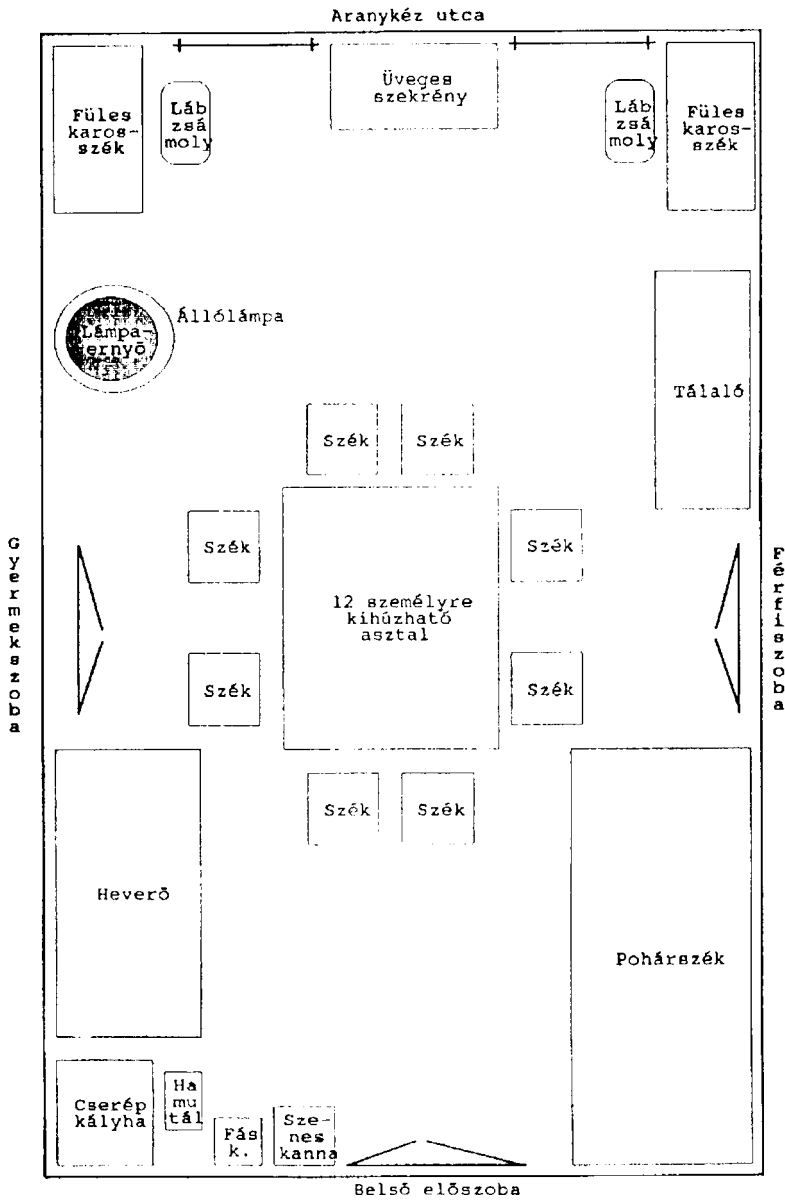
Ebben a helyiségben volt az üveglábakon álló, horgolt terítővel letakart lakkfestésű zongora is Edmund Turner műhelyéből, demonstrálva a férfiszoba elsődleges fogadó – szalon – rendeltetését. Valójában ez a helyiség a ház urának szuverenitását hivatott szimbolizálni.

Az ebédlő

A lakás másik, reprezentációt szolgáló helysége az ebédlő volt (3. rajz). Vitatott minőségű bútorzata⁷⁴ ellenére jól képviselte a polgári nívót a bútorokban és a bútorokon tárolt textilek-

Ebédlő

(Bútorzat: Fekete politúrozott fenyőfa)

3. rajz

nek, nemesfémeknek, ünnepi edényeknek, dísztárgyaknak köszönhetően. Olyan módon díszítették ezekkel a tárgyakkal a bútorokat, hogy azok tömegáru-jellege ne érvényesülhessen.

A hagyományos, központi elrendezésű, szokásos rendeltetésű darabokból álló, eklektikus stílusú ebédlőgarnitúra nagy- és kistálalóból, kihúzható asztalból, támlás székekből, vitrinből állt, fényezett, fekete, és a hangsúlyos helyeken faragásokkal, esztergálással díszített keményfából készült. Az adatközlőnk által *tálalónak* nevezett, ívelt lábú nagytálaló zárt alsó részes, alacsony felépítményes bútor volt, középen üvegajtóval zárt, kétoldalt nyitott polcú felső résszel. A kistálaló, az úgynevezett *pohárszék* felül csak két, alacsony hátlap elé elhelyezett keskeny polccal rendelkezett. Nagy, szögletes asztala is ívelt lábakon állt. Ezen a bútor együttesen formailag jól érzékelhető az úgynevezett „kis bécsi” garnitúrák hatása. Bőrkárpitozású székei a gótikus vagy klasszicista stílus kommercializálódott utánpótlásai lehetnek. Ez nyilvánult meg a székek ívelt háttámláját közrefogó oszlopok kisstíli vidékiségeiben is. *Üveges szekrénye* – általánosabban használt kifejezéssel: vitrinje – ugyanebben a stílusban készült. Ezt a bútor darabot a benne tárolt emlék- és használati tárgyak alapján a családi értékrend egyik meghatározójaként tarthatjuk nyilván; a polgári otthonokban a szalonokban, vagy az ebédlőgarnitúra tartozékként is szerepelhetett, esetleg mindkét helyen.

A két, lábzsámollyal kiegészített, drapp bársony kárpitozású hatalmas füles fotel,⁷⁵ s a selyemperzsa terítővel gondosan letakart heverő arra utal, hogy a helyiség nappali funkciót is betöltött.⁷⁶ Az egyik fotel mellett kapott helyet a rádió, amelyet a visszaemlékezés tanulsága szerint H.Z. rendszeresen hallgatott. Ezt a szokását kiemelkedő kulturális aktivitásának jeleként, identitásának polgári mentalitás-elemeként könyvelhetjük el. Még arisztokrata körökben is ritkaságszámba ment a rádióhallgatás, úri körökben pedig „zsidós polgári szokás”-nak tartották.⁷⁷

A használati és dísz tárgyak kiemelkedően értékes darabjai, amelyek többségét örökölték, az üveges szekrényben kaptak helyet. A kerámia- és porcelán készletek, vagyis a francia rokokó, arany szegélyes, „mille fleur”-mintás majolika csészek,⁷⁸ az altwien porcelánkészlet, a szürke angol keménycserép dísztalak („*párját a windsori múzeumban láttam*”), a márkás porcelán nappal és kánnák, valamint az ólomkristály poharak és a körülbelül az 1700-as évekből származó antik ezüst eszközök: olló, gyűrű, cérnagombolyító, ezüstkeretes szemüveg vésett mintás ezüst tokban stb. mellett a vitrinben tartották a színházi látszóveket és az ezüst láncszemekből font színházi táskát⁷⁹ is.

A többi – használatban lévő – ezüst tárgy: gyertyatartók, üvegbetétes tálak, gyümölcskosarak, cukortartó kosarak, kockacukor- és *pirinyó* kockacukor tárolására szolgáló dobozok, talpas, zsáner-jelenetes gyümölcsstartó tál, kis esernyő a fogpiszkálóknak(!), borsszóró, üvegbetétes ezüst tálca likőrös poharakkal a két tálalószekrény rakodófelületén kapott helyet.

A tálalók fölött az iskolában porcelánfestést is tanuló V. E. által készített, 12 darabos, festett- áttört-aranyozott porcelán tányér-sorozat volt.

A falon családi képek és népies témájú festmények lógtak. Egy kislány-portrés gobelin képet H. É. a következőképpen jellemzett, általunk ismeretlen elvárást megfogalmazó önvalótlomlásában: „*szőke hajú, selyemszalag-csokros, kékszemű csinos kislányt mutat. Ilyennek kellett volna születnem. Ehelyett barnaszemű, barna hajú, magyaros jegyeket magamon viselő kislánynak születtem.*”

Ebben a szobában volt a lakás legértékesebb csillára. Az indiai batikolt kelmés lámpacernyőjű, réz világítótestet „*Édesapám megbízásából iparművész készítette 1921-ben.*” A karosszékek fölött lévő kétkarú, vörösréz, „gyertya”-égszál falilámpákat is iparművész tervezte.

Varróasztalkára, zsúrkocsira nem utal a kézirat, pedig – különösen az utóbbi – korspecifikus darab volt a középosztálybeli otthonokban, utalva a vendéglátás szokásainak megváltozására: az ebéd- és vacsorameghívást felváltó szerényebb uzsonnák divatjára.

A csaknem az egész szobát beborító hatalmas bordó „bokhara” – valójában türkmén – szőnyeg és az asztalt majdnem földig fedő selyemperzsa terítő jelentősen emelte a szoba értékét. Az asztal-közép csipketerítőn az üvegbetétes ezüsttál állandó tartozék volt.

Az ablakokat a lámpaernyővel azonos mintájú indiai függőnyszárny és drapéria fedte, középen csipkefüggőnnyel.

A gyerekszoba

Még a két háború közti városi középosztálybeli lakásokban sem volt általános az önálló használattal elkülönített gyerekszoba, bár megléte nek ekkor már egyfajta jelzőértéke volt a középosztály felső és alsóbb rétegei között. A Halászfű családnál a használathoz és a gyermekek testméretéhez szabott bútorokkal⁸⁰ berendezett gyerekszoba (4. rajz) létrehozása nem csak a korszerű szemléletmódot, s a náluk tapasztalható „gyerekkultuszt” jelképezi. Az is a család sajátos értékrendjét bizonyítja, hogy a gyerekszoba bútorzata legalább olyan nívós volt, mint a szülői hálóé. Létrehozása következik abból a sajátosságból is, hogy első otthonukba már két gyermekkel érkeztek. Az egységes, hálószoba-jellegű bútorgarnitúra két szekrényből, két, egymástól felépítményes éjjeliszekrényekkel elválasztott ágyból, fésüklődőasztalból, és széles állású székekkel körberakott alacsony, fiókos asztalból állt. Világos színe, vajszerű, plasztikus virágcsokor-faragványokkal díszített mintázata és méretezése mellett a kiegészítő bútorok is a gyerekszoba-jelleget hangsúlyozták: kis könyvespolcok, fehér alapon színesre festett „tulipános ládák”⁸¹, fehér csempés kályha, rózsaszín virágmintás tejüveg lámpa. Az állványokra tett akváriumnak és kalitkának is mindig volt lakója.

A fali díszek⁸² és a textilek, mint a grenadin ágyterítő, a kék és rózsaszín kínai selyem párnák, a fodros függőnyszárnyak, a fehér mull függönyök, a kék és mályvaszínű török szőnyegek, a falak váltakozó kék-rózsaszín színezése nemcsak a generációs, de a nemi jelleget is tükrözték, a korszakos színdívatnak megfelelően. – Az egyetlen, a szülők hálószobai ágyelőjével azonos kiegészítő az ágyak előtt leterített jegesmedve-szőnyeg volt.

A játékok szabott, gondosan „kimódolt” térbeli helye a rendszeretetre, racionalításra hivatott nevelni a gyerekeket. Rengő érték, változatos játékok volt „mint az igazi”. – H. É. két, igen drága babakocsija még az ismerős gyerekek csodálatát is kiváltotta. Legtöbb játékok a velük játszható szerepjátékok révén hangsúlyozottan nemi jellegű volt.⁸³ A játékokat rendszerint Kertész Tódor Kristóf téri boltjában vették. Természetesen voltak közös játékaik is: szellemi-logikai, társas- és építő játékok, mesekönyvek.⁸⁴

A mentális nevelés mellett a testire is igen figyeltek a szülők. A lakáson belüli testedzést az ajtókeretre szerelt – egyébként polgári lakásokban gyakorta meglévő – hinta és gyűrű biztosította; ez utóbbit nagyon szerették, igazi „kunsztokat” tudtak csinálni rajta.

A hálószoba

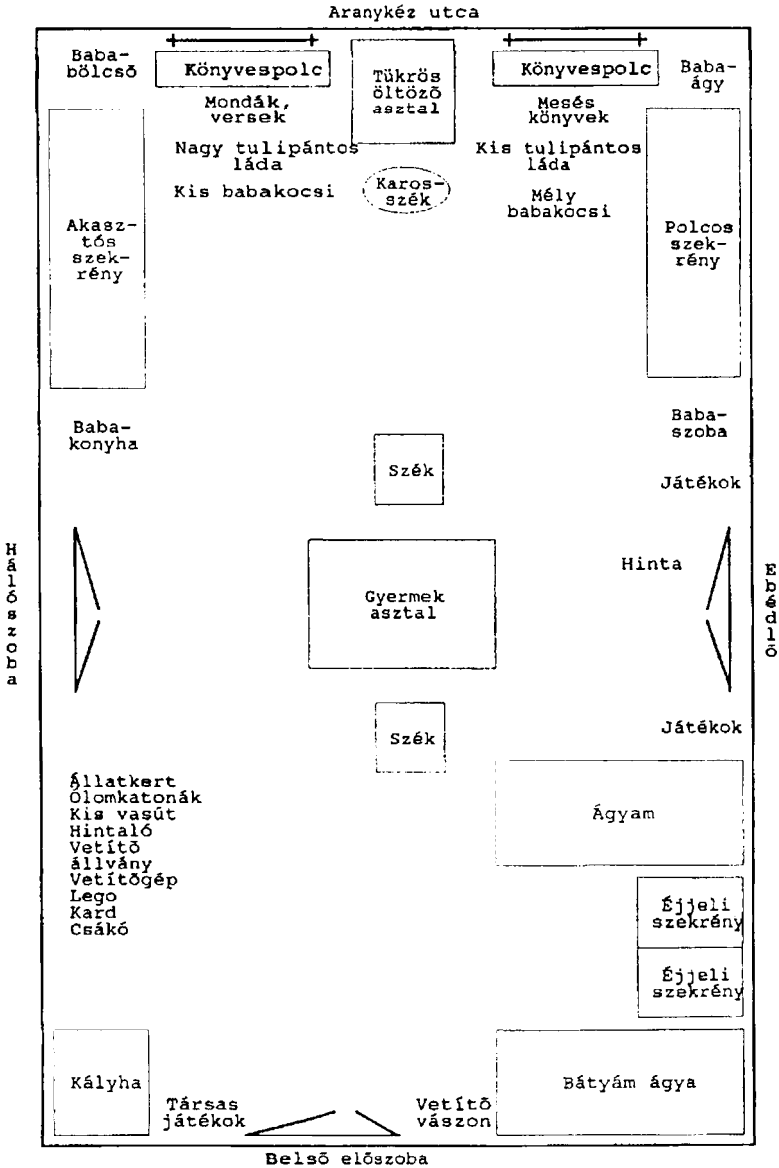
A mellékhelyiségekkel együtt ennek a szobának (5. rajz) is racionális-funkcionális szerep jutott. Mivel ezek családi intim terek voltak, berendezésüknek nem volt különösebb értékhorozó jellege. Itt inkább az állandóság érzésének elve dominált. A hálószobának elsősorban a bensőségesség, a célszerűség és a regenerálódási lehetőség funkcióit kellett kielégítenie.

A korszak urbánus tér-rendezési szokásainak megfelelően az egyébként hagyományos összetételű citromfa bútorzat⁸⁵ párhuzamos elrendezésű⁸⁶ volt, szimmetrikus bútorozással,

Gyermekszoba

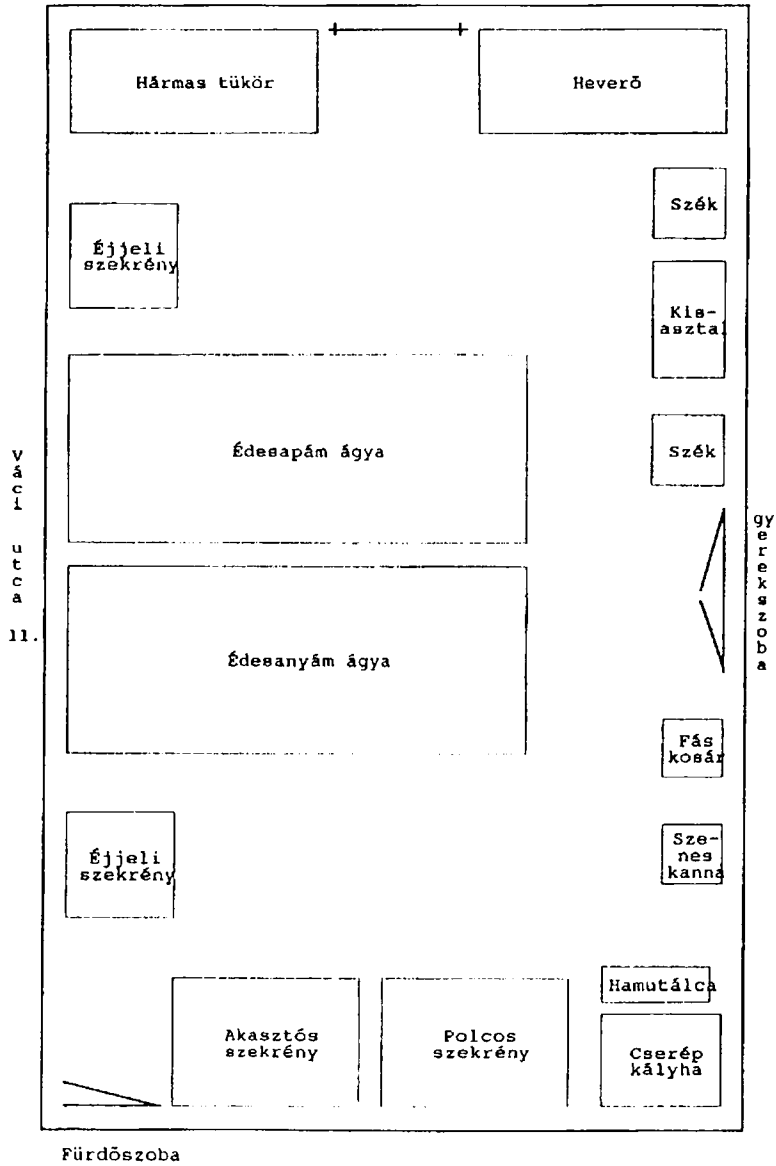
(4 x 5 m)

Berendezése: fehér lakkozott fenyőfa bútort

4. rajz

Hálószoba
(bútorzat: citromfá)

5. rajz

de az obligát heverőt nem az ágyak végében helyezték el, mint egyéb polgári körökben, hanem egy kisasztallal és székekkel nappali pihenősarkot hoztak létre belőlük.

A textilek egységesen sárga színvilágúak voltak. Tüllfüggöny kínai selyem drapériával, függönyszárnyakkal; földig érő fodros, sárga rumburgi vászon ágyterítő fekete áttetsző „bemberg”-gel fedve; sárga, csipkebetétes diszpárna. Sárga csipkebetétes vászonterítő volt az éjjeli szekrények üveglapja alatt is. Az ágyneműt szezonálisan váltották: télen selyemvászomba bújtatott dunnát, nyáron hímzett rumburgi vászon huzatú selyempaplant használtak. Az ágyban a lábaknál teveszőr volt.

Az ovális talapzaton álló olvasólámpa (éjjeliszekrény) ernyője szintén sárga selyem, mint ahogy az iparművész-tervezte csillár kínai selyem ernyője is. Ezekhez alkalmazkodott az öltözőasztal halványsárga ólomkristály toalett-készlete. Természetesen a mintás fal, a heverőt borító karakül szőnyeg és a kályha csempéje is ugyanilyen színű volt.

Az ágyelő jegesmedve-bőrökön kívül az ágyvégeknél iráni, a többi felületen kazah és dagesztáni szőnyegek borították a padlót.⁸⁷

A kettős ágy fölé ovális keretben elhelyezett, jó minőségű, Murillo Szűz Máriaja nyomat került, mely minden társadalmi szinten elfogadott tartozéka volt a hálósobáknak.⁸⁸ A vallásos szellemiséget tovább hangsúlyozta a mives ezüst feszület. Itt kapott helyet egy lakkfestésű ébenfa tányér a velencei doge-palota képével, és két kis souvenir-kepecske is. Az egyik egy festmény egy olasz lagúnáról, ez a tányérral együtt a szülők úti emléke, a másik egy személyes vonatkozású családi emlékkép Horvátországból, az Adria legrégebbi fürdőhelyéről, Cirkvenicáról, ahol Gemperle Katót gyógyították az édesapja.

Vallásos létük tanúbizonysága az éjjeliszekrényeken tartott Szentírás és imakönyv is.

Télen az ablakközökben minden szobában lószőr párnák, az ablakok alatt földig érő, hímzett gyapjútakarók voltak. Adatközlőnk szerint különösen szép, értékes darabok.

A szobákat szmirna szőnyegekkel kötötték össze.

A többi (mellék-) helyiség

A lakásban két *személyzeti szoba* volt, amely csak a középosztály felső rétegeire volt jellemző. A kisebbik szobában rang szerint a szobalány lakott, a nagyobbikban a német nevelőnő. A család szociális érzékenységét mutatja a helyiségek gondos berendezése. A festett fehér puhafa garnitúrákat akkoriban személyzeti szobák berendezéséhez már több helyen árulták.⁸⁹ Kétfunkciós beosztású szekrény, ágy, éjjeli- és fiókos szekrény, asztal és két székek alkottak együttest, amit fehér zománcos mosdó-állvány (mosdótálakkal és vizeskanocsóval) tett teljessé. A személyzet itt sem használhatta a fürdőszobát a kor általános gyakorlatának megfelelően.

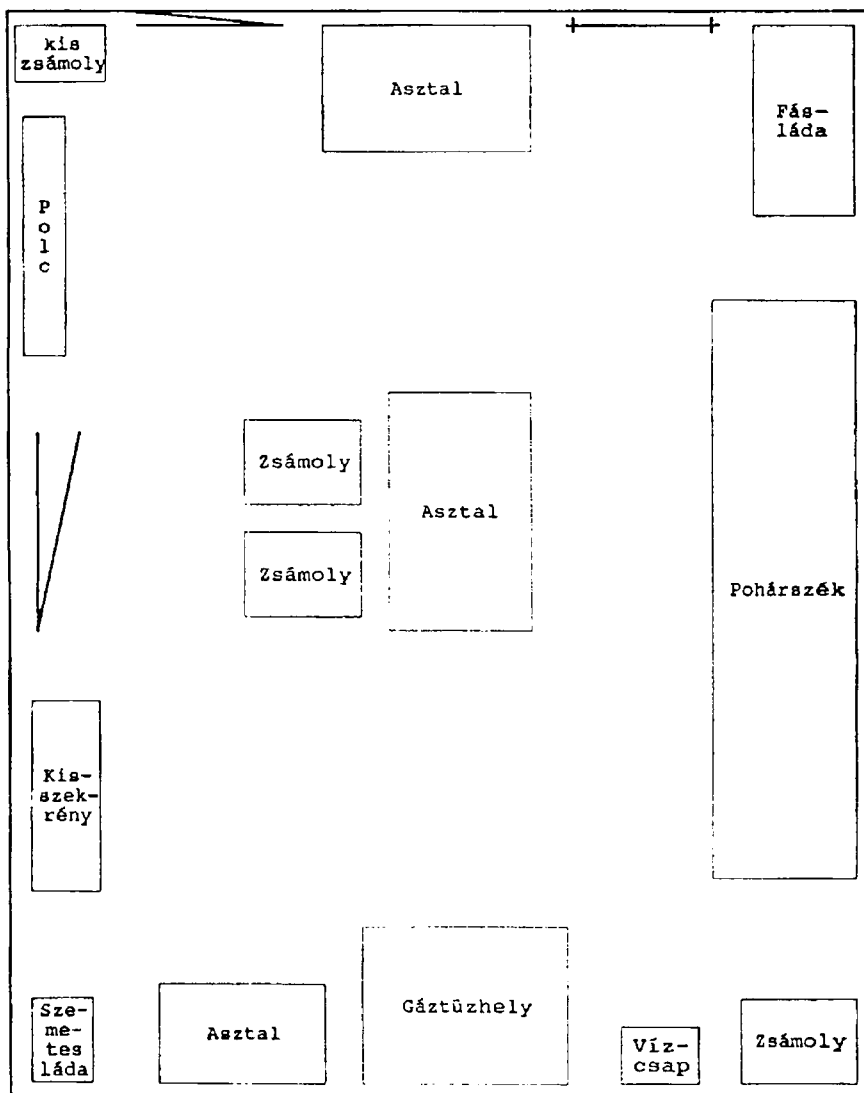
A falon tükör, az ágy fölött itt is feszület és szentképek voltak.⁹⁰ Az éjjeliszekrényen kis lámpa állt. Fő világításként zománcemyös függőlámpát alkalmaztak. Magas, ezüstözött vaskályhával lehetett fűteni. Hímzett asztalterítő, fehér grenadin függöny és torontáli szőnyeg tette lakályossá a két, teljesen egyformán berendezett helyiséget. Mindez megfelelt a színvonalasan egyszerű kategóriájának.

A *konyha* (6. rajz) is fehérre festett puhafa bútorttal volt berendezve. A régi, nagyméretű polgári konyhák sokszekrényes együttesétől eltérően itt már egyetlen sokfunkciós, festett, zárt felépítményes, felül üvegezett konyhaszekrény – a családi szóhasználatban *pohárszék* – jelentette a helyiség fő bútordarabját, amelyben szabott helye volt minden edénynek. A pohárszékben tartották a hétköznapi teríték-darabokat: a cseh gyártmányú schlaggenwaldi reggeliző- és az étkezéshez, a szalvétagyűrűket, kenyérkosarat és az úgynevezett asztali patikát (cecet-, olajtartó készlet). A két háború között ugyan nem ez volt a legkorszerűbb kony-

Konyha

(Bútorzata: fehérre festett fenyőfa)

6. rajz

habútor, mert már kombinált, egybeépített nagyméretű konyhaszekrényeket gyártottak. Ez a darab a maga szecessziós jellegével korábbi állapotot képvisel. A garnitúrát egy kis szekrény egészítette még ki három különböző szerepű asztallal együtt. A munkaasztal fölött a modern konyhaberendezés jegyében külön irányfény, falikar⁹¹ biztosította a jó megvilágítást. Ugyan-
ezt a korszerű racionalitást érzékelhetjük az előkészítő, főző, rendrakó helyek munkafázist követő sorba állításában is. Az alsóbb rétegek konyhabútorzatától eltérően itt nem találunk a konyhában szennyesládát. Arra külön tárolóhely állt rendelkezésre. Funkciótlannak tűnik viszont a mellékleten jelölt fászlada, hiszen tüzelőberendezés nincs a helyiségben. Gázzal főztek, fehér zománcú, új stílusú gáztűzhelyen. Gázbojlerük is volt.

A fali polcokon nemcsak a fűszereknek, hanem a gyógyfűveknek, a mézes- és az éppen használatos lekváros üvegeknek és az alap nyersanyagokat tartalmazó dobozoknak is jutott hely. A falakon keménycserép és népi kerámia díszedények sorakoztak. A népies-magyaros, főleg virágmintásra festett edényekkel való faldíszítés általánosan elterjedt, divatos szokás volt, különösen a századfordulón. A két háború között újra felelevenítették ezt a díszítés-módot, némiképp más tartalommal: az emléktárgyak mellett megjelentek az eredeti népi, főleg erdélyi cserepek is.⁹²

A fehér falat a mennyezet alatt kék csík-keretben „hollandi kislány” sávminta díszítette.⁹³ Kék-fehér volt a köburkolat is. Valószínűleg az átépítéseknek köszönhetően lett ilyen modern, hiszen a – zömmel századfordulón épült – bérházak padozata csaknem mindenütt „terrazzo”, öntött cementpadló volt. Az ablakokon és az ajtón fehér grenadin függöny lógott és minden felületet himzett terítők takartak.

A konyhából megközelíthető *benyílóban* tartották a sokféle vasalót – szenes- és gáz, valamint tömör vas ingnyak vasaló – és a vasalódeszkákat, mert mindig a konyhában vasaltak.

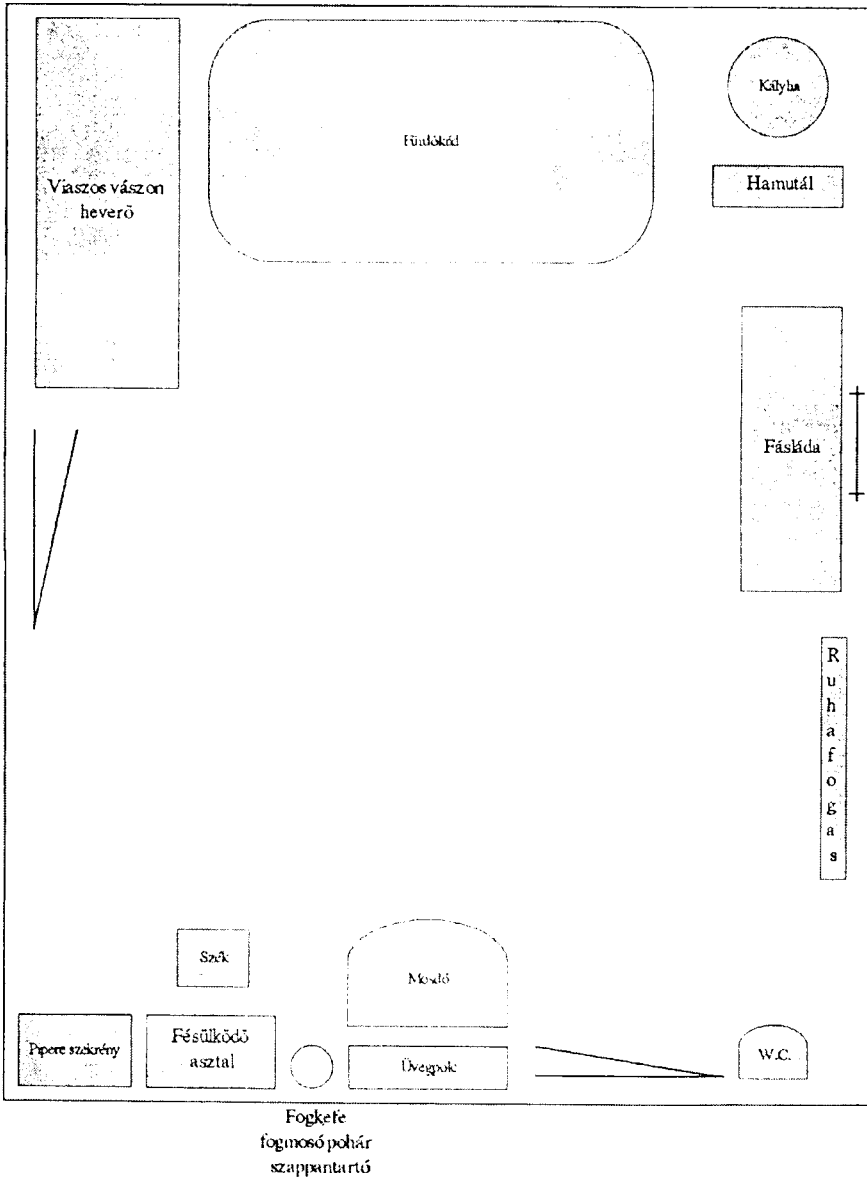
A konyhaedények összetételéről és egyéb adatairól H. É. nagyon keveset tudott; nem kellett a háztartásvezetéssel foglalkoznia. A háztartási gépek közül is csak a szokásos darálókról, habverőről, mozsárról tesz említést, a modernizációs folyamatok nyújtotta új háztartási eszközökről nem – pedig azok éppen ebben az időszakban jelentek meg mint az innováció termékei. Tény, hogy Halászfűk inkább elfogadták a modernizáció lakásukban adott vívmányait, ezzel éltek is, de annak egyéb tárgyi vetületére, különösen a konyhai funkcionális egységek megújítására – edények és gépek, új alapanyagok – nem fordítottak akkora figyelmet.

Az *éléskamra* felszereltsége a szokványos városi kamrák képét mutatta. Egyik falát végig polcosor fedte – a „stelázi” kifejezést H. É. egyszer sem használja. A másik oldalon rakodóasztal, jég szekrény, a sarokban kis mázsa állt. Felszereltségén, a tárolt élelmiszerek mennyiségén és jellegén viszont nagyon érződött a vidéki „hátszág”. Sertés- és libaszíros bödönök, porcelántálakban kétféle tőpörtyű, nagy mézes bödön, zsákokban krumpli, hagyma, ládákban rétegezve alma és körte, üvegekben és csutorákban hazai bor, pálinka; fokhagyma, aszalt szőlő, szárított fűszerek, mák és hegyes paprika felfüggesztve. Az asztalon szakajtókban állt a tojás, kis fateknőben dió. Hegyes kampókon lógott a füstölt áru. A polcokat igen sokféle befőtt és birsalmasajtok töltötték ki. Adatközlőnk a leírásában, ahogy hosszasan sorolja ezeknek a fajtáit, szemléletes megjegyzést fűz a görögdinnye-befőttökhöz: „*Ez a nemzeti színű befőtt remekül mutatott a befőttes táliban.*”

Az éléskamra mellett, egymás fölötti elhelyezésben, csapóajtós *széntároló és faverem* volt a heti tüzelő számára. (Ezt a helyiséget nem jelöli az alaprajz.)

A *fürdőszoba* (7. rajz) réteg-meghatározó szerepe folytán a két háború közti középpolgári lakásokban már nélkülözhetetlen helyiség. A Halászfű-lakás fürdőszobája viszonylag nagy volt. Igen intenzíven használták is. A szükséges funkcionális berendezésen kívül a differen-

Fürdőszoba
(Bútorzata: fehérre festett fenyőfa)

7. rajz

ciáltabb higiéniai viszonyokra jellemző pamaggal és karosszékkal is rendelkezett. Ezeket fehér viaszosvászonnal vonták be. A tisztálkodási szokások színvonala a polgári életvitel egyik fontos értékmérője volt. Halászfyéknél azonban különösen kiemelt szerepet kapott, főleg a gyerekek tisztántartását illetően. A tisztálkodásnál még a testrészek sorrendjét sem volt szabad felcserélni.

A konyhához hasonlóan itt is a kék szín uralkodott. A falak kék díszcsíkján, a geometrikus szegélymintás kék-fehér burkolaton kívül világoskék volt a japán spanyolfal is, amely a WC-t és a bidét(!) takarta el. A világítást halványkék opálüveg burás lámpák szolgáltatták. A vörösrézrel bélelt fürdőhenger fehér zománcos volt, réz csapokkal, ahogy a mosdókagyló és a kád szerelvényei és a különböző fali tisztálkodó eszköz- tartók is. A kagyló fölött nagy, ovális tükröt helyeztek el, külön megvilágítással. A hajsütővashoz réz fali gázláng-égőt szereltek fel. A fésülködőasztalon a női-, az üvegpolcon a férfikozmetikumok helye volt. A falra rögzített egészségügyi szekrénykében tartották az ágytálatat, az éjjeli edényeket és a beöntőt.⁹⁴ Világoskék függöny lógott a világítóudvarra néző szellőzőablakon, és csúszásgátló szőnyegek tették biztonságossá a közlekedést.

Külön *illemhely* is volt természetesen, kis kézmosó kagylóval, törölközőtartóval és kis-méretű személtárával. Felszerelték még textil garnitúrával is: a WC-kagyló fehér üloke- és fedéltakarót kapott, elé szőnyeget helyeztek.

Egész lakáshasználatukban megnyilvánult a modernizáció vívmányainak – épület-szerkezet, infrastruktúra, korszerű szerelvények, beépített előszoba-bútorzat –, valamint a funkcionális helyiségeknek a racionális felfogású használata a modern városi polgári lét szellemében. Ugyanakkor éltek a hagyományos térszerkezet adta reprezentációs lehetőségekkel, és hangsúlyozottan voltak jelen a különböző örökölt értékkepzők és szimbolikus kifejezőmódok is. A háztartás tárgyainál alig tapasztalható modernizálás viszont meglehetősen jellemző volt az úri középréteg tagjaira: társadalmi hovatartozásukat rendszerint nem ezen a területen kívánták kinyilvánítani.

Úgy tűnik, a tárgyösszetétel és a térszerkezet a Ráday utcába való átköltözés után is alig változott az 1923-ban létrehozott állapotához képest. Némi változás 1944-ben, Halászfy Zoltán halálával kezdődött, ami egybeesett az őket is erősen érintő történelmi-társadalmi átalakulás megindulásával. Mindeközben hangsúlyozottan törekedtek a meglévő állapot fenntartására, megőrzésére. Ennek egyik fontos eredménye, hogy ma is ilyen sok mindent tanulmányozhatunk az egykori tárgyi környezetből.

A tárgyakra alapozott, s a tér- és tárgyhasználat-módokra vonatkozó információk ebben az esetben is éppen azt az ismeretöbbltet biztosítják számunkra, amely a hagyományos történelmi forrásokkal nem, vagy csak „ideáltípusan”⁹⁵ tárható fel.

Öltözködési szokások és normák

„Ez az az osztály, amelynek öltözködni kell, még ha a divat életébe is kerül. Az az osztály, melyben a férfi azért dolgozik, hogy az asszony rangjának megfelelően öltözködhessék, hogy ki ne nézzék abból a társadalmi rétegből, amely előtt meg kell hajolnia” – írja a Halászfyéknak is járó újság, *A társaság*,⁹⁶ 1916-ban a nagypolgárságról.⁹⁷ Ha nem is ilyen szélsőségesen, de a Halászfy-család külsődleges megnyilvánulási formái közt is kiemelt szerepet kapott az öltözködés. Ez megint legalább annyira a felsőbb társadalmi osztályokra jellemző vonás, mint lakáskultúrájuk magas színvonalon tartása. A ruházatkodás jelentőségét bizonyítja az is, hogy az élettrajzi elbeszülésnek rendszeresen visszatérő témája. Meghatározó szerepe tükröződik a családi fotókon is, amelyeket éppen ennél a témakörnél tudunk legjobban (a régebbi korokra visszavezethetően is) forrásanyagként használni.

Éppen úgy, ahogy egyéb szokásait, ruházódásukat is a rájuk vonatkozó társadalmi szabályok határozták meg, azok jellege, értékrendje, amelyben alapkövetelmény volt a tisztaság és a csinoság. Benne foglaltatott azonban a mindenkori divat naprakész követése is, megengedve/elvárva az egyén egyediségének hangsúlyozását,⁹⁸ igaz, szigorúan az előírt keretek között. Az ezen szempontok szerinti „megfelelő” öltözködés ily módon vonatkozott a család minden tagjára, amelyet G. I. biztos ízléssel tudott koordinálni. Ez a tényező is a család társadalmi értelemben vett tekintélyét erősítette.⁹⁹ „Édesanyám nagyon ízlésesen, divatosan öltözködött. [úgy látszik, öröklődött a szépérzék, mert V.E. is jó ízléséről messze földön híres volt] Soha sem hivalkodóan. Minden alkalomra és évszaknak megfelelően megvolt a legfinomabb anyagokból készült ruhatára [Ezt minden évszakban illet teljesen felújítani, hiszen azokban az években folyton változott a divat.¹⁰⁰ – II. É. szóbeli közlése] Beműnket is szemrevalóan, de mégis egyszerűen öltöztetett. Hat éves korunkig – a mi körünknek megfelelően – tiszta fehérben járatott bennünket. Az volt az elve, hogy az egész családnak azonos színvonalon kell állnia. Egyikünk sem tűnhetett ki semmiben a másik rovására. A [cseléd] lányok ruházatára is ügyelt.¹⁰¹ Mindig megbeszélte velük, mit hol vegyenek.” A visszaemlékezés három momentumot emel ki a ruházódással kapcsolatban: a divat- és osztályelvárásoknak megfelelő öltözködést, belecírtva a beszerzési forrásokat is, a nemi jelleg – különösen édesanyja nőiessége – sajátosságait, valamint a nemzeti jelleg kinyilvánításának szükségességét.

A vizsgált időszakban a női divatot a ruhák egyenes, derék nélküli szabása uralja, azaz „derék a csípőn”, ezáltal a testforma lazábbá válik¹⁰² – épp ekkorra szűnik meg „a homokóra-sziluet” –, s jellemző a szoknyák rövidülése is.¹⁰³ Az egyszerű szabásvonalat stílus-tartozékként himzések, bizsuk, boák nőicsítik. Megengedett a hátul mélyen kivágott estélyi, egy kis kozmetika,¹⁰⁴ s divatba jött a bubifrizura. A felsorolt hangsúlyos divatjegyek mind felfedezhetők a Halászfynéről készült fotókon, a bubifrizura kivételével: „*Hiába divatoztak barátinői rövidre nyírt hajukkal, bubifrizurájukkal, édesanyám megmaradt hosszú hajviselete mellett. Ebben nem kis része volt nagyapukámnak [aki] leszögezte¹⁰⁵: a szép hosszú, dús haj kontyban vagy koszorúba fonva a nők éke... Persze a rövid hajúak már régen megbánták, hogy engedtek a csábitásnak és megfeszítették magukat gyönyörűen ápol... évekig növesztett természetes diszúktól... Erőnek erejével... rá akarták venni a kevés megmaradt kontyost, hogy ők is „csúfítsák el” magukat. Édesanyám egy kis huncut frufrút is hordott homlokára göndörítve, ami rendkívül jól állt neki.*”

A középpolgári rétegelvárásoknak megfelelően a viseletben illet kerülni a szélsőségeket.¹⁰⁶ A ruháknak gondos kivitelezésűeknek, modern szabásúaknak kellett lenniük, finom, értékes alapanyagból, amit némi apró pikantériával, értékes kiegészítővel, különlegességgel lehetett egyéníteni. Ezek adták meg a ruházat valódi értékét. Halászfyné öltözködésébe kreativitása csempészett egyéni vonásokat: „*Ruhaszalonokban dolgoztatott és lehetőleg egyedi (modell) darabokat hordott. Alapjában nagyon ésszerűen gazdálkodott és takarékos volt. Ha túl drágának találta az üzleti árat, a saját elképzelése szerint, megvarratta a házivarrónóval.*¹⁰⁷

Tényleges értékképző szerepet játszott, s szervesen a réteg képviselőinek megjelenéséhez tartozott az akkori divatra különben is jellemző ékszerek, bundák, szörmék, kesztyűk, kalapok – délutáni változatukhoz arcfátyollal – cipők sokasága, magas színvonalú kivitelben. Ezeket aprólékos, hosszú leírásokban ismerteti H. É. is. Minden év- és napszakra, hétköznapi és ünnepi alkalmakra megvolt a megfelelő darab, persze szezonálisan megújítva. Halászfyné Zoltánné ékszerei: briliáns, platina, arany, igazgyöngy nyakláncok, karperecek stb. mind új beszerzésűek voltak. Vagy ajándékként jutottak tulajdonosukhoz – eljegyzés, esküvő,¹⁰⁸

gyermekszületés, születésnap alkalmával – vagy úti emlékként hozta magával a házaspár, mint például az Olaszországból származó gyöngyház nyakláncot.

A férfi öltözet egyszerűbb, kötöttebb volt, fő formai jegyeiben lassabban is változott, de a divat követése a férfiak számára is kötelező volt. Az 1920-as években – ahogy azt a Halászfy-család férfitagjairól készült fotók is bizonyítják – a testhezálló, rövidebb zakók és a középméretű kihajtók voltak divatban, viszonylag szűk nadrággal, s megjelent a bricsesz. Az évtized végén változik a divat: bővülnek a nadrágok s általánossá válik a hajtókó. Nyáron világos öltönyt hordtak, de zakó nélkül a legnagyobb melegben sem illett járni.¹⁰⁹ A további megkötések közé tartozott az összehangolt megjelenés, a jó cipő és kalap. Hivatalnokoknak délelőtt is előírásosan keménykalapot kellett hordaniuk a hivatalba, s általános volt a bajszviselet. „...elképzelhetetlen volt abban az időben keménygallér és nyakkendő nélkül kilépni az utcára. Még a legnagyobb hőségben is... A sétabot elmaradhatatlan volt. [Puha ingben, kigömbölt nyakkal, nyakkendő nélkül csak uszodába vagy teniszszni lehetett menni. – H. É. szóbeli közlése.] A keménygallért naponta kétszer váltották, bálban többször is.” Egyetlen, téli öltözetről szóló leírás-részletünk van: „Az akkori [1926 körül] divatnak megfelelően nagyapukám fekete télikabátját kisméretű fekete bársony gallér díszítette... Ilus néni télikabátja is fekete volt, fekete szilszkin [bébi medvefóka] szőrmével a nyaka körül. Hozzá tartozott az azonos szőrméből készült karmantyú [muff] pehellyel bélelve. Sok libáról évekig kellett gyűjtögetni, míg a kívánt mennyiség összegyűlt.

A gyermekeket hétköznap egyszerűen és praktikusán öltöztették, ami nem zárta ki a részletekben rejlő „rafinériákat”, keresett megoldásokat: a kézi hímzéseket, plisszéket, a remek természetes alapanyagokat s a – bár elrejtett – de tökéletesen kidolgozott alsóneműt. Ünnepre nagyon elegánsan, valóban selyembe-bársonyba, csipkébe,¹¹⁰ és főleg a nemzeti jelleget hangsúlyozó magyar ruhába öltöztették a gyerekeket: a fiút tollas, vitézkötéses Bocskai-sapkába¹¹¹, a kislányt pártába, pruszlikba, nemzetiszín szalagos ruhába.¹¹² G. I. viszont a Széchenyi-bálon azt a sötétkék bársony magyar „derekat” és pártát viselte, amelyet dédanyjától örökölt, s amelyet fehér selyem – menyasszonyi ruhájából készült – ingvállal és szoknyával viselt, mert ezek az eredeti darabok nem maradtak meg. Halászfyéknál tehát – legalábbis a női – díszmagyar nem a nemzeti asszimilálódás újonnan készítettet kelléke volt, hanem családi örökség.

Az iskolások számára – a társadalmi rétegszabályoknak megfelelő patinás egyházi iskolákban különösen – egyenruha volt kötelező, amit az iskola jelvényével hordtak. H. É. az Angolkisasszonyokhoz, bátyja a jezsuitákhoz járt. Az iskolai ruházat is évszaktól és alkalomtól függően változott, a címeres matróruhához emblémás sapka és kalap is tartozott.

Főleg a hölgyeknek és a gyerekeknek minden új szezonban új ruhát, cipőt, kabátot, kalapot és táskát illett venni. „Mi sohasem vásároltunk áruházakban. Mindent a jónevű szakboltokban vettünk.” — Részletes a kéziratban az a felsorolás is, amely a vásárlás helyszíneit jelöli meg. Nevezetesen, hogy melyik elegáns belvárosi üzletben kinek, mit, hol vettek meg, különös tekintettel a legkényesebb viseletdarabra, a cipőre. Csak néhány cég nevét közöljük az említettek közül: Földváry, Mössmer, Lederer, Haas, Heilaufer, Csákány, Baly, Wuchot, Osváth, Friedmann Sári.

Azért mégis vásároltak áruházakban — a személyzetnek. Érdemes idézni egy ilyen közös vásárlást, amikor az egyik, „egy szál ruhában érkezett” német kisasszonyt kellett felöltöztetni. Egyáltalán nem volt szokványos dolog ugyanis az alkalmazottat személyesen kísérgetni az áruházakba: „...édesanyám másnap rögtön elvitte a Corvin nagyáruházba, ...cipőtől a kalapig minden ruhaneműt megvett neki. Még csinos kis kiegészítést is. Ezzel különösen boldog volt. Nagy hálát érzett, és olyannyira örült mindennek, hogy ebéd után ruhabemutatót tartott édesapámnak. Még a szoknyáját is fellebbentette, hogy meglássa,

hogyan az ingvállja (kombinéja) is milyen szép csipkés. Édesapám tartózkodó mosollyal, jól-nevelten elfordult, mondván: a többtől eltekint. Jól látta, hogy Tóni tiszta szívű, ártatlan teremtés.”

G.I. nemcsak természetével, anyáskodó jószívűségével, kedvességével képviselte a nőiességet, de alkatában is igazi nőies hölgy volt. Merőben eltért kora szépségideáljának vékony női divatbálványaitól, akkor, amikor a férfiak nagy része minden divatirányzattól függetlenül éppen a hozzá hasonló „kis töltött galambokat”¹¹³ szerette. Ilyen szempontból mégis egyfajta ideál volt, alacsony, formás termetével, hosszú hajával, pici kezével-lábával, huncutul kedves mosolyával. A kiegyensúlyozott, családcentrikus, polgári nő-eszményt testesítette meg, amely a család társadalmi megmértetésének is egyik értékmérője volt. Eszerint a házasszonyának a szerepe a család társadalmi szintjének megfelelő közvetítése volt a külvilág felé; személyében a családi harmónia hordozója öltött testet. Ezt igyekszik érzékeltetni H.É. is elbeszélésében, aki rendkívül fontosnak tartotta, hogy édesapja férfiasága mellett édesanyja mint a nőiesség megtestesítője jelent meg, így egészítve ki tökéletesen egymást. *”Sokat nevettek és élcelődtek egymással. Édesanyám kicsit kacér, kicsit kényeskedő, nagyon vidám, ...igen művelt, a földrajzhoz, a csillagászat, az irodalomhoz, a történelemhez jól értő, öntudatos, igen szeretetreméltó, nagyon kedves hölgy volt. Mindenki vonzónak találta, szerette és tisztelte. Csodálatosan szépen zongorázott Lisztet, Chopint stb., és vagy ötszáz magyar nótát, operettet alkalmi dalokat... hosszú verseket idézett hiba nélkül.”*

Ezt, a kultúra és a társasági élet felé nyitó szellemiséget teszi a modern nőtől elvárható kívánalommal a korszak egyik tanácsadókönyve is, bár meghagyja, hogy a nő „eredendő feladata a háztartásvezetés”. Óv a feminizmus veszélyeitől. Jellemző, hogy miért: „azok viselkedésében túlnyomó a proletár megnyilvánulás, s ez minden tekintetben igazi úrinőnek rokonszenves nem lehet.”¹¹⁴

Szokások, viselkedés, mentalitás

A Halászfy család klasszikus úri középosztálybeli tradíciók szabályozta modern városi keretek közt élt a 20. századi modernizmus szokásokra is kiterjedő kettősségében. A bonyolult, egymásra épülő értékrendeket a dolgok, az életvitel tudatos irányítása, a szokások rendszerszerűsége tartotta össze. Ezek közül csak a visszaemlékezés szövegében említettek vesszük sorra vázlatosan.

A valóban merev, túlfinomult, mégis a társadalomban helyet biztosító, az élet dolgaiban való eligazodást megkönnyítő szokások Halászfyéknél a saját rétegrendjük keretében kialakított, társadalmilag irányított struktúrák szerint működtek, amelyeket a családon belül a családfő napirendjéhez, hivatali beosztásához igazítottak. Ezen belül a napoknak szabott, de mégis kényelmes rendje /ritmusa volt, ahogy az évnak, a hétköznapoknak és az ünnepeknek is, s persze az életfunkcióknak, a munkának és a művelődésnek, a játéknak és a szórakozásnak, s a viselkedésnek ugyanúgy.

A megszólítások társadalmilag kötött rendje a hivatali pozícióval függött össze. H.Z.-nek a „nagyaságos úr, főtanácsos úr” megszólítás járt. Mindössze egy fizetési kategóriával maradt el a „méltóságos”-tól. Feleségének a „nagyaságos asszony” cím. G.K.-nak szintén kijárt volna a „nagyaságos” titulus, de ő vidékiesen „tekintetes”-nek szólítottatta magát. A gyermekeket tizenöt éves kortól illette meg a „kisasszony” és az „úrfi” megszólítás. A Halászfy-családon belül érvényes szokásként még az azonos korú családtagok sem mindig tegezték egymást: G.I. például még a hűgával sem tegeződött, sőt a Gemperle nagypapa is magázta unokáit.

A szokásokhoz kapcsolódó konvenciókat, szertartásokat és családi szokáselemeket a Halászfy szülők megfontolt tudatossággal hagyományozták át az utódokra, gyakran úgy,

hogy az egyes szokásokat *megszokásig* gyakoroltatták velük. A rendszeres együttlétek könnyen utánozhatóvá tették a gesztusokat is.

H.É.-nek és bátyjának szigorú napirendje volt iskoláskoruk előtt és alatt, mégsem érezték rabságnak, mert minden egyes kötelezően elvégzendő feladatra türelemmel, okos magyarázattal vették rá őket. Meg volt szabva a reggeli és esti ima ideje, amely a gyermekszobában, mindig a szülőkkel közösen történt. Különösen szigorúan betartandó időpontokhoz kötődött az étkezések rendje, de a tanulása és a játéka is, még a séták és a szabadtéri játékok színhelye is adott volt. Sétálni a Duna-partra és a Gellérthegyre, játszani a Petőfi térre jártak.

Az étkezések napi ötszöri alkalma iskolaidőben a három főétkezésre redukálódott. Az étrendet¹¹⁵ a hét napjainak és a szezonális rendszereknek a függvényében állították össze. Mindig az ebédlőben étkeztek. A teríték olyannyira meghatározott volt¹¹⁶, hogy amikor egyszer a „lány” összetévesztette, egészen megkeverte vele a háziakat: *„csodálkoztam: már vacsorázunk, hiszen még nem is reggeliztünk. Ugyanis a szobalány... a reggeli teríték helyett az estivel terített.”*

Szabályozott szertartásrend határozta meg az asztali érték és tárgy-óvó viselkedést is.¹¹⁷ Ezt megszokták, pedig néha ugyancsak szélsőséges előírásai voltak: az asztalkendő használatánál *„úgy illett, hogy bár megtöröltük a szánkat benne, foltos ne legyen.”* Az ülésrend szerint az asztalfőn mindig a háziasszony ült, tőle jobbra mindig a férje. Ha vendégségbe érkezett a nagykáta nagypapa, akkor a férj helye őt illette. A felszolgálás mindig a szobalány feladata volt, fekete ruhában, himzett vászonkötényben, fején bóbitával. Az a tény, hogy zárt családi körben is kifogástalan öltözetet viselt a személyzet, a korabeli illetmankönyv szerint a családi harmónia, a tökéletes rend külső jele; az ilyen családokban általában a cselédekkel való kapcsolattartás is problémamentes volt.¹¹⁸ Minden étkezés előtt imádkoztak, ilyenkor a cseléd lány is bent maradt, az ajtónál állva, velük imádkozni. A családi etikett szerint *„Minden étkezés után, ha felálltunk az asztaltól, kezet csókolunk szüleinknek. Ők szívből jövő szeretettel átöleltek bennünket és megcsókolták mindkét arcunkat”*. – Akkoriban még ezt a kissé körülményes szertartást is mindannyian természetesnek érezték.

Ugyanígy merev előírások vonatkoztak a külső megjelenéshez tartozó higiéniai szokásokra is. A Halászfű családban ez már egyenesen mániákus rendszerré vált a ruházat tisztaságát és a testi higiéniát illetően. A mosdás sorrendjétől, a textil- és eszközhasználat szabályaitól eltérni nem lehetett, ezt a gyerekeknél az édesanya rendszeresen, személyesen ellenőrizte.¹¹⁹ A takarítás rendje szintén aprólékos, már-már szertartásos jellegű volt, ehhez alkalmazott differenciált eszközkészlettel. A lakás rendben-tartás csúcsa (4 takarítónővel), az éves nagytakarítás, már valóságos hadrendhez hasonlított, amelynek mindig október 6-ra kellett elkészülnie. A súlyos, nagy függönyöket a magas ablakokra kárpitos rakta le és fel. A rendrakáshoz tartozott a szekrények évente kétszeri átrakodása is: a hálószobában az éppen hordott, a gardróbban a használaton kívüli ruhák voltak.

A különböző áruk beszerzésének is sajátos szezonális menetrendje volt, amiről a ruházat kapcsán már szóltunk. Legalább ilyen társadalmilag és lokálisan meghatározott volt az apróbb cikke és élelmiszerek beszerzésének módja is.¹²⁰ Még a tartós élelmiszereket vidékről rendszeresen megkapó Halászfű családot is a Vásárcsarnokhoz kötötte az urbánus lét, G.I. csaknem mindig itt vásárolt a nevelőnő kíséretében.

A szobák rendje, az öltözködési szokások és a felszolgálás mikéntje kapcsán már érintőlegesen szóba került a személyzet szerepe a család életében. Mindezek alapján olyan *kétselés* – időszakosan mosó- és vasalónővel, társasági alkalmakkor külön felszolgálóval kiegészült – háztartást rögzíthettünk, amely eltért a szokványos szobalány-szakácsnő felosztástól. Halászfűéknél a *szobalálynak* nevezett mindenes cseléd mellett német nevelőnőt alkalmaztak a gyermekek hároméves korától, amely szokás inkább a felsőbb

rétegekre volt jellemző. Ez a tény azonban családuknál nem csak a magasabb társadalmi kategóriához idomulásra utal – hiszen láthattuk, a nevelőnő cselédi feladatokat is ellátott –, hanem a gyermeknevelés tudatosan magas szinten tartására. Ennek figyelemmel kísérése természetesen a házaspár közös feladatai közé tartozott. Különös gonddal nevelték fiú gyermeküket, aki a család nevének továbbörökítőjeként kiemelt, és mindent elnéző bánásmódban részesült. Csak ő kapott nagyobb korában külön francia és német nevelőket.

A gyermekek számára – s ennek leírása jelentős részét teszi ki a visszaemlékezésnek – kezdetben a játék-ideje, később az iskola szabályozta a napirendet. A játék valójában saját életformájuk szabályainak elsajátítását jelentette. Meghatározta a nemi jelleg: „Általában nem játszottam fivérem játékaival” a polgári erkölcsrend: a közös játékokban „Csalni nem lehetett, megvetendő és jellemtelen dolognak tartottuk”, s az urbánus nyilvános terek keretében: „Sohasem ugráltunk a padokon, nem gázoltuk le a virágokat, nem tapostuk le a gyepet. Eszünk ágába sem jutott a Petőfi szobornak még csak a talapzatára sem felmászni...Gyermekeveim kortársai általában vallásosak és fegyelmezettek, jól neveltek, vidámak és lelkiileg egészségesek voltak. Az elkényeztetetteket, nyafogókat kiközösítettük. Egyszerűen nem játszottunk velük. Ők idővel megváltoztak és boldogan nyargaltak velünk.”

Különös gonddal vigyáztak igényes, a valódihoz megszólalásig hasonló játékaikra. Szüleik ebben is igyekeztek biztosítani az anyagi lehetőségeiken is túlmutató színvonalat. Disztingvált, öntudatos magatartásra készítette őket jó hírű, patinás iskolájuk is: „...egy Angolkisasszonyokhoz járó növendéknek volt annyi érzéke, hogy túlkapást ne kövessen el ... Az apácák és a papok is szigorúak voltak, sokat követeltek és magas szintű órákat tartottak. Mégis vidám és hangulatos volt iskolába járni. ...Sokat jártunk kirándulni ... jól tanulni, kifogástalanul viselkedni kötelesség volt. Azért jutalom nem járt. Dicséret igen. Nagyon boldogan, de szerényen vettük tudomásul az elismerést.”

A középosztálybeli családok gyerekeinek taníttatásához a zenei képzés is hozzátartozott. A Halászfű-gyerekek a Nemzeti Zenede ódon épületébe jártak a Semmelweis utcába. A családban mindkét ágon generációkon keresztül öröklődő hagyomány volt, hogy a fiúk hegedülni, a lányok zongorázni tanultak. Ez is bizonyítja, hogy azonos mentalitás-elemek alakultak ki az azonos keretek közt élő családoknál.

A sport, különösen édesapjuk sportszeretete révén, kiemelkedő szerepet játszott Éva és Zoltán életében. A sportágak kiválasztását azonban az ő esetükben is megszabta a kordivat és a társadalmi keretek. Először úszni kellett megtanulniuk, az úszásoktatás a Rudas fürdőben¹²¹ történt. Hatéves koruktól korcsolyázni jártak. Napi rendszerességgel bérlettel látogatták szüleikkel a műjégpályát, ahol akkoriban igen élénk társadalmi élet zajlott. Táncos összejöveteleket, bemutatókat tartottak, az oktatás edzők irányításával folyt. Bátyja nyaranta kerékpározott, később teniszeztek is: H.É. például az 1930-as évek végén sajátkezűleg hímzett magyaros mintájú teniszblúzban. Gyakran jártak kirándulni a budai hegyekbe, s a város környéki erdőkbe is. Édesapja ugyan már nem vadászott, de a Gemperle nagypapa még a déli Kárpátokban is gyakorta megfordult.

Ennek kapcsán került először szóba a területvesztés kérdése. „Nagykátán gyakran nyitogattuk a hármás vadász szekrényt, és nézegettük a sokféle fegyvert és egyebet. A trianoni égbekiáltó, igazságtalan, kényszerbékét követően már csak a csonka országban... lehetett vadászni.” A területi revízióval való eszmei azonosulásuk, a társadalmi-politikai restauráció igénye többször is visszatér a szövegben. Ennek egyik tárgyi bizonyítéka például az a Nagykátán vásárolt „Nem, nem soha!” feliratos kerámia gyertyatartó is, amelynek állandó helye Ilus néni éjjeli szekrényén volt. A gyermekek nevelésében kiemelkedő szerepet kapott Trianon értelmezése, a hazafias érzelmek, a magyar nemzettudat államilag is hangsúlyozott eszmeiségének beléjük plántálása. Ehhez igaz történeteket mondtak, magyar népmesék és

mondák köteteiből olvastak fel nekik, s öreg pásztoresemberek történeteit hallgatták a szilaj pásztorok életéről, a régi magyar állattartásról. „*A nemzeti érzést és öntudatot minél korábban kell az emberpalántákba csöpögtetni.*” Ez mentalitás a nemesi eredetű magyar hivatalnokréteg önazonosság-tudatára általánosan jellemző sajátosság volt, amely különbözött a nagy német kultúrához s egyéb európai kulturális áramlatokhoz hasonlulni igyekvő magyar zsidó polgárság identitásától.¹²²

A Halászfy-szülők rendkívül körültekintően, mindenre kiterjedően örökítették át tudásukat, nézeteik, szokásaik jellemzőit gyermekeikre. Nemcsak érzékeny nemzeti tudatra, de a valláson keresztül erkölcsiségre és önfegyelemre, családi összetartásra is nevelték őket. „*Mindnyájan imára kulcsoltuk a kezünket. Összetartoztunk...Óriási fegyelemre, egymás szeretetére, megbecsülésre, az erkölcsi érzék kifejlesztésére vezetett mindez.*” Nemcsak a biztonságos anyagi lét, a társadalmi pozíció, hanem a lelkeség is beépítette a gyerekeket a családi hierarchiába. Ennek a letéteményesei élő példaként maguk a szülők voltak, akik számára a *család* központi, meghatározó szerepű fogalom volt. Kölcsönösen elfogadott, hagyományos nemi szerepvállalásuk a 20. század eleji középosztálynak általában is sajátossága volt, identitás-erősítő elem a tradicionális nő-szerep átalakulásának időszakában.

Műveltségük szellemi irányultságát a szakmai tudás tökéletesítésének igényén túl egyfajta romantikus-historizáló, nosztalgikus befelé fordulás jellemezte. Gyermekeik otthoni és iskolai nevelését is ez a kicsit szentimentális olvasmányvilág határozta meg. H.É. legmeghatározóbb, számunkra is nyilvánvalóvá tett irodalmi élménye Váradi Antal¹²³ „Az ezüsthátyol legendája” s Inczédi László¹²⁴ „A nővér” című verses elbeszélése voltak. A család múlt iránti vonzalmát, konzervativizmusát, színpadiasság iránti hajlamát pontosan kifejezik ezek az előző századi költői művek. Sokat olvastak, s a könyvek szeretetére nevelték gyermekeiket is: H.Z. legszívesebben erdélyi és magyar szépirodát, G.I. korabeli sikerkönyveket és versesköteteket, köztük még Adyt is. Nyelvismeretük révén a rendszeresen járatott magyar folyóiratok mellett német és francia szaklapokat is megrendeltek. A család egyéni szokása volt, hogy hangsúlyozott magyar nemzeti érzelmeik mellett „*otthon egymás között is csak németül beszélünk*”, s ezt a nyelv elsajátításának igényével, s H.Z. tökéletes német tudásával magyarázták. Ez arra enged következtetni, hogy esetükben az idegen nyelven társalgás magának a műveltség kinyilvánításának, a világpolgár-felfogásnak, s a polgári középosztályhoz tartozás sajátos kinyilvánításának¹²⁵ egyaránt jele volt.

Az aktuális könyvek és a szakirodalom megvitatása az egyébként is azonos foglalkozási körbe tartozó férfiak rendszeres beszélgetési témája volt *baráti összejöveteleken*. A leggyakoribb női társalgási témák azonban inkább a napi társadalmi események és a személyzet viselt dolgainak megvitatása, valamint új horgolásminták kicserélése voltak.

Ha ők hívtak vendégeket, azok természetesen a rétegcategóriájuknak megfelelő kollégák, barátok voltak.¹²⁶ Előzetes egyeztetés alapján, az erre a célra fenntartott nyilvános térben, a férfiszobában fogadták őket. Ezekon az összejöveteleken a gyermekek részt nem vehettek, épphogy csak beköszönhettek: „*ha édesanyám szólított bennünket*”, s szertartásos bemutatkozás, rövid szóváltás után – „*édesanyám intett a szemével a német kisasszony felé*” – már menniük is kellett.

A társasági összejövetelek legnevezetesebb eseménye a Zoltán-nap volt, nagy ünnepséggel, sok vendéggel, kisegítő személyzettel. Ilyenkor hideg sülteteket, salátákat, déligyümölcsöket, süteményeket szolgáltak fel, és otthoni borokat. „*Sört csak villásreggelihez adtak...magyar ember egyébként is bort iszik.*” A nagyobb hagyományos ünnepeket családi körben ülték meg. A két gyermek számára különös izgalommal várt alkalommá vált december 6.¹²⁷ is, amikor nemcsak édességekkel halmozták el őket, de együtt lehetett az egész család. Március 15-én *magyar ruhában*¹²⁸ mentek iskolába. Az ünnepség után „*szüleinkkel a*

Nemzeti Múzeum elé vonultunk".¹²⁹ A házaspár sokat járt színházba, hangversenyre, operába, állandó rendszerességgel moziba, gyakran társaságba, időszakosan bálókba.

A család a nyarakat júniustól szeptember 7-ig, Kisasszony napja előttig, mindig Nagykátán, az anyai nagypapánál töltötte. Ilyenkor személyzetestől, gyerekestől, fél ruhatárukat magukkal szállítva úgy vonultak le a birtokra, hogy lakásukat „nyáriasították”. Ezáltal lakáshasználatuk még akkor is szezonális megosztottságúnak mondható, ha a családfő, aki hétközben nyáron is dolgozott, csak hétvégeként utazott le utánuk.¹³⁰ H.Z. rendszeres éves hathetes szabadságát mindig arra tartogatta, hogy feleségével kettesben nyaralhasson. Ilyenkor külföldre utaztak. „Azok, akik megtehették, hogy a legmelegebb nyári hónapokat második otthonukban töltsék, többnyire ugyanazok voltak, akiknél társadalmi kötelezettségnek számított a külföldi nyaralás”¹³¹ – erősíti meg ezt a tendenciát történelmi adat is. H.Z. mindig gondosan előre felkészült ezekre az osztrák, olasz, francia, angol utakra, nyelveket gyakorolt és szakirodalmat olvasott hozzá. G.I. büszkén társult hozzá, de nagyon szeretett Nagykátán is lenni, mint ahogy a gyermekcik is. Nekik igazi feltöltődést jelentett ez az időszak a kényelmes, hangulatos, ötszobás jegyzői lakban, ahol a legkellemesebb nyári tartózkodást a terasz és a kert biztosította. Egész életformájukkal hozzájárultak a város és a vidék közti „hidépítéshez”.¹³²

Letűnt életmódot és mentalitást ismerhetünk meg az előttünk kirajzolódó képből. Puritán, mértékletes életet, erkölcsi feddhetetlenséget, patriarchálisan emberséges viselkedést, megbízhatóságot, „elegendő” tudást, a polgár-erények teátralizációjától sem mentes klasszikus normáinak megnyilvánulásait. Előnyeikkel élni és nem visszaélni igyekeztek. Mentalitásukba az öntudatos nemzeti érzelmek mellett egyfajta kozmopolitizmus is beletartozott, s az a méltóság, „a belső előkelőségre”¹³³ való képesség és készség, amelyet H.É. édesapja személyiségére vonatkoztatva, így fogalmazott meg: „*Uriember csak a sétatálcáját viszi.*”

A család jelenlegi nemzedékének egyik tagja, szintén olvasva ezeket a visszaemlékezéseket, ezt mondta adatközlőnknek: olyan ez a világ, mint egy romantikus operett, nem is lehetett ez valóság. A kutatási adatok azonban igazolják a leírás hitelességét.

Összegzés

Különböző társadalomtörténelmi források segítségével egy pesti állami tisztviselő család két háború közötti életébe pillanthatunk be külsőségekben és mentalitás-elemekben megnyilvánuló sajátosságaik révén. Ez egyfelől a tárgyak forrásként való elemzésére ad módot a lakás berendezése, az öltözködés, a gyermekvilág tárgykultúrája kapcsán, másfelől mentalitásvizsgálatra a szokások és az identitás megnyilvánulási formáinak elemzése által.

A család történetét, életmódját és lakáshelyzetét egy százoldalas visszaemlékezés-szöveg, továbbá dokumentálható tárgyi hagyatéék, szóbeli információk és néhány megmaradt családi dokumentum alapján konstruáljuk meg. A forrásszöveg írója által közvetített önzonosság-kép az úri középosztály magasrangú városi tisztviselő rétegére jellemző sajátosságokat mutatja, a rétegcategória (az adott kisközösség) általános jellemzőin túlmutató egyéni, családi vonásokkal (kontextualitás). Ezzel a konkrét eset-elemzéssel szándékozunk hozzájárulni a középosztály társadalmi behatárolásának finomításához.

A jogi és államtudományi doktorátussal rendelkező, tartalékos főhadnagyi rangban lévő családfő, dr. Halászfy Zoltán pénzügyi főtanácsos hivatali pozíciója önmagában anyagi függetlenséget teremtett. Ezt erősítette tovább a történelmi folytonosságot is biztosító családi háttér egyfelől, s még inkább felesége részéről – a szintén köztisztviselő és városi vezető közhivatalnok, még korábbi birtokos köznemesi elődök révén – a múltból a hivatalnok-fizetésen túlmutató családi tőke és örökség. Akkori jelenükben rendszeres pénz- és természetbeni

támogatás részesei is lehettek. Ez lehetővé tette az 1920–40-es évek között a kétgyermekes család számára, hogy a városi középosztályi kategória felső határán élhessenek. Jól megfelelt az előírt általános elvárásoknak és a társadalmi osztályukat meghatározó kritériumoknak: a Váci utca egyik patinás bérházának 1. emeletén lévő utcai, 4 szobás, 2 személyzeti szobás belvárosi lakás, magas szintű tárgykultúra és használatmód, elegáns, szélsőségektől mentes, igényes, divatos öltözködés, bőséges, változatos, tudományosan megtervezett egészséges táplálkozás, megbízható, „bevált” szaküzletekből minőségi áru vásárlása, kiemelten és gondosan kezelt testi és környezet-higiéniai viszonyok, személyzettel vezetett, takarékos, kor- és rendszerszerű háztartás, társadalmilag behatárolt szokások és napirend, magas iskolai végzettség, a gyermekek nivós egyházi iskolákban taníttatása, nyelvismeret, alapos, de konzervatív zenei és irodalmi műveltség, tapintatos, emberséges viselkedés, fegyelmezetttség, puritán életelvek, makulátlan erkölcsiség és mértékletesség, külföldi utazások, vidéki birtok, azaz a középosztály felső szintjét jelentő stabil társadalmi helyzet és önmegvalósítás jellemezte a családot.

A szükségletek kielégítésének sorrendjében a lakásnak ez a kiemelt szerepe csak a legmagasabb társadalmi osztályokra jellemző. Egységesen új, „történeti modern” bútorzatokkal, örökölt antik ezüst, kristály, porcelán és majolika szervizeikkel, családi festményekkel – a vállalható társadalmi/historikus értékek átmentésével –, kiemelkedően értékes textilneműikkel sokkal vagyonosabbnak, s ezáltal előkelőbbnek bizonyultak az azonos társadalmi szinten lévőknél.

Korszakos sajátosságnak tekinthető a család egységesen magas színvonalú öltözködése, amellyel az elvárásoknak megfelelően idomultak a város úri közönségének megjelenéséhez. Rendkívülinek tartható azonban az a gesztus, amellyel Halászfy Zoltán legénykori öröklését adta el, hogy annak teljes árán feleségének nászajándékkul briliáns nyakéket vehessen. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a két háború közt újra felerősödő hierarchikus társadalomszemlélet jegyében hangsúlyossá váltak ennél a társadalmi rétegcsoportnál a mentalitás dzsentrí elemei. Az úriemberként élő, magasan képzett szakalkalmazottként is kiváló Halászfy Zoltán személyiségjegyeiben is keveredtek a dzsentrí és a művelt, tájékozott városi értelmiségi szakember mentalitásjegyei. Ezt a bonyolult, összetett magatartást örököltette át gyerekeire is. Rögzíthető sajátos vonás, hogy határozott, biztos izlésű, a családi döntésekben férjük partnereként remekül helytálló nőket találunk több generáción át a családban, akik ugyanakkor vállalták a történeti-tradicionális nőszerepet.

Családi sajátosságnak tekinthető a Halászfy szülők feltűnő gyermekszerepe is, amely megnyilvánult az igényesen berendezett gyerekszoba létrehozásában, nevelőnő alkalmazásában, igazi szeretetteljes légkör megteremtésében, s a következetes, racionális testi, és az érzelmeikkel teli, türelmes, tudatosan irányított mentális nevelésben egyaránt. A gyerekeikre fordított, közösen eltöltött idő jelentős részét tette ki a sporttevékenység, főként a korcsolyázás.

Erős nemzeti érzelmeket továbbítottak gyermekeiknek, amelyekben korra jellemzően a romantikus, illúziókkal teli hazafiság-ideál dominált: csoportjukra a történészek szerint is jellemző volt a magyar nemzetállamhoz való lojalitás. Érzelmes romantika irányította irodalom- és zeneszeretetüket is.

Tárgyhasználatuk viszont kimondottan gyakorlatiasnak tekinthető, mint ahogy tisztálkodási és táplálkozási szokásaik is, amelyeket az egészséges életvitelre való tudatos törekvés határozott meg. Ez utóbbi megvalósításában sokat segített a Nagykátáról származó, háziilag termesztett, sokféle értékes friss és feldolgozott nyersanyag, ami által az átlagos fölé emelkedhetett fogyasztásuk színvonala. Mindemellett teljes mértékben élni tudtak a városi komfort biztosította előnyökkel és lehetőségekkel.

A család teljes és hiteles láttatásához szükségünk lesz még további kutatásokra: történeti forráskutatásra, a meglévő források (tárgyak, fotók) alaposabb kiaknázására, és adatközlőnk megígért segítségére: a visszaemlékezés 1933 utáni korszakának megírására. Feltétlenül érdemesnek tartjuk ugyanis a téma továbbfejlesztését, végleges kidolgozását.

Jegyzetek

- 1 Dr. Halászfy Éva neveltetése, de múzeumokhoz való kötődése okán is predesztinálva érezte magát arra, hogy tárgyait, később emlék- és tudásanyagát múzeumunknak ajánlja fel. 1946–47-ben ugyanis a MNM épületében, a Természettudományi Múzeum öslénytan-osztályán dolgozott kutatóként, eközben doktorált is. 1947–1955 közt a TTM Baross utcai épületében, Horváth Géza mellett volt a poloska-gyűjtemény kezelője. 1955-től nyugdíjazásáig biológiát, kémiát, fizikát, ilyen irányú tanulmányai elvégzése után művészettörténetet is tanított középiskolákban.
- 2 Az Úveg, Kerámia gyűjteménybe 1 db, a Háztartási gyűjteménybe 14 db, a Viselet gyűjteménybe 8 db, az Irat, Igazolvány gyűjteménybe 3 db, a Kisnyomtatvány gyűjteményekbe (képeslapok, reklámképek, boríték, szentképek, táncrend) 56 db került a hagyatékból.
- 3 A felajánló a meglévő tárgyak közül csak néhányat szándékozott eladni a múzeumnak, a többi már korábban szétosztódott a családtagok között, vagy végleg elkallódott.
- 4 Kiváló lehetőség volt ez számunkra hiszen, egy „szemtanú” biztosította mindezt, aki a „mögöttes tartalmakat” is képes volt érzékeltetni. Ugyanakkor jól példázza ez a gyűjtés az elméleti elképzeléseink (komplex gyűjtés) és a napi múzeumi gyakorlat között feszülő ellentéteket. Az egy lakásból, hagyatékból elhozható anyag legtöbbször csak szerény töredéke a lakás (helyiség, tematikai blokk stb.) teljes tárgyuniverzumának, mert előszelektált, gyakran másodrangú („kacat”), vagy valamilyen szempont szerint felajánlott. Hiába van előtűnk a kívánt, hiánypótló tárgy, esetleg egész garnitúra, legtöbbször nem azt, és nem annyit vehetünk meg, amit/amennyit szeretnénk. Ennek gyakori oka a krónikus múzeumi pénzhiány, de gátja lehet az eladói/ajándékozási szándék is. Így marad a tárgyak önmagukban való elemzése, szerencsés esetben ehhez járulhat a teljes korpusz dokumentálása terepmunkával, illetve adatközlői információkkal. Mindazonáltal a különböző helyekről származó egyes darabok, rész-egységek – az elméleti tudás birtokában – szépen körvonalazódó, réteg- és korszecifikus összefüggő tárgycsoportokká fognak összeállni gyűjteményeinkben. Ez a tárgyi forrás a történészek számára is egyre nélkülözhetlenebb lesz.
- 5 Élet a Váci utca 9. félcemelet 4-ben; Élet a gyermekszobában; Nagykátán – a Történeti Adattár nyilvántartásba vett anyagaként.
- 6 A felkérésre írt munkák irányultságáról írja Küllös Imola: céljuk általában didaktikus ki-csengésű tanúságtétel. (KÜLLÖS Imola 1988. 251–266.) Szerencsére szerzőnk hamar megszabadult ettől a kényszertől. A kért információkat az első kéziratban adta meg, utána maga határozott a szöveg irányultságáról. Stílusa könnyedebbé válásán is érződik, hogy sokkal szívesebben írt történeteket, szokásokat, mint a tárgyi világ bemutatását. Adatai korrektek.
- 7 Az egyéniségkutatás keretében végzett élettörténet-elemzésnek a néprajztudományban több évtizedes előzményei vannak (Niedermüller Péter, Forrai Ibolya, Küllös Imola, Szilágyi Miklós, Hoppál Mihály, Mohay Tamás stb.).

- 8 „Ha a források felkínálják azt a lehetőséget, hogy ne csak a tagolatlan tömegek helyzetét, hanem egyedi személyiségeket is megismerjük, akkor értelmetlenség volna nem élni e lehetőséggel... Adott esetben egy önmagában nem túl jelentős személyiség vagy egy társadalmi értelemben vett határeset is magában foglalhatja azokat a vonásokat, amelyek egy meghatározott történelmi időszak valamely társadalmi rétegére jellemzőek.” Idézi Ginzberget Mohay Tamás 1994. 13.
- 9 Nevét az 1920-as években változtatta Halászfya: „aminek meg is volt az alapja főúri származása jogán, meg aztán akkoriban jól is hangzott, ha az ő beosztásában valakinek nemesi származásra utaló neve volt” – magyarázta ezt a döntést H. É. Ugyanakkor ez valójában nem különbözött az asszimilációnak attól a külsődleges formájától, melyet Szekfű Gyula az ún. „kismagyar” szemlélet terjedéseként értékelt. SZEKFŰ Gyula 1934. 393.
- 10 Őr „kitanították”, másik gyermeküket, Piroska lányukat (nyilván a kor szokásainak megfelelően) tudomásunk szerint nem.
- 11 A fotóanyagot sajnos csak másolatban kaptuk meg, de szerencsére adatolva. H.Z. katonai rendfokozatának változásai például szépen nyomon követhetők a fényképek segítségével. A fotók később is nélkülözhetetlen források voltak családi események datálásánál, személyek, helyszínek beazonosításánál, de legjobban az öltözködés jellegének meghatározásánál használhattuk őket.
- 12 Schematismus für das K. u. K. Heer und für die K. u. K. Kriegsmarine. Bécs, 1903–1910. évi kiadások.
- 13 A kéziratból vett szöveghű idézeteket a továbbiakban ilyen módon különböztetjük meg a szövegben.
- 14 Esetünkben nem kellett az illetankönyvek által behatárolt patriarchális házastársi egymáshoz idomulás szabályait érvényesíteni, „...a férj mindig magához emeli a nőt, míg a nő, legyen az akármily kiváló születésű, mindig férjéhez száll alá.” Wohl Janka Illem-könyvéből (A művelt és udvarisas...2001. 249.), hiszen megközelítőleg azonos társadalmi kategóriából származtak.
- 15 Végigkövethetjük az általa bejárt ranglétrát a fogalmazó gyakornoktól (1908.168) a pénzügyi titkáron át (1918.166) a főtanácsosi beosztásig. Az 1936. évi kimutatás szerint a Pénzügyigazgatóság II. Forgalmiadó-főosztályán (V., Szalay utca 10–14.), a II./D ügyosztályon volt ügyosztályvezető, s a VI. fizetési osztályba tartozott. Magyarországi... 1936. 125.
- 16 GYÁNI Gábor 1997.1272.
- 17 RADVÁNSZKY Gusztáv [H. É. információi szerint koronaőr is volt], az egyik legrégebbi magyar család leszármazottja, az 1875-ben magyar bárói rangot kapott radványi és sajókazai Radvánszkyak egyik elődje. Első házasságát 1832-ben kötötte Pulszky Antóniával. 1839-ben felesége meghalt, egy élő fiúgyermeket hagyott hátra, az 1833-ban született Károlyt. Második felesége (1859) Szepessy Katalin révén még egy törvényes gyereke született 1861-ben: Ilona. NAGY Iván 1862. 570.
- 18 Édesanyja után ágostai evangélikusnak keresztelték.
- 19 Ennek az esetben igen sajátos, személyes sérelem-motiválta „magyarosodásnak”, „aszsimilálódásnak” paradox mivoltát az adja, hogy vér szerinti apja révén igen régi magyar család leszármazottja volt. A két, más-más generációs névváltoztatás (Halász Antal és Halászfű Zoltán) szépen mutatja a réteghez tartozás identitás-szintjeinek korszakolt megköteéseit is: az 1900-as évek környékén még elég volt a magyar önzonosság-tudat vállalása (nemzeti jelleg) – ez megnyilvánult magyar keresztnév választásában is –, az 1920-as években már a feudális/nemesi múlt reprezentálása is elvárás volt a középrétegek

- magasabb hivatali betöltő tagjai számára. Megerősíti ennek társadalmi szerepét az is, hogy ez csak a családfőre vonatkozott (H. A. felesége névmagyarosításának – Ledermayer – semmilyen jelentősége nem lett volna.)
- 20 A tapintatos, disztinktvált viselkedés, a kiváló modor, a szerénység, a műveltség a 20. század elején egyébként a magyar középosztályhoz idomulás alapfeltétele volt az alacsonyabb vagy idegen származású közhivatalnokok számára. (Vö. A művelt és udvarias... 2001. több fejezetével) Fischer/Halász Antal nyilván ezeknek az elvárásoknak még másoknál is jobban meg akart felelni kétes/kettős származása miatt.
- 21 A forrásszövegből tudjuk, hogy a nyéki, 13 gyermekes katolikus család a házasságkötés idején már csak a múltjából élhetett: a korán árván – és szegényen – maradt gyerekeket rokonok nevelték, Franciskát éppen egy „*mogorva plébános*”. Hirtelen elhalt apjuk ugyanis vagyonát úgy rejtette el valamivel korábban, hogy annak lelőhelyét még feleségének sem árulta el („*a kontyosnak nem kell mindent tudnia*”).
- 22 Húga, Kató 1897-ben született, s virágzó fiatalságában/szépségében halt meg. Egy végzetes, Pesten, a hat hétig tartó báli-farsangi időszakban, a megyebálon történt meghülés következtében kialakult tüdőbaj vitte el 1915-ben, 18 évesen.
- 23 Ranolder János veszprémi püspök az általa 1875-ben létrehozott intézmény [ma Leövey Klára Gimnázium] vezetését az irgalmas nővérekre, a Páli Szent Vince Szeretetleányai apácarendre bízta, hogy „magyar szóra... háziasságra és családszeretetre” neveljék a kezükre adott leányokat. Leány középiskola, tanítóképző és internátus működött a Thaly Kálmán és a Vendel utcai épületekben. (Budapest Lexikon L-Z 1993. 353.)
- 24 A nagykáta családi ház végig meghatározó szerepet játszott a Halászfy-Gemperlé familia életében, csak G.I. halála után kényszerültek felszámolni.
- 25 Alsó- és felsőpelsőczi máriapócsi özvegy Tóth Lajosné Gombás Ilona „állandó ideiglenes” családtagként, tkp. tényleges házvezetőnként élt velük; a „ház asszonya” pozíciót azonban sohasem töltötte be. Ennek voltak különböző szokásjogi-mentálisbeli jelei, pl. sohasem ő ült az asztalfőn. Az ő családon belüli valódi státusáról sohasem adott információt adatközlőm.
- 26 *...az előtűnik tartott esküvőt a kommunisták szétzavarták. De édesapámat a bátrak fájából faragták. Nem rettent vissza a sok szörnyűséges hirtől. Főhadnagyi egyenruhájában, a tüllfátyolban...uszályos menyasszonyi fehér selyemben pompázó édesanyámat bátorítva...mégis megtartották a fényes esküvőt...A vőfélyek közül Dobsa Miklóst... az esküvőről hazamenet a Lánchídon a kommunisták letartóztatták és az Országház pincéjébe hurcolták. Ott megásatták vele a sírját...meggyilkolták...23 éves volt. Ez az eset azonban csak sokkal később jutott a lakodalmas társaság fülébe.”*
- 27 A keresztény középosztályiságnak ebben a vonatkozásban van egy, a Halászfy-családra is érvényes aspektusa: „az úriembernél polgáribban hangzik, de valójában a proletárforradalom élménye után az egykori köznemesség mozdulatlan, hierarchikus társadalmi szemlélete sokkal elszántabban és nyíltabban jelentkezik, mint azelőtt”. (BIBÓ István 1986. 599.)
- 28 H.Z. ugyanis a sokáig legény férjek örömeivel, előzményeket feledtető gálánsságával eladta öröklakását, hogy annak teljes árából feleségének házasságkötésük emlékére briliáns nyakéket vehessen!
- 29 A név a család szerint francia eredetre utal.
- 30 A gyermekek egyike, Károly húga, Hermin, 23 évesen, boldogtalan házasságában öngyilkos lett (mérget ivott). Másik, Vilmos nevű fiuk, aki földbirtokos volt Pilsen (felesége

- Szentpétery Karola), Gemperle Ilona házassági tanúja volt. A másik két testvéréről nem tudunk.
- 31 Felfejlesztette „a fejlődés iránt közömbös” községe ügyeit, s az ellenzőket is maga mellé tudta állítani. 1925-ben a IV. osztályú Magyar Érdemkeresztet kapta Horthy Miklós kormányzótól. (Községi... 1930. 7.)
- 32 Összefügg ez talán azzal is, hogy ő volt az egyetlen élő nagyszülő a Halászfy-gyermekek életében.
- 33 Különösen ennek a rétegnek a legfontosabb csoportjára, a birtokos köznemességre gondolunk, akik egyben magas beosztású hivatalnokok is voltak.
- 34 Az általa összehívott 1836. évi országgyűlésen szavazták meg a MNM felépítésére rendelt költségeket – ezt fontosnak tartotta leszögezni H. É.
- 35 A Dévayak erdélyi eredetű család, Magyarországon Heves, Pest és Komárom megyében birtokosok. (NAGY Iván 1862.)
- 36 Baráti fogorvosnál, Budapesten, foghúzáshoz adott érzéstelenítő okozta halálát. Senki sem gyanította, hogy nyilván az átlagosnál gyöngébb volt a szíve.
- 37 „A lakóhelyi elkülönülés foka, ismeretes, Budapesten kisebb volt, mint a nyugati nagyvárosokban.” (GYÁNI Gábor 1991. 115.)
- 38 A középosztály tagjai által bérelt lakások komfortszintje egyenletesen magas volt a két háború között (víz, villany, vízöblítéses WC; városi gáz legnagyobb arányban a tisztviselőknél és az értelmiségnél; hagyományos fűtési mód) – a nem modern házakban is. (GYÁNI Gábor 1991. 114.)
- 39 Ezzel – a modern mindennapi élet és a környezet történelmi légköre között feszülő ellentéttel – kapcsolatban írja NÁDAI Pál: „Középosztályunk mint annyi égető problémával szemben, itt is csaknem tanácstalanul áll... A múlt s a jövő között egy magányos szigeten éli a maga életét ez a közösség.” (NÁDAI Pál é.n. 8.)
- 40 „a kommunizmus kiszámíthatatlan időszakában édesapámékat egyik gazdag és hálás ügyfele odahívta magához lakni biztonságos villájába” – H. É. szóbeli közlése.
- 41 Anyagi okokból nem kényszerültek igényeik lefokozására – mint ebből a rétegből sokan –, nagyobb, magasabb bérű lakást is fenn tudtak tartani.
- 42 Gyáni Gábor ennek okait a következőkben foglalja össze: akadozó állami és magánérintésű házépítés és tömeges bevándorlás – Trianon, galíciai zsidó betelepülők, köztük sok középosztálybeli. (GYÁNI Gábor 1992.; GYÁNI Gábor 1991. 109–120.; WEIS István 1930. 119–120.)
- 43 „Talán egész Pesten nincs még egy ház, amelyről annyit írtak volna, mint erről a házról, no meg azokról, amelyek előtte e telteken álltak.” TARR László 1984.44. – A görög származású cincár familia leszármazottja, Nákó Sándor, aki a ház építési telkének egyik felét 1800-ban, a másikat 1840-ben vette meg, hogy arra a nagyszabású épületet megépíttesse, korábban a Bánátban élt birtokain (oda vándoroltak be elődei a 18.század végén Havasalföldön át Macedóniából), a nagyszentmiklósi és szentmarjai uradalom tulajdonosaként. Itt kapott magyar nemességet és nagyszentmiklósi előnevet apja, Nákó Kristóf, I. Ferenc császártól 1784-ben (az OSZK kéziratárában található nemesi oklevelük alapján). Ott, a Nákó-birtokon találták meg a világhírűvé vált avar aranykincset. (TARR László 1984. 46. és BORSI-KÁLMÁN Béla 2002.74.)
- 44 Fia, Kálmán, „megörökölte” a régi telektulajdonos kávéjogát, szállodává alakította az épületet (ezt az időszakot tükrözik a lépcsőház allegorikus női aktszobrai is). Az 1865-től Nemzeti Szálloda néven működtetett házat 1881-ben eladta a Magyar Jelzálog és Hitelbanknak, s a Bank alakította vissza 1902-ben külső és belső átépítéssel, pillérkiváltásokkal, lakásleválasztásokkal és alaprajz-átalakítással bérházzá, s adta el Havas Antalnak. A

- speciálissá vált kiképzés miatt a kialakított lakásegységeket sokan üzlethelyiségnek bérelték. A következő, az immár újabb tulajdonos (OTI) általi, 1937-es nagyobb átalakítás már nem érint minket. (TARR László 1984. 53–55.; Budapest Lexikon 1993. 584.)
- 45 Ebből csak a Philanthia virágbolt-portál maradt meg.
- 46 A fehér ajtó- és ablakkeretek a szecesszióval tértek vissza a lakásokba a századvég sötét fájú nyílászáróinak divatja után.
- 47 A Gemperle nagypapa szívkoszorúér-betegsége miatt, aki nem tudott már lépcsőt járni. Volt ugyan lift a Váci utcában, de azt is lépcsőkön kellett megközelíteni.
- 48 Adatközlőnk máig itt él, az enteriőrt, a tárgyakat itt tanulmányozhattuk.
- 49 A 19. század végén kiépült Sugár úttal, s az 1920 körül megépült svábhegyi, rózsadombi villákkal együtt ez a városrész volt Budapest legmagasabb rangú övezete. (F. DÓZSA Katalin 1989. 272.)
- 50 Az Erkel Ferenc utca 15. számú saroképület „1855-ben épült Ybl Miklós tervei alapján. Első tulajdonosai az Almásy grófok voltak, majd a Jeszenszky és a Mándy család tulajdonába került.” (Adalékok...1986. 108–109. [BUDAHAZI László]) Legszébb, eredeti állapotában megmaradt része az udvar, reneszánsz stílusú oszlopos loggiával, kocsiszínekkel, s a gazdasági udvar a márvány lóitató vályúval.
- 51 GYÁNI Gábor 1998. 112.
- 52 Erről ír Hanák Péter (1999.), valamint Gyáni Gábor több munkájában, a társadalomtörténész-múzeológus Mialkovszky Mária, s a Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok köteteinek több tanulmánya is jól használható adatokat szolgáltat a téma kutatásához.
- 53 Ennek dokumentálására a későbbiekben lesz még módunk, s felmérését is el kell végeznünk.
- 54 Az utcai lakások szobáinak lineáris elrendezését a bérházak historizáló, a paloták homlokzati kiképzését utánzó kényszere is meghatározta.
- 55 A helyiségek berendezésének rendje is a mellékleteken figyelhető meg.
- 56 Ez nyilván komoly áldozatot követelt még ettől a stabil anyagi háttérű családtól is. Számunkra viszont biztosította a bútorok egyidejűségét.
- 57 A Ráday utcai lakásba kerültek később örökölt darabok, például Nagykátáról, amikor az ottani házat fel kellett számolniuk. A szóbeli közlések alapján szép hozományt kapott G.I., de ezek szerint ebbe bútorzat nem tartozott. Információink szerint édesapjától asszony korában is komoly összegű, saját rendelkezésű zsebpénzt kapott havonta.
- 58 GYÁNI Gábor 1992.31. A Halászfy-család ezen életrszakaszában az osztály- és státuscsoport szinttől se le, se felfelé nem tapasztalható eltérés, presztízsüket a lakásukkal is kifejezték.
- 59 Adatközlőnk maga is váltogatja a két fogalmat, a régebbi korszakok szóhasználatában ugyanis megtalálhatjuk. Beniczky Irma (1882) is használja az ún. úri szobára, vagy dohányzóra ezt a szót. megjegyezve, hogy a fogadószoba akkortájt vált közhasználatú magyar elnevezéssé. A Halászfy család szókincsében egyébként következetesen magyar szóhasználatot tapasztalhatunk, némi archaizmussal és provincializmussal fűszerezve. H.É. például a nagytálalót következetesen „pohárszéknek” nevezi, ahogy a 19. század végi hagyatéki leltárok listáin is ez a kifejezés szerepel. (GYÁNI Gábor 1992.41.) A magyar beszéd idegen szavaktól való megtisztítását az illetékesek is előírták a művelt, igényes magyar polgárság számára. (A művelt... 2001. 141–146. Az Új Idők illemkódexe. 1930).
- 60 PETERDI Vera 1993.4

- 61 Történeti és magasabb rétegezettségi szintű párhuzamról olvashatunk a ház, a bútorzat és a kiegészítők érték-összevetésével kapcsolatban a szakirodalomban is: "A berendezés még a mágnások palotáiban sem volt különleges. Fényűzést csupán az ezüst és kristály étkészletekkel fejtettek ki...A régi családi olajportrék kivételével a falakon függő festmények között sem igen akadnak kivételes értékek. A mágnásházak magas, gyönyörű stukkókkal díszített vagy kazettás mennyezeteikkel levegősebb benyomást keltettek, mint a nagypolgárság lakásai." (John LUKACS 1991.65.)
- 62 ASKERCZ Éva 1981. 53–55.
- 63 Magyarországon Thonet-bútorgyártás 1919-ig Túrócszentmártonban és Borosjenőn volt, akkor átvették ezt a szerepet a már 1894-től (Schwartz), illetve 1896-tól (Lamberg és Tsa) működő debreceni hajlítottbútor-gyárak. (VADAS József [1992] 106.)
- 64 A Fővárosi Közmunka Tanács (1894–1914 közti időszak) rendelete értelmében utcai szoba nem lehetett 10 négyzetméternél kisebb. (GYÁNI Gábor 1992.)
- 65 A bécsi Burgban Zsófia főhercegnő szalonjában is megtalálhatjuk erre a „felszálló kultúrjav”-ra az analógiát. (S. MIALKOVSZKY Mária 1981. 94–95.)
- 66 Paliszander fából készült szalont (1910) mutat be Vadas József is a Bútorcsarnok Szövetkezet termékeként. (1992.76.)
- 67 Ezek a bútorok a könyvszekrény és néhány szék kivételével ma is a Ráday utcai lakás fogadószobájának tartozékai.
- 68 A dohányzóasztal felső lapja cikkelyekre osztott intarzia-betétes, középpontjában a paliszander fa virágos ágát mintázva. A kártyaasztal zöld posztóbetétes.
- 69 „A szecessziós enteriőr legfontosabb funkciója nem a gyakorlati rendeltetése, hanem hogy a szépséget az ember környezetében megidézze, s általa az ember kifejezésre juttathassa önmagát.” (RÉV Ilona, 1983. 161.)
- 70 Nádai Pál az egész tűnő középosztályt Atlantis-sorssal fenyegetettnek látta: „ Azt tartják róla, hogy romantikus álomvilágban élt. S beteljesült rajta minden romantika sorsa.” (NÁDAI Pál é.n. 8.)
- 71 Ezt a nagystílű, igényes színvonalat képviseli Wohl Janka korai (1882) tanácsadó kötete. Az ebben a műfajban írt munkák közül az övé ad legtöbb útmutatást a nagypolgársághoz hasonló módosításokról.
- 72 Az emléktárgyak emlékhordozó képessége nagy segítségére van a kutatóknak: behatárolhatók az utazások helyszínei, irányai és jellege, jó esetben a baráti kör tagjai is feltérképezhetők ajándékaik révén.
- 73 Az ezüst veretes ébenfa szekrénykében selyemre festett, hímzett aranyszálakkal körülvett szentkép van, aranyszállal hímzett felirattal.
- 74 Az egyetlen megmaradt tálaló alapján a két háború közötti „kis bécsi” egyik kommersz, eklektikus változata lehetett.
- 75 A fejrésűkre tett csillagmintás horgolt terítő alkalmazása igen régi szokást őrzött meg: eredetileg a rizsporos parókák elleni védelemül szolgált. (S. MIALKOVSZKY Mária 1981.79.)
- 76 A szobák vegyes funkciójú használata általános jellegű volt ezen a társadalmi szinten is.
- 77 GYÁNI Gábor–KÖVÉR György 1998. 234.
- 78 Hasonmásukat H. É. a Kunsthistorisches Museum kiállításán fedezte fel.
- 79 MÁRAI Sándor: Az igazi című művében szintén arról ír, hogy mint valami „szentséget”, „Egy szekrényben tartották az ezüstöt”, amit hétköznap nem használtak. (MÁRAI Sándor 1941. 218.) A vitrin kultikus értékrendi szerepéről ír BÁCSKAI Vera is (1999. 337.)
- 80 A szakirodalomban alig találni gyermekszoba-berendezésre való utalást, Vadas József például mindössze egy Mahunka-féle fehér leányszobát közöl (1992. 39.). Hanák Péter

- kötetének fotó-összeállításában pedig egy 1910-es évekbeli, credeti helyszínen felvett gyermekszoba látható. (HANÁK Péter 1999.)
- 81 A korabeli nőújságok, képes útmutatók tele voltak a sokszor iparművészek által tervezett színes rajzokkal, amelyek a gyermekbútorok és textilek díszítéséhez adtak ötletet.
- 82 Az ágyak fölött az elsőáldozási emléklapokat, az éjjeliszekrények fölött vajszerű virág-girlandos keretben festményt (angyal kisfiúval és kislánnyal) helyeztek el.
- 83 A leányjátékok közül egy kis tűzhely bekerült gyűjteményünkbe is.
- 84 Érdekes módon játékmackójuk egyáltalán nem volt: „akkoriban valahogy egyáltalán nem árulták, nem lehetett kapni.”
- 85 Síma vonalú garnitúra, fiókos, szárnyas öltözőasztallal, állítható hármastükörrel. Az ablakkilincsen is lógott egy négyrészes tükör, hátlapjain fiatal nők mellképével. Az öltözőasztal előtt a szokásos tartozék, az etruszk (alacsony oldaltámlás, kárpitozott ülőke) állt.
- 86 A paralell ágyelhelyezés az 1830–40-es évek mágnás és nagypolgári miliójéből került a polgári otthonok térszerkezetébe. (S. MIALKOVSZKY Mária 1981. 67.)
- 87 „A keleti szőnyeg az egyetlen olyanfajta berendezési tárgy, amelynek még halmozása sem lesz fárasztó... A keleti szőnyeg, különösen a közép-ázsiai, kisázsiai és kaukázusi fajta [az archaizáló történeti modern otthon] stílusos kiegészítője és legszebb díszé... A keleti szőnyeg szeretete talán az egyetlen és utolsó maradványa a régi magyar otthon ősi, keleti hagyományainak.” (VOIT Pál é.n. 302–307.)
- 88 „... a világhírű vallásos képek másolatai,...még uralkodói körökben is előfordultak, és kezdetben még maguk a nyomatok is «comme il faut»-nak számítottak.” (S. MIALKOVSZKY Mária 1981. 77.)
- 89 Bútor-berendezés gyűjteményünkben is található szekrény ebből a bútorkategóriából.
- 90 Kizárólag katolikus vallású lányokat alkalmaztak.
- 91 Zöld porcelán ernyős lámpa világított középen és egy ugyanilyen kisebb a tálaló fölött.
- 92 „Csinos magyaros tányérok, tálakkal, korsókkal szépen fel lehet a konyhát díszíteni”. FAYLNÉ HENTALLER Mária é. n. 55.
- 93 Ez a mintakincs igen népszerű volt, talán annak a holland gesztusnak köszönhetően, hogy az első világháború után sok magyar gyereket fogadtak vendégül hosszabb időre, hogy „feljavítsák őket”. (Vö. SEDLMAYR Krisztina 1994. 286.)
- 94 Ez utóbbinak a használatát részletesen taglalja a visszaemlékezés: nyilván a nagyon „nemszeretem” élmény hagyott mély nyomokat az emlékezőben.
- 95 HANÁK Péter 1999. 42
- 96 Képes hetilap 1914–1944 között. Az arisztokrácia zárt klubjainak hivatalos lapja volt. A kezdetben sokoldalú és színvonalas lap az 1930-as évektől már csak az előkelők társasági életének híreit közölte. Budapest Lexikon I. 1993. 89. – Járt a Halászfű családnak a Magyar úriasszonyok, az Új Idők és a Pesti Hírlap is.
- 97 DÓZSA Katalin 1989. 281–282.
- 98 Sohasem árulták el egymásnak előre még a barátnők sem, hogy milyen ruhában jelennek meg egy bálon: presztízs-értéke volt az egyediségnek.
- 99 Ennek több aspektusból is komoly jelentősége volt, „Egy helytelenül öltözködő anya például leányai férjhez menési esélyeit rontotta.” (DÓZSA Katalin 1989. 268.)
- 100 A fogyasztói társadalomban, amelynek dominanciája a '20-as években már egyértelműen érvényesül, főleg ezt a réteget célozzák meg fő fogyasztóként. „Az eladás feltétele a folytonos megújulás”. (BAUDOT, Francois 2000. 34.)
- 101 Ebben a hozzáállásban a régi feudális-patriarchális családmódel-szemlélet is megnyilvánul.

- 102 „A melltartó arra való, hogy eltüntesse a mellet”. (DÓZSA Katalin 1989. 247.)
- 103 BAUDOT, Francois (2000. 34.) ezt a divatkorszakot az art deco stílus kategóriájába sorolja, DÓZSA Katalin (1989. 240–253.) szerint az 1920-as évektől a magyar nők öltözetében, akik a divat második-harmadik vonalát követték, a neobarokk tér vissza.
- 104 Ami az alacsonyabb társadalmi rétegeknél és vidéken még elítélendő volt, az a budapesti divathölgyek számára már előírásként jelentkezett. G. I. is használt kozmetikumokat: rizsport, szemceruzát, körömlakkot, testápolókat. Kamilla-kivonattal – ezt a hajszínezőt a Fekete Kutya drogériából vagy Nosedától vette” – kicsit ki is világosította barna haját. Hetente jött a fodrásznő, aki a hajondolálást és a körömlakkozást végezte.
- 105 Jellemző, hogy az egyébként nagyon is határozott ízlésű, izgalmasan egyéni fiatalasszony ebben a kérdésben mennyire hallgatott puritán apjára. A „szembeszegülésnek” egyéb jelei viszont voltak. Nyilván apja korábbi tiltásainak hatására (fiatal lány korában egy tátraí útra mindössze két ruhát „engedélyezett” neki) minden útjára hatalmas, dugig pakolt utazókosárral ment.
- 106 A rétegesoportba külsőségekkel is illett beolvadni, az úriember-megjelenéshez hasonlítani, hiszen az igazi úriember egyéniségével kellett, hogy kitűnjön, s nem különködéssel. (A művelt... 2001. 46.)
- 107 „Szüleim ruháikat csakis csináltatták.” Az egyszerűbb ruhákat házi varrónő készítette. A komolyabb felsőruházatot szabóságokban, a különleges ünnepi kosztümöket jó nevű szalonokban varratták. H. É. egyik báli ruháját mi is megvettük.
- 108 Említettük, hogy a briliáns nyakékért egy öröklakást adott el H. Z.
- 109 DÓZSA Katalin 1989. 220.
- 110 Ez a stílus-változat kissé már idejétmúltnak tűnik, bár inkább a nemzetieskedő jelleget kívánták kihangsúlyozni vele az 1920-as években.
- 111 „A ruha vagy anyagban, vagy vonalban, vagy dekorációban legyen magyaros, de sohasem mindháromban egyszerre” – idézi Tüdös Klára 1937-es tanácsát DÓZSA Katalin (1989. 28–29.).
- 112 FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina (1997.) ismerteti a *magyar és magyaros* ruha közti különbséget, kifejtve a mozzalom társadalmi hátterét is.
- 113 Dózsa Katalin 1989. 234–253.
- 114 Ifj. GONDA Béla 1917.
- 115 Hétfő-szerda a téisztás, kedd-csütörtök-szombat a húsos/főzelékes, péntek a böjtös nap volt, a vasárnap pedig a különleges húsételek és sütemények napja. Jeles születésnapokon a *gyulakeszi*, vagy a *Dankovszky-torta* kötelező volt. Ezeknek az édességeknek a készítése afféle kulináris örökségként leányágon öröklődött.
- 116 Hétköznap délben 12 személyes cseh étkészlettel, fehér damasztal, ünnepeken a V.E.-től örökölt étkészlettel, ólomkristály befőttes – cseh porcelán tejeskávé-teás készlettel, 1896-os, angyalos címeres, „Isten áldd meg a magyart” – feliratos uzsonnás tányérokkal terítették. Csak Zoltán-napon használták a Dévay-féle, féltve őrzött, 12 személyes, 86 db-os francia majolika készletet.
- 117 A leírtak megfeleltek az illemtankönyvek leírásainak is. Lásd például: A művelt és udvarias... 2001.
- 118 A művelt... 2001. 126–127. (Egy nagyvilági hölgy) című kötetből.
- 119 CZINGEL Szilvia 2002.
- 120 A polgári réteg számára a fogyasztás a két háború között már egyértelműen életvitel-meghatározóvá vált. Egyetlen háztartási tanácsadó könyv sem mulasztja el felhívni a figyelmet a minőségre, a kipróbált, megbízható, ismert cégeknél való vásárlásra. Ezek közül reprezentálnak néhányat a családtól megvett dobozok feliratai is.

- 121 Édesapjuk rendszeresen járt a Duna – Erzsébet és Lánchíd között – erre a célra elkerített szakaszára úszni. A polgári réteg tagjai sportolni jártak ide, a szegény rétegek számára közfürdökként funkcionáltak. (CZINGEL Szilvia 2002.)
- 122 BORSI-KÁLMÁN Béla 2002. Fejtő Ferenc előszava.
- 123 Váradi Antal (1854–1923) költő, színműíró, szakíró, a Színművészeti Akadémia igazgatója, a Petőfi Társaság főtársa, stb. Szerb Antal a polgárosodó nemesség irodalmának klasszicizáló iskolája egyik képviselőjeként jellemzi. Ő volt az a költő, akinek versei nélkül nem rendeztek iskolai ünnepélyt. (SZERB Antal 1972. 392–395.) – H.É. a versek-közvetítette hazafiság, családközpontúság mentalitásukban való rögzülését ahhoz kapcsolja, hogy ezeknek a költőknek a versei szolgáltatták nemzedékeken át a magyar irodalmi tanterv alapját.
- 124 Inczédi László (1855–1902) hírlapíró, a *Magyarország* főszerkesztője, egykötetes költő.
- 125 BORSI-KÁLMÁN Béla 2002. 92.
- 126 Az iratlan szabályok szerint azokat illet meghívni, akikkel a családtagok nemenként tegeződő viszonyban voltak. (A művelt... 2001. 98–99.; Az Új Idők illemkódex, 1930).
- 127 Mivel ez volt „Kormányzó Úr Öfömlétsége” névnapja, ezen a napon hivatali és iskolai szünetet tartottak.
- 128 Egybeszabott, derékban elvágott, fehér batiszt ruha, rakott szoknyával. Piros bársony derékfűző és *tulipán-hím*s, aranypaszományos párta járt hozzá.
- 129 Rendszeres családi programnak számított- főleg esős időben és télen- a múzeumlátogatás. „*Szüleim mindig felhívták a figyelmet a magyar jellegzetességekre, hagyományokra.*”
- 130 Édesapja nyári pesti egyedülletében mindig vendéglőben étkezett. Legtöbbször a Belvárosi Kávéházban vagy a Kárpátiában. „*Nem olyan volt, aki ellátta magát.*” A magán-szféra kávéházakra való kiterjeszkedéséről részletesen ír HANÁK Péter (1999.), és GYÁNI Gábor (1999.).
- 131 John LUKACS 1991. 99.
- 132 John LUKACS 1991. 113.
- 133 A művelt... 2001. 46. (CSÁNK Endre: A művelt és udvarias ember a XX. században.)

Felhasznált irodalom

- Adalékok a Belső Ferencváros történetéhez 1986: Szerk.: SZABÓ-PAP Krisztina, szakértő: XANTUS János. Budapest
- A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935) 2001: Szerk. és bevez.: FÁBRI Anna. Budapest
- ASKERCZ Éva 1981: A polgári enteriőrök bemutatásának kérdései In: Történeti Múzeumi Közlemények 1981/1 48–56.
- BÁCSKAI Vera 1999: A beilleszkedés nehézségei. Egy iparos család életének viszontagságai Pesten a XIX. század elején. In: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk.: GYÁNI Gábor–PAJKOSSY Gábor 33–43. Budapest
- BALÁZS György 2001: A városházi tisztviselők és alkalmazottak helyzete Szentesen 1920–1944 között In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica 4. 293–331. Szeged

- BAUDOT, Francois 2000: Divat a XX. században(Ford.: Gortvai Katalin) Szerk.: FENYVESI Katalin Budapest
- BIBÓ István 1986: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok II. kötet 1945–1949.
- BORSI-KÁLMÁN Béla 2002: Polgárosodott nemesek, (meg)nemesedett polgárok. Budapest Budapest Lexikon II. 1993: Főszerk.: BERZA László Budapest
- CZINGEL Szilvia 2002: Tisztálkodási és higiéniai szokások... Bölcsészdoktori disszertáció (kézirat).
- DÓZSA Katalin, F. 1989: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945 Budapest
- FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina 1994: Holland téma a két világháború közötti magyarországi konyhai textiliákon. Néprajzi Értesítő LXXVI. 279–286.
- FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina 1997: Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években. Bölcsészdoktori disszertáció (kézirat).
- Itj. GONDA Béla 1917: A fiatal lány otthon. Budapest
- GYÁNI Gábor 1991: A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között In: Polgárosodás Közép-Európában (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8., szerk.: Somogyi Éva) 109–120. Budapest
- GYÁNI Gábor 1992: Polgári otthon és enteriőr Budapesten In: Polgári lakáskultúra a századfordulón szerk.: VISI LAKATOS Mária 27–59. Budapest
- GYÁNI Gábor 1997: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. Századok 1997/6. 1265–1304.
- GYÁNI Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig Szerk.: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György 169–356. Budapest
- GYÁNI Gábor 1999: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940 Budapest
- GYŐRI Ilona, G. 1911: A család gazdasági élete és általános háztartás In: A magyar család aranykönyve III. Budapest
- HANÁK Péter 1999: A Kert és a Műhely. Budapest
- A háztartás kézikönyve é.n.: (Idegen kútfők felhasználásával szerk.: FAYLNÉ HENTALLER Mária Budapest
- Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből 1980: Budapest
- KÜLLÖS Imola 1988: Igaz történet, élettörténet, önéletrajz In: Magyar Néprajz V. 251–266. Budapest
- Levi, GIOVANNI 2000: A mikrotörténelemről In: Történeti antropológia szerk.: SEBŐK Marcell (Replika Könyvek 7.) 127–146. Budapest
- LUKACS, John Budapest 1900 1991: Budapest
- Magyarország tiszti cím- és névtára Szerk.: A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1908 (XXVII.). 168, 1918 (XXXVII.). 166., 1936 (XLIV.). 125. Budapest
- MIALKOVSZKY Mária, S. 1981: Adalékok az otthonkutatás kérdéséhez az Alt-féle anyag kapcsán MMM Évkönyve 1979–80. 43–121.
- NAGY Iván 1862: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal P-R kötet Pest
- NÁDAI Pál é.n. : Ház, kert, napfény. Budapest
- NIEDERMÜLLER Péter 1988: Élettörténet és életrajzi elbeszélés Etnographia XCIX. 376–389.

- PETERDI Vera 1993: A nagyvárosi háziasszony birodalma. Kiállítási vezető, LTM. Szerk.: DEME Péter.
- RÉV Ilona 1983: Építészet és enteriőr a magyar századfordulón Budapest Schematismus für das Kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine 1910: Bécs (1903–1910. évi kiadások).
- SZEKFŰ Gyula 1934: Három nemzedék és ami utána következik Budapest
- TARR László 1984: A régi Váci utca regényes krónikája Budapest
- TÓTH Zoltán „A rendi norma és a »keresztény polgárisodás«. Társadalomtörténeti esszé” {Polgárisodás Magyarországon} Századvég 1991/2–3., 75–131.
- VADAS József [1992]: A magyar bútor 100 éve Budapest
- VÁRKONYI István 1930: Gemperle Károly In: Községi jegyzők zsebnaptára Szerk.: VÁRKONYI István IV. évf. 3–8.
- VOIT Pál é.n.: Régi magyar otthonok Budapest
- WEIS István 1930: A mai magyar társadalom Budapest
- WOHL Janka 1882: Az otthon Budapest
- ZIMMERMANN, Susan 1996: Gyermeksorsok és gyermekvédelem Budapesten a Monarchia idején Kiállítási katalógus.

Műtárgyfotók: Dabasi András, Jaksity László
Épületfotók: Farkas Árpád, Jaksity László

The Life of a Middle Class Family in the Inner City and the Aristocrat Quarter in the Interwar Period

Summary

By means of various social history sources, the study provides an insight into the life of a civil servant family in Pest between the two world wars, through their characteristics manifested in externals and in virtual elements. This renders it possible to analyse the objects (the interior of the flat, clothing, children’s world) as sources on the one hand, and to study the family’s mentality through their customs on the other hand.

The family’s story, lifestyle and housing conditions may be reconstructed on the basis of a hundred-page long memoir, the well-documented material legacy, verbal information and some available family documents. The self-perception, transmitted by the author of the source, reflects the characteristics of the high-ranking urban civil servants of the upper middle class, completed with individual, family traits. This case study is intended to contribute to the refinement of the social definition of the middle class.

Financial advisor Zoltán Halászfy, the head of the family, was the Doctor of Laws and reserve Lieutenant in the Army. His position ensured him financial independence, which was confirmed by the family legacy, both as social background and as capital. This made it possible for the family with two children to make their living at the upper verge of the urban middle class. They suited the general requirements and criteria defining their social stratum. They lived in a four-room Inner City flat looking onto Váci Street, with two servant’s rooms, on the first floor of a long-standing block of flats. The family may be characterised by their high-level material culture and way of handling; their elegant, demanding and fashionable clothing, free of the extremes; their substantial, varied and deliberately healthy nutrition; buying quality goods from reliable, well-tried specialist shops; the emphatically and care-

fully treated physical and hygienic conditions; the economical, modern and systematic household, run by the staff; the socially defined customs and daily routine; their high qualifications; their children's education in the best church schools; their knowledge of languages; their thorough but conservative musical and literary education; their tactful, decent behaviour; their discipline; their puritan ideal in life; their immaculate moral character and temperance; the foreign travels; the country wines; i.e. a stable social position at the upper level of the middle class.

The Halászfy's proved to be much wealthier, hereby more distinguished than others of the same social stratum, owing to their new, uniform, 'historical modern' furniture; their inherited antique silver, crystal, china and majolica services; the family paintings and the outstandingly valuable textiles; all having been the means of preserving social and historical worth.

The high quality clothing of the family may be considered as a characteristic of the era: their adaptation to the appearance of the urban high society, in compliance with the expectations. Zoltán Halászfy's act of selling his own bachelor-flat, however, is remarkable, regarding he did it in order to spend the whole sum of money on a diamond pendant, he made his wife a wedding present of. This gesture was exceptional, although, in the spirit of the strengthening hierarchical approach to society between the two world wars, stress was laid on elements of the gentry's mentality in this social layer. Being a gentleman and a highly educated expert, Zoltán Halászfy's personality was a blend of the gentry's and the urban intellectuals' mentality. His children also inherited this complex character. As a special feature, one finds determined, refined women in the family throughout the generations, who were not only reliable partners of their husbands, but voluntarily took on the traditional woman's role at the same time.

The Halászfy parents' distinguished love of children may also be regarded as a special family characteristic, which was manifested in the establishment of a children's room with exacting interior, the employment of a governess, creating a loving atmosphere and the consistent, conscious physical and mental education. A considerable part of the family time was spent with sports activities, primarily skating.

The parents transmitted emphasised national feelings to the children, dominated by the ideal of romantic patriotism, which was typical of the period. Their musical and literary taste was guided by the same sentimentalism. Their use of objects, however, was definitely practical, as well as their hygienic and eating customs. To accomplish their healthy nutrition, they could make use of various home-grown raw material from Nagykáta, which levelled up the standard of their consumption.

The complete and authentic introduction to the story of the family, which would be worth writing, will require further historical research, a more efficient investigation into the material legacy (objects, photographs) and the promised help of our informant: the writing of a memoir dealing with the post-1933 period.

Fordította: Sallay Gergely Pál

1. A kisiskolás Halász Zoltán (12 éves) és húga, Piroska (9 éves) 1892-ben, szülővárosukban. KIFS JÓZSEF fotóműterme, Eger

2. A sorkatonai szolgálata közben hazalátogató Halász Zoltán közlegény vadász-zászlóaljbeli szolgálati díszruhában, 1901-ben. GRAF RUDOLF fényképész műtermi felvétele, Eger

3. A 2. fotó egy további variánsa. Ezen Halász Zoltán a díszruha fölött köpenyt visel, hozzá a vadászzászlóalj díszkalapját. GRAF RUDOLF fényképész műtermi felvétele, Eger

4. Halász Zoltán 1902-ben, már tizedesként. Ez a fotó Dél-Tirolban (Trento) készült. Fényképész: G.B. UNTERVEGER

5. A „snájdig” hadnagy, Halász Zoltán, szolgálaton kívüli nyári öltönyben mint gyalogos hadnagy, 1909 júliusában Pöstyénfürdőn, a Rónay nagyszálló kertjében (Ismeretlen fényképész)

6. Halász Zoltán, a cs. és kir. 76. (Esztergomi) gyalogezred tartalékos hadnagya, díszruhában, 1909–1911 közötti időszak. PÖTTÖK SÁNDOR fényképész műtermi felvétele, Budapest

7. Valószínűleg a 6. képpel egyidőben készült fotó, Halász Zoltán „civilben”. 1909–1911 között, PÖTTÖK SÁNDOR fényképész, Budapest

8. Dr. Halász Zoltán az 1910-es években. SCHMIDT EDE fényképészeti műterme, Budapest VIII., Baross utca 61.

9. Dr. Halászfy Zoltán m. kir. pénzügyi főtanácsosként. 1920-as évek. Igazolványkép. (Ismeretlen fényképész)

10. Halász Antal, 1910-es évek eleje. Igazolványkép. POTTOK SÁNDOR, Budapest

11. Gemperle Károly és Véghe Emília eljegyzési képe. A menyasszony hófehér ruhája a legújabb divat szerint készült: sonkaüjjű, zárt nyakú, mellén keresztbevett kendőszerű díszítéssel, taft rózsával, a ruhaderékon finom, elegáns csipkével. A völegény álló, kihajtott gallérú inggel és világos selyem hosszú nyakkendővel viselt mellényes öltözet az azévi előírásos alkalmi (eljegyzési) divatot képviseli. Középen elválasztott hajuk, a menyasszony fejtetőn viselt laza kis kontya is új divatú. 1894. STRELISKY osztr. csász. és magy. kir. udvari fényképész. Budapest, Dorottya u. 9.

12. Gemperle Károlyné leányaival: Ilonával és Katókéval. Ez a kép a család „naprakész” divatkövetésének egy újabb bizonyítéka: az édesanya kétrészes, fekete-fehér tüpettyes ruhája enyhén buggyosodó mellrészű szabásvonallal készült fekete blúzzal, a sonkaújj karra simulóbb változatával, harangszabású szoknyával éppúgy a legújabb divatirányzatot követi, mint ahogy a kislányok felnőtt-divatot utánzó ruhái is, amelyekben már megjelennek a csuklónál pánttal összefogott bővebb ujjformák is. A testvéreket mindig egyformán öltöztették. Valószínűleg 1899. STRIBERNY FERENC fényképészeti műterme Nagykátán

13. A Gemperle-lányok Paula nénjük esküvőjén menyasszonyi uszályvivőként viselt elegáns, szecessziós jellegű plisszírozott ruhájukban (1902). UHER ÓDÓN, Erzsébet Mária Főhercegnő Ő Cs. és Kir. Fensége Kamarai Fényképésze Budapest IV., Kossuth Lajos utca 7.

14. A Gemperle-lányok: Ilona és Kató angyaljelmezben. Kb. 1903. RÓNAI UTÓDA, műtermi felvétel, MEZŐTÚR

15. Itt még együtt a család: Gemperle Károly és Véghe Emília között a kor elvárásainak megfelelően egyformán, divatosan, bődereű ruhában, de egyedi választékossággal öltöztetett lányai. Az édesanya ruhája is a legfrisebb divatjegyeket hordozza. A kép a családtagok egymáshoz való viszonyának megfigyelésére is módot ad. Ileső van apja felől, mint ahogy a 17. képen is ő áll közelebb hozzá. A fizikai közelség – és hasonlóság – jelzésértékű: szimbolikus is kifejezi a ténylegesen létező „apja-lánya” kapcsolatot. 1904 körül UHER-fotó (l. 13. kép), Budapest

16. A két Gemperle-lány egy kis társukkal (balra) mint elsőáldozók. Bár édesanyjuk itt már nem élt, kifinomult izlésének utóhatását felfedezhetjük lányai – a másik kislányénál különlegesebb – ruháin. 1906. GOSZLÓTT ISTVÁN ÉS FIA többszörösen kitüntetett fényképészek, Budapest, Kristóf tér 8.

17. A már itt is nőies idomú Gemperle Ilcsó és nyúlánk, magas húga, Kató, édesapjukkal. Még itt is egyformán öltöznek, de – egyébként legújabb divatú. 1912 körüli – frizurájuk már tükrözi eltérő egyéniségüket: Katóé merészebb, modernebb, frufrus. Alkalmi ruhájuk a divatirányzatnak megfelelően mell alatt elvágott, széles, sálszerű, redőzött csipkegallérral, csipke betéttel, szűk, könyökig érő ujjakkal. A sziluett egyszerű, simavonalú, alul plisszírozott, felül aszimmetrikus szabású kettős aljjal. BRUNHUBER GÉZA műtermében, Budapest II., Corvin tér 5.

18. Gemperle Ilona és a már nagybeteg Kató a „távoli rokon” Ilus nénivel, utcai ruhában, magas csipkegalléros blúzban. 1914 körül. A fotó készítője és a fotózás körülményei ismeretlenek.

19. Gemperle Ilona elegáns és divatos rózsaszín selyem eljegyzési ruhájában, fülében az eljegyzésre kapott briliáns fülbevalóval. Csuklóján három aranykarperec, egyik rubin, másik akvamarin, harmadik topáz kövel. (H. É. rendkívüli precizitással sorolta fel a képek hátulján édesanyja ékszereit). 1919. január.
BRUNHÜBER GÉZA, műterem-fotó,
Budapest II., Corvin tér 5.

20. Gemperle Károly nagykátai barátaival: Bónusz Vilmos ügyvéddel (balra) és Baksay Béla gyógyszerésszel (jobbra), erdélyi turistaütjükön. Természetesnek és fontosnak érezték útközben is megőrködtetni magukat. A megjelenésére mindig kényes nagypapa itt is barátaiktól lényegesen eltérő öltözetben látható – csak angolos ellenzős sapkáik és fűzős magas szárú bőrcipőik hasonlóak. G. K. derékban elvágott, testvonalat követő öves sportzakója és lovaglónadrágja a napi divatot követi. 1908–10. HELIOS MŰTEREM, FOGARAS

21. Gemperle Károly alkalmi öltözetben: „ferencjósának” is nevezett, magasan gombolt, szegélyes kihajtójú „Gehrock”-ban, visszahajtott nyakú ingben. 1905. k. KOSSAK JÓZSEF Csász. és Kir. Udvari és Kamara Fényképész, Budapesten,
Kossuth Lajos utca 12.

22. Halászfy Zoltán és felesége elsőszülött fiukkal, a 9 hónapos Zoltánnal Nagykátán, 1922 júliusának utolsó napján. A kerti padon ülő házaspár „szabadidő”-ruházata az előírásoknak megfelelő: a fiatalasszony könnyű, világos nyári ruhája izléseesen divatos, azaz csipőre csúsztatott derekú, testvonalat lazán követő. Ék alakú nyak-kivágása mentén kis hímzett fodor van. Fehér fűzős cipőt visel hozzá. Férje bricsesz nadrágos világos nyári öltönye is előírásos – bár már meglehetősen „passzentes”. (Egy középosztálybeli családos férfi azonban már csak akkor csináltatott új öltönyt, ha teljesen kihízta. A túlzott divatkövetés az ő pozíciójukban már nem volt illő). A rá mindig jellemző csokornyak-kendő itt sem maradt el.
SZÉLESSY IMRE fényképész (aki valóságos házi fényképésszé nőtte ki magát náluk), Nagykáta

23. Halászfyné Gemperle Ilona a 2 éves Zoltánnal – valószínűleg már Évát várva –, elegáns, muszlin ujjú sötét ruhában. A háttér-drapéria, s a kép ovális keretbe foglalása alapján a fotó a családi „képtár” bővítésének igényével készülhetett: a „trónörökös” és édesanyja.
1923. SZENES KOLLER UTÓDA, Budapest

24. Halászfy Zolti (4 éves) és Évica (2 éves) Szélessy műtermében. A hófehér nyári öltözet – pamuttrikó, vászonruha és nadrág – a választékos, stilszerű gyermek-divatot képviseli, csakúgy, mint a frizurájuk. „Természetesen fényképezés előtt édesanyám soron kívül fodrászhoz vitt mindkettőnket”. 1925. június.
SZÉLESSY IMRE fényképész, Nagykáta

25. Halászfű Éva 9 évesen, elsőáldozóként. Alkalomhoz illő hófehér selyemruhában van, derékig érő tüllfátyolán selyem virágkoszorú. 1932. ROZGONYI udvari és kamarai fényképész, Budapest IV., Kálvin tér 5.

26. Halászfű Zoltán 9 évesen, elsőáldozóként. A hófehér vászonruhához szivgárdista jelvényes Boeckay főveget viselt aranszállal himzett tollforgóval. 1930. május. HALMI UDVARI FÉNYKÉPÉSZ, Budapest IV., Keckeméti u. 19.

27. A Halászfű-testvérek hálóöltözetben, esernyővel. A kép keletkezése: „Reggel kiosontunk a gyerekszobából, játszani kezdtünk az esernyő alatt. Ilus néni fedezett fel bennünket, gyorsan elszalajtott a Verkát Szélessy fényképészhez. Ez a története egyik legkedvesebb fényképemnek.” 1926 nyara. SZÉLESSY IMRE felvétele, Nagykáta

28. Ifjú Halászfű Zoltán 5 évesen, „selyemben-bársonyban”, csipkegallérral és kézelővel. A nadrág fehér gyöngyház gombokkal kapcsolódik a zubbonyhoz. Fején tollas Boeckay-sapka, lábán fehér betétes magas szárú fekete lakkcipő. 1926 nyara. SZÉLESSY IMRE műterme, Nagykáta

29. A Halászfy-család a nyár végi hazautazás előtt. Ülnek: G. I., H. É., ifj.: H. Z., H. Z. Állnak: Ilus néni és G. K. Halászfy Zoltámnén elegáns tengerkék ruha csipke kiegészítővel, nyakában az Olaszországból hozott gyöngyház nyaklánc. A fehér csipkés ruhácskában üldögélő Évike nyakában még ott lóg az az aranylánc, amit később „elástam a gazdasági udvarban Verka biztatására, hogy majd megfiadzik”. Bátyja is fehérben. A férfiak közepméretű kihajtóval készült, rövid zakós öltönyben. 1926. szeptember. SZELESSY-fotó, Nagykáta

30. A Halászfy-gyerekek nyári öltözetben, nagykáti cselédlányukkal, Kármán Verkával, egy helybéli paraszt-gazda lányával, akit nagyon szerettek. – Különleges kép, ugyanis akkoriban nem volt általános szokás, hogy a személyzet tagjaival közösen fényképezkedjenek. 1927. SZELESSY IMRE műterme, Nagykáta

31. Ifjú Halászfy Zoltán a nagykáti jegyzői lak kertjében 6 évesen, kerékpárjával. SZELESSY fotó, Nagykáta

32. A Halászfű testvérek nyári ruhában. Zoltán pamuttrikó, vászon rövidnadrág, Évin csipkével szegélyezett hímzett fehér ujjatlan grenadinruha. Mindkettőjükön fekete, bokapántos, kivágott orrú cipő. Kedvens állataikat tartják: Zoltán kezében rodízlandi kakasa, Évi Dodli nevű kutyájával. 1928. SZELESSY IMRE fényképész, Nagykáta

33. Halászfű Éva az akkoriban divatba jött, derékban vágott, ráncolt szoknyás, puffos ujjú aprómintás ruhában, melyhez hozzátartozott a fodros kötény, s a nagy masni is. Ehhez – aránylag rövid hajából – stílusosan fonatokat készítettek. Egyik kedvenc babakocsijával örökölték meg. 1928. május 26. SZELESSY fényképész, Nagykáta

34. Ilona nap Nagykátán. A képen látható mindkét hölgy ezt a nevet viselte. A kerti padon ülő/támaszkodó család mögött a Gírgl Kálmán építette jegyzői lak egyik falrészlete is megfigyelhető. Gemperle Ilona finom, elegáns, fehér csipkeszegélyes, rózsával díszített zsorzssett ruhában van. Éva és az ifjú Zoltán a 32. képen is látható öltözetükben, a férfiak választékos nyári öltönyökben. Ilus néni – aki valahogy mindig a családi képek középpontjába kerül – fehérbetétes csíkos selyemruhában mosolyog. Ő minden fotón mosolyog, így szerette megörökíttetni magát. Gemperle Károly viszont egyáltalán nem kedvelte ha fényképezik, Halászfű Zoltán és felesége ellenben „nem bánta”. 1928. augusztus 18. SZELESSY fényképész, Nagykáta

35. Ilus néni a matrőzruhás Halászfy-gyerekekkel a jegyzői lak szomorú akácfája előtt. Háttérben Baksay gyógyszerészék háza. Évi új, csatos lakkcipőjét, amire nagyon büszke volt, igyekezett előtérbe helyezni. Ilus néni a Sebők Zsigmond-szerkesztette „Kis Pajtás”-ból olvassa éppen Hörpentő sógor kalandjait. 1929 nyara. SZÉLESSY-fotó, Nagykáta

36. „Utolsó felvétel a jegyzői lakban” – szerepel a fotó hátlapján, Gemperle Ilona írásával. Ezen a képen is együtt jelenik meg a teljes Halászfy család. A már több felvételen látott zöld padot Halászfy Éva közlése alapján a nagykátai Rigó János asztalos készítette. Csak Gemperle Ilonán van az eddigi fotókon még nem látott öltözet. Itt zöld szedett, azaz – pliszé – szoknyás selyem ruhát visel, vajszinű, csipkebetétes zszorsett gallérral és kézelővel. Jobb csukóján fonott, cizellált arany karperec, nyakában gyöngysor, fülében gyöngyből készült szőlőfürt-fülbevaló. 1929. augusztus 30. SZÉLESSY fényképész, Nagykáta

37. A Halászfy-család nyári étkezések helyszínén, a jegyzői lak 7x9 m-es teraszán. Háttérben a kert egyik – vörös salakos – útja látszik. 1930. szeptember 12., a nyári szünet utolsó napja. SZÉLESSY fotó, Nagykáta

38. Ez a fotó a Szent István napi körmenet után készült a 7 éves Halászfy Éváról. Az ott viselt magyaros ruhája egybeszabott fehér batisztruha, buggyos ujjú, rakott szoknyás. Arany paszományos derékfűző és párta tartozik hozzá. A párta tulipánhímes, piros bársony. Ujján, alján és a nyakbavaló gyöngysoron nemzetiszínű szalag. Ebben a ruhában ment március 15-én is iskolába. A magyaros ruha az 1920-as években – legelőször a lányka-divatban – jelent meg. 1930. augusztus 20. SZÉLESSY-mütermes, Nagykáta

39. Halászfő Éva szüleivel a Műjégpályán. 1930-as évek második fele. VELOX-fotó, Budapest

40. Halászfő Éva (jobbra) korcsolya-edzőjével, Wein Árpáddal a Műjégpályán. A fehér korcsolyaruhát a hozzá tartozó kesztyűvel és sapkával Gemperle Ilona kötötte s hímizte ki magyaros mintával, színes pamuttal. 1938. február 22. LEONA-fotó, Budapest

41. Halászfő Éva a Műjégpályán, a jég-jelmezbálon. Dédanyja, Dévay Karolina ezüsttel hímzett, selyembetűtött sötétkék bársony bálipruszlikjába és pártájába öltözött. Erre az alkalomra készíttetett hozzá rövid szoknyát. 1973. Ismeretlen fényképész, Budapest

42. Váci utca 9. A Hild József-tervezte, klasszicista, 1840-ben épült volt Nákó-ház Váci utcai homlokzata-, mai állapotában; baloldalt a Philanthia virágbolt szecessziós portálja. 2002. augusztus.

43. A Váci utca 9. számú ház Aranykéz utcai homlokzata. Halászfűc lakásának ablakai az első emeleti (magasföldszinti) ablaksor hátsó részén, a kép jobb oldalán láthatók. 2002. augusztus.

44. A Váci utca 9. számú ház belső udvara a dór oszlopos, félig nyílt folyosóval. Előtérben a Pesti Színház – csaknem a teljes belső udvart elfoglaló – teteje látható. 2002. augusztus.

A Ráday utca és Erkel utca sarkán álló, 1855-ben épült, Ybl Miklós-tervezte Almásy-palota Erkel Ferenc utcai homlokzata a Halászfylakás ablakaival. 2002. augusztus.

46. Az Erkel Ferenc utcai ház belső udvara a reneszánsz stílusú oszlopos loggiával. 2002. augusztus.

47. Gemperle Katóka csecsemőkori főkötője tűzött selyemből. 1897/98. MNM Viselet gyűjtemény.

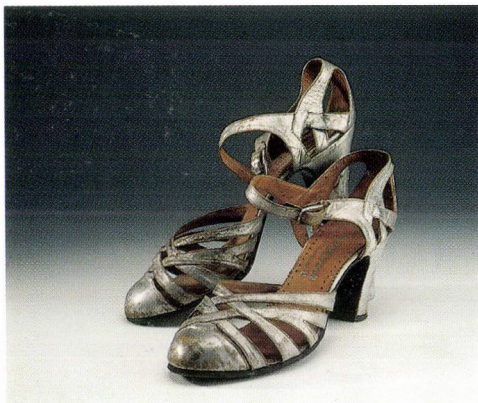
48. Halászfy Éva bakfiskori nyári ruhája. 1935 körül. MNM Viselet gyűjtemény.

49. Halászfy Éva gyöngyvászon teniszblúza, saját kezűleg készített magyaros hímzéssel. 1930-as évek második fele. MNM Viselet gyűjtemény.

50. Halászfy Éva piarista bálna készült, világoskék taft bál ruhája, organdi alábéleléssel. Eleje és ujjai geometrikus mintára „pajettozott” (egyfajta flitter). A szoknyarésznek eredetileg alszoknya adott tartást. Csuklyás világoskék túll belépő tartozott hozzá, rajta – és a hajába tűzve is – gardénia művirágok voltak. Varrónó varrta, H. É. saját tervei alapján. 1940/41. MNM Viselet gyűjtemény.

51. Az 50. számú képen látható bál ruhához viselt cipő: divatos ezüstsínű bőrszandál. 1940/41. MNM Viselet gyűjtemény.

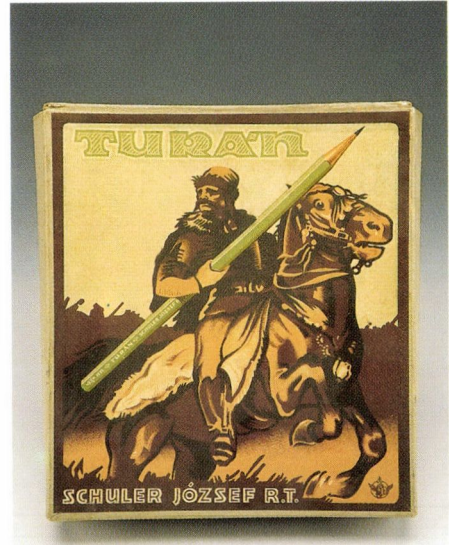

52. Halászfy Éva vaslemez játéktűzhelye, kis zománczott fazékkal. Kertész Tódor játékáruházából. A gyermekszoba bababútorai közt volt a helye. 1920-as évek. MNM Vegyes háztartási és használati eszközök gyűjteménye.

53. Területi revíziós propaganda gyertyatartó. Az emlékmű jellegű, Nagy-Magyarország-térképpel, címerrel, magyaros mintával díszített, háromszög alakú felépítményen körben plasztikus felületű felirat: „NEM, NEM, SOHA”. Mázatlan égetett cserép. A tárgy Nagykátán, Ilus néni éjjeli szekrényén állt, minden este meggyújtotta a rajta tartott gyertyát. Valószínűleg búcsúban vagy vándorárustól vette. 1938. körül. MNM Vegyes háztartási és használati eszközök gyűjteménye.

54. Írószeres doboz a két világháború közötti időszak jellegzetes „ősmagyaros” grafikájával, Halászfűék háztartásából. Tartalmára a lovas kezében kopjaként tartott ceruza utal. Többszínnyomású papírral bevont karton. 1930-as évek. MNM Vegyes háztartási és használati eszközök gyűjteménye.

55. Desszertes doboz Halászfűék budapesti háztartásából. A Stühmer gyár Olga fantázianevű termékét tartalmazta. Többszínnyomású papírral bevont karton. 1920-as évek. MNM Vegyes háztartási és használati eszközök gyűjteménye.

56. Desszertes doboz Halászfűék budapesti háztartásából. Többszínnyomású papírral bevont karton. 1940-es évek első fele. MNM Vegyes háztartási és használati eszközök gyűjteménye.

Balahó Zoltán – Gál Vilmos

A pozsonyi hídfő története

Jakabffy Imre* publikálatlan naplója az 1947-es magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság munkájáról

A csehek Monarchia-ellenes mozgalmát – az első világháború kitérésétől kezdve – elindító és szervező, az emigrációban a nyugati antanthatalmak felé orientálódó T. G. Masaryk¹ és legközelebbi munkatársa E. Beneš², valamint a szlovák származású M. R. Štefánik³ Párizsban, 1916 májusában megalakították a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot,⁴ amely a független csehszlovák állam létrehozását tűzte ki céljául. Nézeteiket – a Monarchia és a cseh-szlovákok jövőjéről – politikusok előtt, londoni, párizsi és amerikai egyetemeken, valamint az európai közvélemény megnyerését célzó sajtóban (La Nation Tchèque, New Europe) propagálták.

Masaryk 1915 májusában vetette papírra a cseh kérdéssel írt Independent Bohemia című bizalmas memorandumát a brit külügyminisztérium számára, amelyben Pozsonynak már jelentős – „hídfő” – szerepet szánt. Ebben a független Csehszlovákia mellett már egy új dél-szláv állam megalkotására is javaslatot tett, majd felvetette – korántsem új ötletként –, a két új állam közötti földrajzi összeköttetés gondolatát, azaz egy Pozsony és Zágráb között húzódó „szláv korridor” tervét. Véleménye szerint a magyar Moson, Sopron, Vas és Zala vármegyék járásából kialakítandó területsáv északi része Csehszlovákiához, a déli pedig Jugoszláviához tartozna.⁵ Eme pánszláv gyökerű gondolatot – miszerint az északi és déli szlávok természetes egyesülését meggátolja a közéjük ékelődő magyarság – Beneš is tovább népszerűsítette, „Zúzzatok szét Ausztria-Magyarországot”⁶ című művében. Beneš szerint a Csehszlovákiát Szerbiával összekötő folyosó „...a Lajta és a Rába között húzódik Magyarországon keresztül, így Németország körbe lesz kerítve... a független Magyarország csak, és kizárólag a magyarok által lakott területeket tarthatja meg.”⁷ Hasonló korridor-elképzeléseket népszerűsített a szláv barátságáról ismert francia Ernest Denis⁸ a Sorbonne történelemprofesszora és Louis Leger⁹ szlavista tanár is.

Mindezek ellenére az antant nagyhatalmak terveiben továbbra is a Monarchia háború utáni fenntartása szerepelt és nem annak megsemmisítése, hiszen az antant fő ellensége Németország volt és nem Ausztria-Magyarország. Ez a felismerés a csehszlovák propagátoroknak nem kevés bosszúságot okozott, bár a háború elhúzódása az ő terveiknek kedvezett. A fordulat csak 1918 tavaszán-nyarán következett be, amikor is a hadi helyzet gyökeres megváltozása, – az USA hadba lépése és Oroszország különbékéköteése – az Osztrák–Magyar Monarchia gyengítését helyezte előtérbe. A megváltozott felfogás következtében az antant hatalmak 1918 szeptemberéig – a csehszlovák nemzet (és nem állam) elismerésén túl, – de jure is elismerték hadviselő félnek a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, mint a megszülető új állam ideiglenes kormányát. Az elismerő aktusok önmagukban azonban kevésnek bizonyultak. Új helyzetet csak a vesztes Monarchia belső összeomlását kihasználó, a csehszlovák állam megalakulását deklaráló október 28-i prágai események teremtettek. Inentől kezdve az új állam létét többé már nem lehetett vitatni, Csehszlovákia létezése immár realitássá vált.

1918 november elején az ideiglenes prágai kormány¹⁰ hivatkozva a Szlovák Nemzeti Tanács túrócszentmártoni deklarációjára,¹¹ csapatokat küldött a szlovák lakta Felvidékre, hogy a terület elfoglalásával kész helyzetet teremtsen a békekonferencián. Az önkéntesek,¹² valamint a felbomlott császári és királyi hadsereg cseh-morva nemzetiségű jelentkezői (vagyis katonaszökevények) a Kis-Kárpátoktól keletre, Szokolca-Holics-Malacka

térségében, valamint Trencsén megyében indultak támadásra. Az Oderberg-Kassa vasútvonal mentén, valamint a Kis-Kárpátokon át Pozsony felé előrenyomuló – gyenge harci értékű – önkénteseket azonban, a sebtében odairányított kis létszámú magyar egységeknek sikerült visszaszorítaniuk. Ezt látva a belgrádi katonai konvencióval¹³ amúgy is elégedetlen cseh vezetők diplomáciai lépéseket kezdeményeztek annak érdekében, hogy a magyar katonai erőket és közigazgatást kiszoríthassák a Felvidékről. Tiltakozásuk hatására a szövetségesek Párizsban elrendelték a szlovák lakta felvidéki területek kiürítését. Az erről szóló jegyzéket Fernand Vix alezredes – az antant budapesti katonai missziójának vezetője – nyújtotta át Károlynak 1918. december 3-án. Mivel a jegyzék nem konkretizálta a kiürítendő északi terület nagyságát, a kérdéstről tárgyalások kezdődtek a szlovák Milan Hodža¹⁴ csehszlovák követ és Bartha Albert magyar hadügyminiszter között. A december 6-án aláírt ún. Bartha-Hodža-féle ideiglenes demarkációs vonal: Dévény-Szentgyörgy-Pered-Érsekújvár-Verebély-Korpona-Gács-Losonc-Nagyroce-Gölnicbánya-Töketerebes-Szobránc-Homonna-Mezőlaborc irányába haladt, tehát a Pozsony-Érsekújvár-Léva-Losonc-Rozsnyó-Kassa felett meghúzott vonal nagyjából megfelelt az etnikai állapotoknak. A kiürített észak-magyarországi területeket a csehszlovák önkéntesek – most már fegyveres harc nélkül – karácsonyig meg is szállták. Prága azonban kevesellte az elért eredményt, ezért a győztes nagyhatalmaktól várta egy újabb demarkációs vonal kijelölését. Sugallatára ez meg is történt: az új vonal már a Dunát (a dunai határra az új államnak stratégiai és politikai okokból is nagy szüksége volt), illetve az Ipoly folyót követte, s Losonc alatt Rimaszombatot át Kassa alatt vezetett az Ung folyó torkolatáig, majd az Ungot követve az Uzsoki-hágóig. Ezt a jegyzéket december 24-én nyújtotta át Vix a magyar kormánynak.

A Pozsonyért indított támadásra már az új demarkációs vonal megszállása keretében került sor. Elfoglalására a Luigi Piccione olasz tábornok parancsnoksága alatt álló – időközben hazahozott – olaszországi (hadifoglyokból megszervezett) csehszlovák legionárius hadtest 7. hadosztály 33. és 39. ezrede vonult fel, előbbi Riccardo Barecca ezredes parancsnoksága alatt mint élespart, összesen 1500 puská és 4 löveg, utóbbi pedig mint tartalék¹⁵. Pozsonyban ebben az időben 6 század és 12 géppuska, (1142 fő és 526 fegyvertelen), és egy árkászszázad (75 fő), valamint 5 üteg 21 löveggel teljesített szolgálatot.¹⁶ A 33. legionárius ezred támadása 1918 szilveszterén, hajnali 5 órakor tüzérségi előkészítés után indult meg. A több irányból támadó legionáriusok szívós magyar ellenállásba ütköztek az Ausztriába vezető marcheggi hídnál, Dévényújfalunál és Lamacsnál, valamint a Kis-Kárpátok erdős terepén keresztül Récsénél.¹⁷ A harcok csak a délutáni órákban szüntek meg, miután Budapestről elrendelték Pozsony kiürítését. A magyar tüzérség és gyalogság elvonulását követően, január elsején a csehek birtokba vették a főpályaudvart, de magát a várost csak 1919. január 2-ára virradó éjszaka szállták meg, majd azonnal lezárták a Duna-hidat.¹⁸

A Duna jobb partján – már dunántúli területen – fekvő, de még Pozsony vármegyéhez tartozó Pozsonyligetfalu védelmére, Győrből rendeltek ki védőcsapatokat, mivel a karácsonyi antant jegyzék szerint Csehszlovákia és Magyarország ideiglenes határát a Duna vonala jelentette a Morva torkolatától az Ipoly torkolatáig, tehát magyar területen hagyta Ligetfalu községet, valamint Pozsony és Dévény Duna jobb partján lévő határát.

A világháború lezárására készülő 1919. január 18-án Versailles-ban megnyíló békekonferencián, a Beneš külügyminiszter vezette csehszlovák delegáció február 5-én terjesztette követeléseit a Tizek Tanácsa¹⁹ elé. Beneš az amúgy is mértéktelen csehszlovák követeléseket – értve ezalatt a Pozsony-Vác-Gyöngyös-Miskolc-Tokaj-Ung vonaltól északra eső területeket – megtétezve, bejelentette igényét a háború eleje óta követelt nyugat-magyarországi korridorra is. Terveiben a közel 100 km széles folyosó nyugati határa egybeesett volna az 1914-es magyar-osztrák határral, keleten viszont Mosonmagyaróváron és Kapuváron keresztül a

Rába folyót követte volna Vasvárig, majd onnan a Zala folyó mentén haladva, Nagykanizsától keletre érte volna el a Drávát. (lásd az alábbi térképet)

A szláv korridor terve

A követelést a csehszlovák szakbizottság március 8-án egyhangúlag elvetette, ugyanis Olaszország egy túlságosan megerősödő Jugoszláviától tartott, míg Wilson amerikai elnök ellenezte, egy – a későbbiekben esetlegesen Oroszország felé forduló, – közép-európai szláv birodalom létrejöttét. A francia politikusok szemében pedig a szláv korridor létezése növelte volna Ausztriában az Anschluss esélyét, ami egy újabb erős Németországot eredményezett volna a szomszédságában.

Ennek ellensúlyozása érdekében, de a magyar igények rovására, a nagyhatalmak áprilistól kezdve szorgalmazni kezdték a többségében németek lakta Nyugat-Magyarország (a későbbi Burgenland) átadását Ausztriának, ezzel is növelve az új Osztrák Köztársaság „életképességét”.²⁰ A hírről értesülő Beneš azonnal tiltakozott, majd újból hivatkozva korridor-elképzeléseire felvetette, hogy a korridort vonják a Népszövetség fennhatósága alá, így a Csehszlovák állam vasúti összeköttetése a tengerrel biztonságosan megoldható lenne.

A szenvedélyes viták végül is kompromisszumos döntéssel záródtak. A korridor javaslatot ugyan elutasították, viszont „kárpótlásként” Csehszlovákia Pozsonnyal szemközti területet kapott.²¹ Ezt a Dunától délre fekvő hídfőállást 1919. augusztus 14-én – közel nyolc hónappal Pozsony elfoglalás után – szállták meg a cseh-szlovák csapatok. A község új, hivatalos elnevezése Petržalka lett. Az átadott mintegy 33 négyzetkilométernyi terület magába foglalta Ligetfalut és Kőpcsényi (ma az ausztriai Kittsee) község Csehszlovákiához került és ezután Ligetfaluhoz csatolt határterületét. Kívül maradt viszont a Pozsony város határához tar-

tozó Duna jobb parti Batthyány-birtokot képező Görögliget, valamint a Dévényhez tartozó erdők is, amelyek a határrendezés során Ausztriához kerültek.

A pozsonyi hídfő kérdése ezzel azonban még korántsem rendeződött el véglegesen. Mintegy két évtizedes Csehszlovákiához való tartozást követően az egykor többségében németek által lakott Ligetfalu²² ismét gazdát cserélt, ugyanis 1938. október 10-én – hat hónappal az Anschluss után – megszállta a Wehrmacht és Hitler a Német Birodalomhoz csatolta. A német közigazgatás bevezetése után Pozsonyligetfalu megkapta a városi rangot, új megnevezése az elkövetkező hat évben Stadt Engerau lett. A túlparti Pozsonyba, amely 1939. március 14-étől a Tiso vezette németbarát szlovák állam fővárosává vált, csak kishatár átlépési igazolvánnyal lehetett átjárni.

A háború végén Csehszlovákia, jogfolytonosságának diplomáciai elismertetésével – oldalán Szlovákiával – újból a győztes nagyhatalmak oldalán állt. A bosszúvágyó politikusok már a háború befejezésének pillanatában meghirdették a kassai kormányprogramon²³ keresztül a csehszlovákiai német és magyar kisebbség kollektív bűnössége elvén alapuló jogfosztó intézkedések irányelveit. Az elvi nyilatkozatot tettek követték a Beneši-dekrétumok²⁴ és egyéb határozatok formájában, amelyek az egységes csehszlovák nemzetállam megmentését voltak hivatva előmozdítani.

Atrocitásokra már 1945 május elején sor került Pozsonyban, amikor német és magyar családokat gyűjtöttek össze a razziázó rendőrök, hogy a városból való kiutasításukat követően a pozsonyligetfalui volt katonai barakktáborba internálják őket. Sokan a Ligetfalut elhagyó németek üresen álló házaiban húzódtak meg. A kitoloncoltak nem részesültek egészségügyi ellátásban, sárlány élelmezésüket csupán a táborparancsnokság által havonta kiosztott névre szóló élelmzési jegy jelentette. A kitoloncolásra ítélték sorsa csak 1946 nyarán kezdett rendeződni, miután többségük Magyarországra települt át, mások pedig Pozsonytól távolabb eső városokba költöztek. A tábor feloszlataáig a deportált magyarok száma meghaladta a húszezret.²⁵

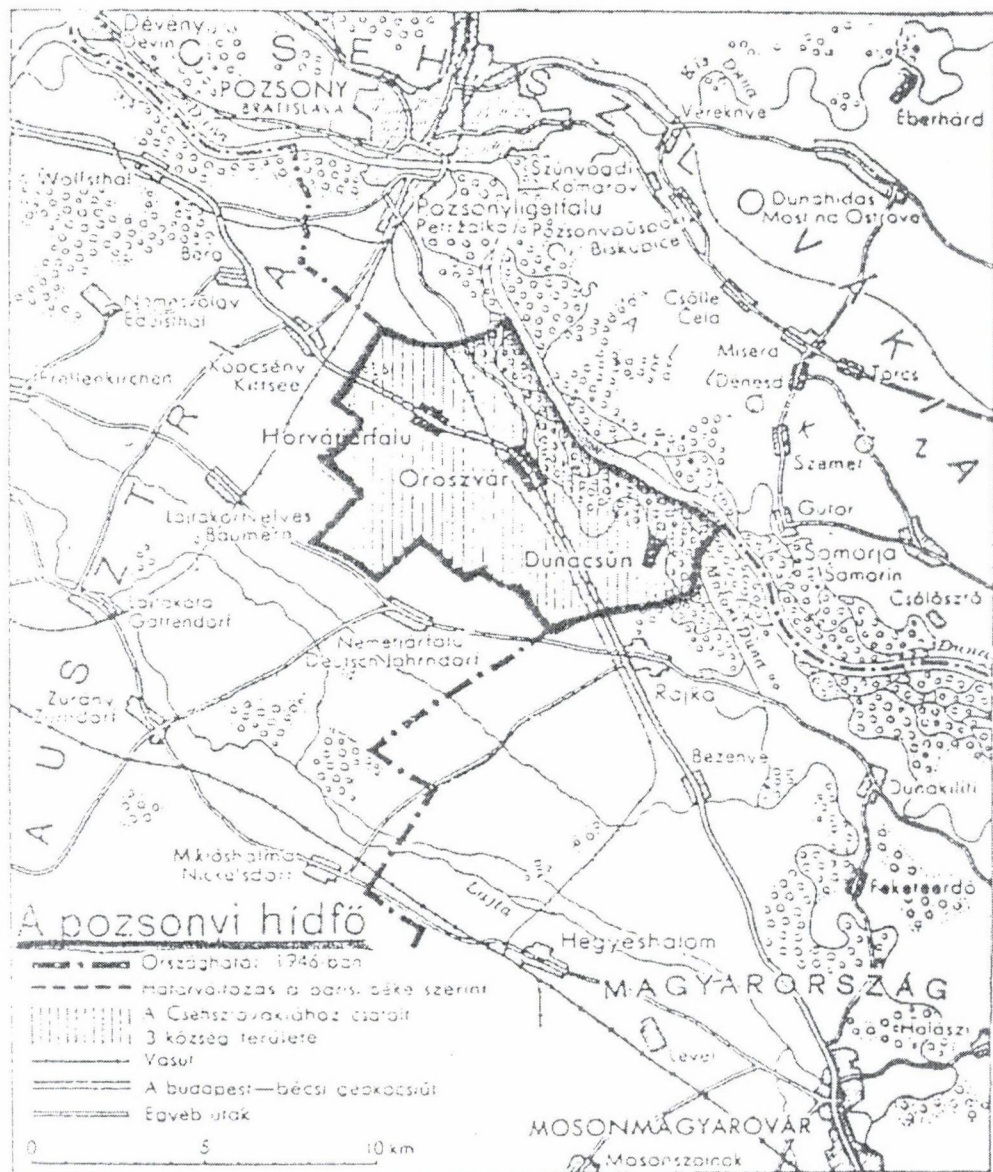
Mivel 1945 nyarán a csehszlovák kormánynak Potsdamban²⁶ nem sikerült elfogadtatnia a csehszlovákiai magyarok kitoloncolását – a németekét viszont igen –, ezért nemzetközi, elsősorban szovjet nyomásra, lakosságcsere egyezmény megkötésére kényszerítette Magyarországot.²⁷

A csehszlovák politika győzelemként értékelte a Magyarországra erőltetett egyezményt, ennek ellenére továbbra is sokallta a Csehszlovákiában „hátra maradó” magyarok számát, ezért az 1946. július 29-én megnyíló párizsi békekonferenciával szerette volna elfogadtatni a lakosságcsere felül további 200 000 magyar egyoldalú kitelepítését. Ezen kívül még területi igényt is támasztottak őt, Pozsonnyal szemközti Moson megyei magyar falura: Bezenye, Rajka, Dunacsún, Horvátjáfalu és Oroszvár. A csehszlovák delegáció hivatalos indoklása szerint ettől várták a város védelmének biztosítását egy esetleges magyar tüzérségi támadással szemben, valamint Pozsony városfejlesztését is ebben az irányban tartották megvalósíthatónak.

1946. szeptember elején megindultak a csehszlovák igényekről szóló hivatalos tárgyalások a magyar politikai és területi bizottságban. Az október elejéig elhúzódó viták során az amerikai és az angol delegáció ragaszkodott azon álláspontjához, hogy a hídfőállás kérdése szorosan összefügg a két ország közötti etnikai probléma rendezésével, ezért a két módosítást együtt kell tárgyalni. Ezt viszont a csehszlovák és az őket támogató szovjet küldöttség nem támogatta. Mivel a csehszlovák küldöttség a brit és amerikai képviselők javaslatára sem volt hajlandó a kitelepítést a Magyarország javára történő területmódosítással összekötni, 1946. október 3-án a magyar politikai és területi bizottság – elutasítva az egyoldalú kitelepítést – a békeszerződés szövegébe iktatta, hogy az 1946-ban megkötött lakosságcsere egyezmény

után ott maradó magyarok problémáját kétoldalú tárgyalásokkal rendezte Magyarország Csehszlovákiával. Mérsékelt döntést hoztak a pozsonyi hídfő kiszélesítéséről is. A Csehszlovákia által igényelt öt településsel szemben, – kompromisszumos megoldásként – „csupán” három község: Dunacsún, Oroszvár és Horvátjérfalu elcsatolását határozták el.²⁸ (lásd az alábbi térképet)

A pozsonyi hídfő kiszélesítése

A magyar békeszerződés 1947. február 10-i párizsi aláírását követően került sor a nagyhatalmi döntéssel kijelölt három falu hivatalos átadására.²⁹ Ezekről az eseményekről olvashatunk Jakabffy Imre naplójában.

*Jakabffy Imre 1915. február 17-én született a bánsági Lugoson, a neves erdélyi kisebbségpolitikus Jakabffy Elemér harmadik gyermekeként. Középkisiskolai tanulmányait a budapesti, majd a szegedi piarista gimnáziumban végezte, s a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett jogi diplomát 1938-ban. Rövid statisztikus kiterő után az Államtudományi Intézet, majd jogutódja, a Teleki Intézet romániai referense lett. Elsősorban térképekkel és nemzetiségstatisztikával foglalkozott, s 1940-ben részt vett a második bécsi döntés előkészítésében. Kiemelkedő szerepet játszott a háború utáni béketárgyalásokra készített Közép-Európa Atlasz etnikai térképeinek 1944-es létrehozásában.

Elképzelését a magyar-román határkérdés megoldására 1946-ban a magyar kormány hivatalos javaslatként terjesztette be a nagyhatalmak elé a párizsi béketárgyalásokon, ahol szakértőként Jakabffy Imre is részt vett. Tevékeny részese volt a magyar–csehszlovák határrendezés munkálatainak. A Teleki Intézet 1948-as megszüntetésekor Jakabffy Imrét 34 évesen nyugdíjazták. Ezt követően 1950-től szerkesztette a jelenleg már öt kötetes, „A Közép-Duna Medence régészeti bibliográfiája” című művet.

Jegyzetek

- 1 Tomáš GARRIGUE MASARYK (1850–1937): politikus, filozófus, a prágai cseh nyelvű egyetem tanára. Az ausztróslávizmus koncepciójával egyetértve kezdetben az Osztrák–Magyar Monarchia föderatív átalakítását és a cseh országrészek autonómiáját szorgalmazta. Az 1890-es évektől kezdve azonban a cseh és szlovák nép egységét hirdető csehszlovakizmus egyik szorgalmazója és részben irányítója lett. 1914 decemberében önként emigrált Svájcba, majd Párizson keresztül Londonba, ahol hatásos propagandát fejtett ki az önálló csehszlovák állam létrehozásáért. Ezen cselekményeiért távollétében otthon. halálra ítélték. 1916-tól a Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke, majd 1918. novembere és 1935. decembere között Csehszlovákia első köztársasági elnöke.
- 2 Eduard BENEŠ (1884–1948): fiatal tanárként – 1908-ban Franciaországban publikált doktori disszertációjában – még a régi ausztrósláv típusú föderatív elképzeléseket támogatta, de 1915-ös emigrációba szökését követően már a Monarchia teljes megsemmisítése mellett szállt síkra. 1916-tól a Csehszlovák Nemzeti Tanács főtitkára, 1918–1935 között Csehszlovákia külügyminisztere. A Párizs környéki békeszerződésekkel létrejött status quo megőrzésére irányuló kisantant létrehozásának fő szorgalmazója. 1935-től köztársasági elnök, de az 1938-as müncheni egyezmény után lemondott, majd a londoni csehszlovák emigráns kormányt vezette. Nevéhez fűződik a Szudéta-vidéki németeket és felvidéki magyarokat sújtó, kollektív bűnösség elvére épülő dekrétumok megalkotása. 1948 júniusában lemondott a kommunista Gottwald-kormány javára.
- 3 Milan RASTISLAV ŠTEFÁNIK (1880–1919): érettségét a szarvasi evangélikus gimnáziumban tett (ma szobra áll a szarvasi szlovák iskola előtt), majd a prágai egyetem elvégzése után Párizsba ment, ahol a csillagvizsgáló titkára lett. Később elsajátította a repülés tudományát, számtalan afrikai és ázsiai expedícióban vett részt. Francia állampolgárként a világháborúban önkéntesként szolgált a légierőnél. 1916-tól került szoros kapcsolatba Masarykkal és Benešsel. Tábornokként az első csehszlovák kormány hadügyminiszteri posztját töltötte be. 1919. május 4-én olasz felségjelzésű repülőgépen tért haza, amikor –

- nagy valószínűség szerint – a Duna-híd pozsonyi oldalát őrző cseh legionáriusok pánikba esve tüzet nyitottak rá, mert magyar repülőgépnak nézték. A találatot kapott repülőgép a várostól északra lezuhant és Štefánik szörnyethalt.
- 4 A külföldi cseh szervezeteket tömörítő Külföldi Cseh Komité jogutódát eredetileg Cseh Nemzeti Tanácsnak hívták (Conseil National des Pays Tcheques), mivel Masarykék taktikai okokból kezdetben nem használták a csehszlovák megnevezést.
  - 5 GYÖNYÖR, József: Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Bratislava, 1992. 9. o.
  - 6 BENEŠ, Eduard: Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot. A cseh-szlovákok áldozatának történelmi bemutatása. Szeged, 1992. Az eredeti forrás: Edvard BENEŠ: Détruisez l'Autriche–Hongrie. La martyre des tcheco-slovaques a travers l'histoire. Paris, 1916.
  - 7 Uo. 45. o.
  - 8 ROMSICS, Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest, 1996. 17–18. o.
  - 9 Uo. 24–25. o.
  - 10 A köztársaságot deklaráló – még 1918. július 13-án megalakított – 40 tagú Csehszlovák Nemzeti Bizottság, 1918. november 14-ig, az Ideiglenes Nemzetgyűlés, vagyis az első kormány megalakulásáig látta el törvényhozói és végrehajtói feladatát. Ekkor szűnt meg a Csehszlovák Nemzeti Bizottság által még november 4-én kinevezett négy tagú, ún. ideiglenes szlovák kormány jogköre is. Vezetőjüket Dr. Vavro Šrobár rózsashegyi orvost, azonban Prága Szlovákia igazgatásával megbízott miniszterré nevezte ki, aki az általa irányított Szlovákiai Teljhatalmú Minisztériumot (1927-ben szűnt meg) 1919. február 4-én Zsolnáról Pozsonyba költöztette, amire a város polgárai február 12-én tömegtüntetéssel válaszoltak. A tüntetők ellen bevetett cseh karhatalom fellépésének eredményeként heten meghaltak, huszónhárman megsebesültek. Lásd: POPÉLY, Gyula: Ellenlétkben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925) Pozsony, 1995. 34–35. o.
  - 11 A szlovákok 1918. október 30-i mártoni deklarációjában ugyan megtörtént a szlovákok önrendelkezési jogának ünnepélyes kinyilatkoztatása, de nem tartalmazott olyan kijelentést, miszerint a szlovákság elszakad a magyaroktól, igaz a cseh tartományokkal való egyesülésről sem nyilatkozott. A deklaráció 1. pontja ugyanis nem önálló szlovák nemzetről, hanem a csehszlovák nemzet egyik ágáról beszélt. Eredetileg a 4. pontban jelezni szerették volna a szlovákság részvételi szándékát a békekonferencián, de ezt Milan Hodža javaslatára elvetették. Lásd: GYÖNYÖR, József: Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Pozsony, 1992. 93–108. o.
  - 12 Az önkéntesek zöme a Sokol (Sólyom) nevű nacionalista paramilitáris tornászszervezet, valamint egyéb munkás- és katolikus tornászszervezet (pl. Orel-Sas) tagjai közül került ki.
  - 13 A Belgrádban 1918. november 13-án aláírt egyezmény a Páduában 1918. november 3-án megkötött fegyverszünetnek Magyarországra való alkalmazását szabályozta. A szerződés értelmében az antant által kijelölt demarkációs vonal a Nagy-Szamos felső folyásától Marosvásárhelyig, majd a Maros mentén Szegedig, innen a Szabadka-Baja-Pécs-Bares vonalig húzódott. Ezt a vonalat a román és szerb haderő napokon belül meg is szállta. Északon azonban a fegyverszüneti szerződés nem jelölt meg kiürítendő területet, ezért Károlyi értelmezése szerint a csehek felvidéki benyomulása jogtalan és törvénytelen volt.
  - 14 Milan HODŽA (1878–1944): a Szlovák Nemzeti Párt alelnöke (1906-tól) és képviselője a magyar országgyűlésben. 1918 őszétől a csehszlovák kormány budapesti megbízottja, de a prágai vezetés nemtetszését kiváltó Bartha-Hodža-féle demarkációs vonal megkötése után kormánya visszarendelte. Ezt követően 1938-ig a Csehszlovák Nemzet-

- gyűlés képviselője, kétszer földművelésügyi miniszter. 1935-től miniszterelnök, de a müncheni egyezményt követően lemondott, majd emigrált. A Beneš vezette londoni emigráns kormány munkájában azonban nem volt hajlandó részt venni.
- 15 FOGARASSY, László: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. Herman Ottó Múzeum évkönyve XII. Miskolc, 1973. 238. o.
  - 16 Uo. 238. o.
  - 17 Dévényújfalú (Devínska Nová Ves) 1972-ben, Lamacs (Lamač) és Récse (Rača) még 1946-ban lett Pozsonyhoz csatolva. akárcsak Ligetfalu.
  - 18 A Dévény és Budapest közötti Duna szakasz első vashídját 1890-ben adták át Pozsonynál. A nyolc hónapig lezárva tartott Ferenc József hídon (ma Régi híd) a forgalom teljesen szünetelt. A második híd csak 1973-ban készült el, amely sajátos formájánál fogva Pozsony jelképévé vált, lévén hogy a 80 méter magas tartóoszlopon kilátóként szolgáló kávéház működik. Lásd: LACIKA, Ján: Bratislava-Pozsony. Ismerjük meg Szlovákiát. Bratislava. 2000. 175. o.
  - 19 A békekonferencia legfőbb szerve az öt győztes nagyhatalom (USA, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán) elnökeiből, miniszterelnökeiből és külügyminisztereiből álló Tízek Tanácsa volt, amelyet Legfelsőbb Tanácsnak is neveztek.
  - 20 A Karl Renner szociáldemokrata kancellár vezette osztrák béke delegáció 1919. június 2-án vette kézhez a békeszöveg tervezetét, amiben az 1867-es magyar-osztrák határ módosítása még nem is szerepelt. A tervezetre adott hivatalos osztrák válaszban azonban már megfogalmazódott Ausztria, „Német-Nyugat Magyarország”-ra vonatkozó területi igénye. Ausztria azonban – a Saint Germain-i békeszerződésben (1919. szeptember 10.) neki jutott területet – nem tudta rögtön birtokba venni, mert a térséget ellenőrzésük alatt tartó, helyi paramilitáris szervezetek ezt megakadályozták (Ostenburg Gyula, Héjjas Iván és Prónay Pál különítményesei valamint a soproni főiskolások). Teljes egészében csak 1922 elején vonhatták fennhatóságuk alá, miután 1921. december 14-én lezajlott az egyetlen magyar népszavazás Sopronban.
  - 21 Beneš a város védelmének biztosítása végett, eredetileg a Petronell-Lajtakáta-Nezsider-Gálos-Mosonszolnok-Kisbodak határvonalat követelte, de ezt a békekonferencia elutasította, ezért valósult meg a csak Ligetfalura korlátozódó kis határmódosítás. A nagyhatalmak azonban – tartva a csehek korridor terveitől – kikötötték, hogy „A Cseh-Szlovák Állam kötelezi magát, hogy semmiféle katonai művet nem emel területének Pozsonytól délre, a Duna jobb partján fekvő részén”. A hídfő teljes demilitarizálása azonban sohasem történt meg, mert két zászlóaljnyi helyőrség a trianoni békeszerződés aláírása után is ottmaradt. Lásd: A Trianonban kötött békeszerződés 1921: XXXIII. tc. III. rész 51. cikk. Magyar Törvénytár 1921. évi törvénycikkek Budapest, 1922. 216. o.
  - 22 Pozsonyligetfalú nemzetiségi összetétele az 1910-es népszámlálás alapján a következők szerint oszlott meg: össznépesség 2947 fő, ebből német 1997, magyar 495, szlovák 318. 1921-ben a 4282 lakó közül a németek 2043-an, a csehszlovákok 1251-en voltak a magyarok pedig 563-an. Az 1930. évi népszámláláskor már jelentősen megváltoztak az arányok. A 14.164 főre növekedett lakosságból, a csehszlovákok száma 7854-re, a németeké 3173-ra a magyaroké pedig 2034-re nőtt. Lásd: Magyarország Közigazgatási Atlasza, 1914 Baja-Pécs, 2000. 147. és FOGARASSY, László: Ligetfalu és a pozsonyi hídfő története Pozsony, 1995. 53–54. o.
  - 23 Elnevezése ellenére a hírhedt kormányprogramot nem Kassán szerkesztették, hanem Moszkvában, szerzőjét pedig a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció élén álló Klement Gottwaldban kell keresnünk. Az előre jóváhagyott szöveget a londoni és a moszkvai emigrációból, valamint a hazai ellenállókból alakult új kormány 1945. április

- 5-én tette közzé. Az etnikai kisebbségeket elsősorban a tizenhat fejezetből álló kormányprogram: V. (államigazgatás átszervezése), VIII. (állampolgárság megvonhatósága), XI. (földreform) és XV. fejezete (német és magyar iskolák bezárása) érintette a leg súlyosabban. Lásd: JANICS, Kálmán: A kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”. Szlovákiai Magyar Füzetek, Pozsony
- 24 Az elnöki dekrétumok rendszerét egy 1938. december 15-i (két évi időtartamra szóló) alkotmányellenes „alkotmánytörvény” felhasználásával gyakorolta Eduard Beneš elnök. 1946. március 28-án az Ideiglenes Nemzetgyűlés (amely 1945 októberétől az 1946 májusában megtartott választásokig működött) jóváhagyott egy alkotmánytörvényt, amellyel törvénnyé nyilvánította az 1945 májusa és októbere között megalkotott köztársasági elnöki dekrétumokat. A jóváhagyott dekrétumok közé tartoztak a magyarokat és németeket diszkrimináló és a vagyonukat konfiskáló dekrétumok, mint például az 1945. május 19-i 5. számú, az 1945. június 21-i 12. számú, az 1945. július 20-i 28. számú és az 1945. augusztus 2-i 33. számú (állampolgárságuk megvonása), valamint az 1945. szeptember 19-i 71. számú (állampolgárságuktól megfosztottak közmunkára kötelezése) és az 1945. október 25-i 108. számú köztársasági elnöki dekrétum. Lásd: Edvard Beneš elnöki dekrétumai, avagy a magyarok és a németek jogfosztása. Szerk.: KÖVESDI, János Pozsony, 1996. 74–107. o.
- 25 Pozsonyigetfalu szélén, közel a csehszlovák-osztrák határhoz egy véletlen folytán 1947. május 20-án tömegsírra bukkantak. Az egykori futóárokban 90, minden bizonnyal fiatal magyar férfit (talán leventéket) hantoltak el, feltehetően még 1945 nyarán. Az áldozatok kiléte napjainkig ismeretlen, a tömeges kivégzés ügyét soha nem vizsgálták ki. Lásd: Edvard Beneš elnöki dekrétumai avagy a magyarok és a németek jogfosztása. Szerk.: KÖVESDI, János. Pozsony, 1996. 92–93. o., és JANICS, Kálmán: A kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”. Szlovákiai Magyar Füzetek, Pozsony 23–28. o.
- 26 A németországi Potsdamban 1945. július 17–augusztus 2. között rendezett konferencián a győztes három nagyhatalom meghatározta a megszállási zónákat, létrehozták a békeszerződések előkészítésével megbízott Külügyminiszterek Tanácsát, valamint döntöttek a Lengyelországi, Csehszlovákiai és Magyarországi németek Németországba való telepítéséről. Lásd: FÜLÖP, Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. 14–21. o.
- 27 Az 1946. február 27-én aláírt lakosságcseré egyezmény kimondta, hogy Csehszlovákia annyi magyart telepít át Magyarországra, ahány ott élő szlovák önként jelentkezik a „visszatelepülésre”. Az egyezmény egyoldalúságát az jelentette, hogy míg a magyarországi szlovákság jelentkezése önkéntes alapon történt, addig a csehszlovák hatóságok maguk jelölték ki a áttelepítésre kiszemelt magyarokat. Az 1947. április 12-e és 1949. június 5-e között végrehajtott transzportok során közel 76.000 felvidéki magyart telepítettek át Magyarországra, míg onnan kb. 60.000 szlovák választotta új hazáját Csehszlovákiát. Lásd: Edvard Beneš elnöki dekrétumai, avagy a magyarok és a németek jogfosztása. Szerk.: KÖVESDI, János Pozsony, 1996. 95–97. o.
- 28 FÜLÖP, Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. 166–187. o.
- 29 A békeszerződés Magyarországi határai címet viselő I. fejezetében előírták, hogy az új határ pontos vonalrészleteit a helyszínen a Határrendező Bizottság fogja kijelölni, amely Bizottság a két érdekelt kormány képviselőiből fog állni. Lásd: HAAS, György: Második Trianon Budapest, 1995. 182. o.

NAPLÓ

1947. szeptember 15. A magyar kormány a Teleki Pál Tudományos Intézetet¹ megbízta, hogy a párizsi békeszerződés értelmében a Csehszlovákiának átadandó három községről leltárt készítsen.

Szeptember 18. – Megbeszélés a Külügyminisztériumban és tájékozódás az Intézetben az elszállítandó iratanyagban. Részünkről a helyszíni küldöttség tagjai lettek: Révay István² /igazgató/, Dajbukát Gergely³, Jakabffy Imre, K. Kovács László, Lovász János és Rózsa Albert⁴. A helyszínen csatlakozott hozzánk Timaffy László⁵, a mosoni vidék és a Szigetköz szakértője.

Szeptember 19. – A Külügyminisztériumban átvettük az utasításokat, majd délután elutaztunk Mosonmagyaróvárra. Itt a várban kaptunk szállást, Révay István lett a lakótársam. Pokoli hőség volt: 35 °C, az évszázad legszárabb és legmelegebb szeptembere. Már az előző év is aszályos és forró volt; ebben az 1946-os esztendőben, a fölünk keletre eső tájakon a hőség és szárazság miatt százezrek hagyták el otthonukat, így Moldvából, Besszarábiából⁶ a kitelepített svábok és szászok helyére tódultak az új honfoglalók, főleg románok és cigányok. 1947. június 21-től kezdve szeptember 28-ig – tehát az egész nyáron, – a hőmérsékleti maximum átlaga 29 °C volt! A Hanság tőzeglápja hetek óta égett, Győrre és környékére is ráborult a pernyefüst, nappal is szürke volt az égbolt és koromszagú a levegő.

Szeptember 20. – Bérautón a körjegyzőség központjába, Oroszvárra érkeztünk. Ez az átadásra ítélt község. Innen Dunaacsúnra autóztunk, majd a rajkai zsilipet néztük meg. Ez a zsilip szabályozza a vízállást a Mosoni-Duna-ágban, tehát az egész Kisalföld árvízvédelmét szolgálja; érthető, hogy ezért ragaszkodtak annyira a szlovákok ennek birtoklásához. Ott jártunk idején a zsilip teljesen szárazra került, a Duna vízállása oly alacsony volt, hogy a Mosoni-Dunát tápláló mellékág csak csörgedezett, bokaig érő vízben átlábolhattunk az ún. Gutor-szigetre. Itt jellegzetes árterületi, galéria erdőbe jutottunk, buja aljnövényzettel, de most ez annyira elszáradt, hogy az erdészeti hivatalbeliek arra kértek, hogy ne dohányozzunk. Poros, szürke rengetegben botladoztunk, csalán, szederinda állta utunkat. Itt-ott visszamaradt tócsákban mártózva nekiestünk a határvonal rögzítéséhez szükséges kataszteri jelzőkövek felkutatásához. Ugyanis ez a Gutor-sziget a Duna balparti, tehát Csallóköz területére eső Gutor község kataszteri határába tartozott, vagyis a trianoni békeszerződésben Csehszlovákiának ítélt faluhoz, Gutorhoz. Ennek nyúlványa lett az ártéri sziget. Minthogy a trianoni határkijelölés jóval a szerződés aláírása után, csak 1923-ban következett be, a Duna jobbparti lakatlan szigetet Rajka kataszteri határához csatolták.

A csehszlovákok érvelése szerint az 1918 előtti kataszteri határokat kell figyelembe venni, tehát – minthogy a trianoni béke szerint Gutor község amúgyis Csehszlovákiáé – ennek teljes határa, a zsilippel együtt, őket illeti.

Kataszteri térképünket kézbevéve hozzákezdtünk a jelzőkövek felkutatásához. Ez bizony nem volt egyszerű feladat: árterület lévén, a Duna gyakori elöntése következtében a köveket a hordalék ellephette, a változó áramlások ki is moshatták őket, s a galéria-erdő aljnövényzete is benőhette. Már feladni készültünk nyomozásunkat, amikor végre ráakadtam egy mohos köre, ezt megtisztítottam, rajta két betű és egy számjegy volt olvasható: EA és 1854. Mi lehet ez? Az egykori birtokos családok névbetűire gyanakodtam, ámde sem Batthyány, sem a Zichy családdal nem sikerült kapcsolatba hozni; végre rájöttem, a kezdőbetű E (azaz Erzherzog⁷), illetve A (azaz Albrecht⁸) monogrammot jelentett, az évszám pedig a kataszteri felmérés időpontját. Ez volt tehát a főhercegi uradalom határköve, amely egyúttal községhatár is volt Dunaacsún és Rajka között. Még néhány határkö is előkerült. Szakadt nadrággal, tövisszúrásokkal jócskán ellátva tértünk vissza Magyaróvárra.

Szeptember 21. – Ezen a vasárnapon autókon bejártuk mind a három községet, és megkezdtük az ingatlanok számbavételét. Fényképeztünk, majd a helyi közigazgatási apparátus segítségével minden fontosabb adatot feljegyeztünk.

Oroszváron volt a hercegi rangra emelt, Lónyay Elemér tulajdonát képező kastély, amelyet Stefánia főhercegnő, Rudolf trónörökös özvegye, a belga királylány, kapott meg második házasságkötése alkalmából.⁹ A kastély a jelen század elején épült Tudor-stílusban¹⁰; kissé hivalkodó, nem ide, a kisalföldi sík területre való, inkább Skócia zord hegyvidékére passzolna. Részlegesen kifosztott állapotban leltük, az értékesebb berendezési tárgyakat még a háború alatt a belga állampolgárságú örökösök elvitték, a könyv- és levéltári anyagot néhány nappal ideérkezésünk előtt Fügedi Erik¹¹ történész barátom – aki akkor az ilyenek felett kormánybiztosi hatalommal rendelkezett – teherautón elszállította.

A három község együttes lakossága közel kétezer főre tehető. Horvátjárfalu és Dunacsún lakói horvát – helyi elnevezésük szerint – krobót anyanyelvűek voltak, magyarok csak az egykori Batthyány-Strattmann¹² – és a Zichy-uradalom gazdasági cselédei, mintegy kétszázan. Oroszvár lakossága sváb vagy elmagyarosodott sváb többségű. Néhány kisiparos volt még magyarnak számítható. Mint körjegyzőségi székhely, az igazgatási alkalmazottak is a magyarok soraiból kerültek ki, őket még az átadás előtt az ország belsejébe helyezték át.

A lakosság értesült az átcsatolásról, azt megnyugodva várta. A nemzeti érület szempontjait itt háttérbe szorították a gazdasági, megélhetési érdekek. A három falu lakosságának természetes piaca a közeli nagyváros Pozsony, s nem a távolabbi kisváros, Mosonmagyaróvár; Győr város vonzása már nem hatott. Az oroszvári svábok között elterjedt a hír, hogy még az átadás előtt őket, mint volt Volksbund¹³ tagokat kitelepítik Németországba. Megnyugtattuk vezetőiket, hogy a kitelepítés már lezárult; viszont Csehszlovákiában még fénykorát élte a kisebbségiek üldöztetése. Ennek szomorú „eredményeit” megtapasztalhattuk, amikor hazatérésünk előtt meglátogattuk a rajkai menekülttábort és gyermekotthont. Itt tudtuk meg, hogy Szlovákiában, a magyarlakta vidékeken az iskolakötelesek számára megkezdődött a harmadik „lyukas” év. Kibontakozóban volt az általános írástudatlanság, hiszen kb. százezer gyermek ítéltett ezúton fél- vagy egész analfabétaságra.

Szeptember 22. – Végre enyhült a hőség. Két kisautónkon bejártuk és tüzetesen leírtuk a tervbevert új országhatárt az eddigi osztrák-magyar-csehszlovák hármás határponttól kezdve egészen a Dunáig. Egyikünk diktálta az iránypontokat, a másik írta. Egy helyen, ahol a határvonal későbbi jegyzőkönyvi leírásában ez a határjel mint „Kopasz Jegenye” kifejezés került a szlovák szövegbe is, mert a jegyzőkönyvezéskor a szlovák tolmácsnak (Juraj Palkovič) nem jutott eszébe a megfelelő szlovák szó, de az is elképzelhető, hogy a szövegezéskor már kissé (győzelem) ittassága tette figyelmetlenné.

Szeptember 23. – A küldöttség Teleki Intézeti részlege visszautazott Budapestre.

Szeptember 24–25. – Intézetünkben feldolgoztuk a begyűjtött anyagot, amiből elkészítettük a három átadásra kerülő falu „kised monográfiáját” (Amely azonban – valószínűleg 1956-ban, az Országos Levéltárban – megsemmisült).

Október 2. – A három község átadása ügyében részt vettem előbb a Külügy- majd a Belügyminisztérium értekezletén. Ez utóbbinak betűszerinti jegyzőkönyvi szövege ez:

JEGYZŐKÖNYV

A második számú albizottság által 1947. október hó 2-án tartott ülésről.

Jelen vannak:

Dr. Szondy Viktor, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, az albizottság elnöke, dr. Nábráczky Béla, külügyminisztériumi miniszteri fogalmazó, jegyzőkönyvvezető.

Miniszterelnökség: dr. Oszvald György, min. osztályfőnök, Mónár Jenő, min. tanácsos, Mikó Tibor, osztálytanácsos.

Külgügyminisztérium: dr. Miháلكovics János, min. osztályfőnök.

Belügyminisztérium: Ecsedi Árpád, rendőr alezredes, dr. Varjas László, min. osztálytanácsos.

Igazságügyi Minisztérium: dr. Csánk Béla, min. osztályfőnök, dr. Sándorffy Kamill, kuriai tanácselnök, dr. Ruttkay László, kuriai bíró.

Földművelésügyi Minisztérium: Mersich Aladár, előadó.

Pénzügyminisztérium: dr. Hollós László, min. osztálytanácsos.

Honvédelmi Minisztérium : Czebe Jenő, alezredes.

Közlekedésügyi Minisztérium: dr. Gyenes Gábor, min. titkár.

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium: dr. Pápai Victorisz Gy., min. tanácsos, dr. Nagyhegyi Zoltán, min. segédtitkár.

Teleki Pál Államtudományi Intézet: dr. Jakabffy Imre, osztályvezető.

Az elnök az ülést megnyitja és megállapítja, hogy a békeszerződés 1. cikk 4. pont E/4 alpontjának végrehajtása keretében három fő kérdés eldöntéséről van szó:

1/ Hajlandó a magyar kormány az átengedett terület lakosságának Magyarország területére való telepítésére nézve Csehszlovákiával kétoldalú egyezményt kötni?

2/ Amennyiben ilyen generális kényszer-áttelepítési egyezmény nem jönne létre, a békeszerződés rendelkezései szerint Csehszlovákia az átengedett terület lakosai részére az emberi és polgári jogok teljességét köteles biztosítani. A pozsonyi hídfőre vonatkozó nemzetközi okmányban annak meghatározására kellene törekedni, hogy mit kell emberi és polgári jogok alatt érteni?

3/ Az önként kitelepülők jogállásának tisztázása. Ebben a vonatkozásban, Csehszlovákiával szemben tisztázni kellene, hogy a lakosság-csere egyezményben kikötött biztosítékok és kedvezmények miként nyernének alkalmazást a kitelepülőkre (ingóságok szabad elhozatala, hátrahagyott ingatlanokért kártalanítás biztosítása).

Mikó Tibor osztálytanácsos felveti a kérdést, hogy milyen az átengedendő területek lakosságának nemzetiségi megoszlása és milyen arányú önkéntes áttelepüléssel kell számolnunk.

Jakabffy Imre, a Teleki Pál Államtudományi Intézet kiküldötte ismerteti az átengedendő három község nemzetiség szerinti megoszlását. A három község közül kettő – Horvátjásfalú és Dunacsún – horvát, az 1941. évi népszámláláskor többségben magyar nemzetiségűeknek vallották magukat. Zárt magyar település: a/ Fácánkert major Horvátjásfalú külterületén 120 lélek, b/ Dunacsún-majorban új telepesek mintegy százan. Oroszváron lakik kb. 1.200 kitelepítés alól mentesített sváb, ők az 1941-es népszámláláskor német anyanyelvűeknek, de magyar nemzetiségűeknek vallották magukat, és emiatt nem kerülhettek a kitelepítési listára. Tény, hogy egyetlen szlovák lakost nem ismer a Szlovákia fővárosához csatolni kívánt három község.

Dr. Varjas László osztálytanácsos, a belügyminisztérium közigazgatási osztálya részéről bejelenti, hogy a beérkezett alispáni jelentések szerint csak 7 család kíván áttelepülni.

Az elnök szerint ilyen körülmények között lehetőleg elkerülendő volna az egész lakosság áttelepítésére irányuló egyezmény kötése. Erre a békeszerződés nem kötelez feltétlenül bennünket, sőt egyenesen provideál arra az esetre, ha ilyen egyezmény nem jönne létre, de szabályozza a visszamaradó lakosság, másrészt az önként kitelepülő/k/ jogi helyzetét.

Október 3. – A Miniszterelnökségen megtartott utolsó értekezlet véglegesen döntött a Pozsonyban tárgyaló résztvevők személyéről, feladatukról. Jóformán minden tárca képviseltette magát. Mint a Teleki Intézet tagja kerültem a delegációba; amúgy is a helyszíni ismeretek és a feldolgozott anyag birtokában mindenről nekem volt a legtöbb értesülésem.

Október 5. – Mikó Tiborral a miniszterelnökségi gépkocsival Rajkára mentünk, hogy beoktassuk (sic!) a számlálóbiztosokat a hevenyészett népszámlálás lefolytatására.

Horvátjásfalun, a volt uradalmi cselédeket – mind magyarok – megkérdeztük, nem akarnak-e az ország belsejébe, a Dunántúlra áttelepülni, mert félő, hogy a szlovákiai magyarüldözés őket is érinteni fogja. Hümmögtek, köszörülték a torkukat, végül is kibökték: jól érzik itt magukat. Majd „törzsfőnökük” bevallotta: hónapok óta csempészetből élnek, és pedig jól. „Áruraktárunk” ni, amott az a nagy szalmakazal. Ezt a mesterséget kívánják üzni továbbra is: jó nekik itt a három ország szögletében. Dohány, szesz, élelmiszer a főbb exporteikkük az odaátról átcsempészett cipők és egyéb iparcikkek ellenében. Ha mindenáron segíteni akarunk rajtuk, akkor adjunk nekik minél több dohányt – termelői áron.

Visszautunk – a gépkocsivezetőnk kedvéért – egy Sopron környéki falun keresztül vezetett, ahol egy kis „hazai” élelemmel megrakodva robogtunk Budapest felé, nem kis izgalommal, ugyanis Pilisesaba tájékán „felszabadítóink” olykor „megszabadítóként” viselkedve megdézsmálják az utasokat, igazoltatást színelve és gyakorolva. Szerencsére minden baj nélkül átjutottunk a kritikus szakaszon.

Október 6–9. – között a helyszíni tapasztalatok feldolgozása után, újabb értekezletre került sor a Miniszterelnökségen, a Külügy- és a Belügyminisztériumban. Ekkor nevezték ki a Pozsonyban tárgyaló delegáció vezetőjévé Kiss Roland belügyi államtitkárt, diplomáciai vezető lett Szondy Viktor¹⁴ rk. követ és meghatalmazott miniszter, egyetemi tanár.

Tárgyalásaink Pozsonyban

Október 10. – Reggel 7-kor indultunk néhányan a delegáció tagjai közül, a miniszterelnökségi autón, működési helyünkre, Pozsonyba, ahova délután kettőkor érkezünk meg. Szállásunk az a világvárosias Carlton hotel lett, amely sokszor szerepelt az utóbbi évek történetében, lásd a korábbi eseményekről szóló beszámolókat.¹⁵

Városnéző sétára indultam egymagamban, Pozsonyt nem ismertem, de tudtam, hogy ez a hajdani koronázó város és népe mennyire összefonódott a magyar történelemmel egészen 1918-ig. Azóta közvetlen részese kellett legyen minden közép-kelet-európai változásnak; geopolitikai szerepkörébe tartozott nemzetiségi felszabadulások, szocialista indíttatású forrongások, nacionalista tüntetések, imperialista hódítások elviselése. Mindez bizonyára a város képén is megmutatkozott: a hajdani hármás nemzetiségi jelleg, a magyar–német–szlovák pozsonyi együttélés külső jeleit kutattam az utcákon és tereken, boltokban és éttermekben. Csalódtam: sehol német vagy magyar felirat, pedig a beneši Csehszlovákia külsőleg még tiszteletben tartotta a „hármasságot”. A magyar szót és betűt még Tisoék kiirtották, a németet pedig az új erőre kapó szlovák sovinizmus türelmetlensége némította el.

Október 11. – Délben a csehszlovák delegáció díszebédet rendezett számunkra a Carltonban. Ötfogásos ebéd és pezsgő volt műsoron. A három község elvesztése fölötti bánatunk torát ültük így meg.

Október 11–25. – között, szinte megszakítás nélkül folytak a két delegáció ülésezései a szálloda tanácstermében. Ugyanitt tartottuk értekezleteinket mi, a magyar küldöttség tagjai. A tanácsterem közepén húzódó hosszú asztal kétoldalán, szemben egymással, helyezkedett el a két delegáció, az asztalfőre a tolmács került. Ülésnaponként cserélődött az elnök személye, nyilván a vendég jogán először a magyar küldöttség vezetőjét illette az elnöklés joga.

A magyar delegáció összetétele ez volt:

Elnök: Kiss Roland, belügyi államtitkár, titkára Karcsey Sándor, belügyi osztálytanácsos.

Alelnök: Szondy Viktor, rk. követ és megh. miniszter, egyetemi tanár, titkára Nábráczy Béla miniszteri fogalmazó.

Miniszterelnökség részéről: Mikó Tibor osztálytanácsos.

Pénzügyminisztérium: Hollós László osztálytanácsos.

Földművelésügy: Zalányi Andor osztályfőnök.

Közlekedésügy: Bartha József főmérnök.

Kataszteri Hivatal: Hazay István, miniszteri tanácsos.

Vízügyi Hivatal: Bogárdi János.

Honvédelmi Minisztérium: Czebe Jenő vezérkari alezredes.

Teleki Intézet: Jakabffy Imre, intézeti tanár, osztályvezető.

A párizsi békekonzferencián, rajtam kívül csak Czebe Jenő és Mikó Tibor voltunk jelen.

Ez a tucatnyi tagot számláló delegáció olykor 8–10 főre csökkent, máskor meg újabb szakértőkkel egészült ki. Általában a felsorolt 12 delegátus tanácskozott az ülésteremben az ugyancsak tucatnyi létszámú csehszlovák küldöttséggel. Ennek a delegációnak az elnöke Ivan Horváth volt, szlovák nemzetiségű kommunista, miniszterhelyettes.

Nem tudom kinek az ötlete volt még Budapesten, hogy a delegációba ne kerüljenek csehül vagy szlovákul tudó kiküldöttek s ezzel mintegy kényszerítsük a szlovákokat – akikről feltételezhetjük a magyar tudást –, hogy magyarul tárgyaljanak. Ezt a gyermeteg és ostoba javaslatot ugyan elutasították, ám való igaz, hogy közülünk egyetlen egy sem tudott pozsonyi partnereink nyelvén tárgyalni. Viszont meggyőződünk, hogy a csehszlovák delegáció tagjai közül csak egy volt cseh, akivel németül beszélhettünk, a többi szlovákkal a diskurzus magyarul folyt. A tolmács szerepét betöltő Juraj Palkovič tanár „munkájára” alig volt szükség: az ülésezések idején a magyar felszólalás szövegét azonnal követte a szlovákok replikája, meg sem várva tolmácsuk fordítását.

A mi elnökünk, Kiss Roland, első pozsonyi értekezletünket e szavakkal nyitotta meg: „kedves elvtársak” – döbbenetes csend, majd körülnézett s így folytatta: „ki a kommunista párt tagja?” – néma csend – „hát akkor ki a szociáldemokrata párt tagja?” – további csend. Erre megvetően csak ennyit mondott: „Uraim, az értekezletet megnyitom”.

Október 12. – Reggel több autón, a csehszlovák delegáció tagjaival együtt, helyszíni szemlét és határbejárást tartottunk. Ezen a szemlén és befejezésül az oroszvári közös ebéden kimagaslott a csehszlovákok közül a katonai delegátusuk, Imrich tábornok, aki teleaggatott kitüntetésekkel jelent meg. A mi megfelelőnket, Czebe Jenő vk. alezredest alig lehetett lebeszélni arról, hogy megkérdezze a fiatal tábornokot a Szovjetunió ellen, a keleti fronton szerezte-e hadi érdemrendjeit, vagy talán a beszercebányai partizánok melletti vagy elleni harcokban, netán 1939-ben a magyarok ellen Kárpátalján?

Délután egymagamban elsétáltam Dévénybe. A várhegy csúcsáról gyönyörű kilátás nyílt a Morva-medencére. Jobbról az aszály következtében pataká apadt Morva folyó kanyargott a Dunába; szemben, már osztrák földön, a Lajta hegység nyúlványai közelítették meg a Dunát, Hainburg¹⁶ várának romjainál. A Porta Hungaricát¹⁷ most ismerhettem meg: kelta bójok¹⁸, római limes-határ, germán markomannok, Attila innen indult Európa elárasztására, avar-frank esatározások színhelye, a szlávok-morvák ezen a tájon létesítették korai államalakulataikat, a honfoglaló magyarok innen indultak nyugati portyázásaikra. Mindezek a gondolatok merültek fel bennem a dévényi vár romjai láttán. Az itt felállított millenniumi emlékoszlopot lerombolták, most egy ős-szláv amfiteátrum-szerű építmény¹⁹ jelzi, hogy Hungarica-volta megszűnt, s Ady már nem törhet be Dévénynél új időknek új dalaival²⁰...

Október 14. – Czebe Jenő és én késő este kiszálltunk a régi és az új határ-sorompóhoz ellenőrizendő, hogy az éjfélkor történő hivatalos átadást a hatósági személyek az előírásoknak megfelelően hajtsák végre. Az átadás éjfélkor megtörtént, fél egykor már visszaindultunk Pozsonyba.

Október 15–17. – Unalmas értekezletek mintegy hat órán át. Jegyzőkönyvi szövegezési viták, apró kifogások voltak terítéken. Az volt a benyomásom, hogy mind a két delegáció csupán a felemelt napidíjak miatt kakaskodik, néha késő éjfélig.

Október 18. – Este a szállodával átellenben, a Nemzeti Színházban díszelőadást rendeztek a mi tiszteletünkre. A díszpáholyból a csehszlovák delegáció elnökének, Ivan Horváthnak a hirtelenszöke felesége társaságában – aki csak saját anyanyelvén volt képes megszólalni – untam végig Nedbal²¹ cseh zeneszerző népi tárgyú balettjét.

Október 19. – Vasárnap lévén Szondy Viktorral és titkárával, Nábráczky Bélával autókirándulást terveztünk a Vág völgyébe. Pozsonyt alig hagytuk el, amikor fékhiba miatt nekimentünk a lezárt vasúti sorompónak: a kocsi teteje behorpadt, más bajunk nem történt. Rossz fékünk ellenére, lassabb tempóban a közeli Nagyszombatot, a hajdani primási központ látogattuk meg. Csendes, ódon városka, sok templommal.

Október 25. – Egyórás házi értekezlet és másfélórás delegációs ülés után, kikapcsolódásul a közeli moziban megnéztem Chaplin „Diktátor”²² című filmjét. Remek persziflász²³, Nem értem, hogy nálunk ezt miért nem lehetett bemutatni...

Október 26. – Ezen a vasárnapon visszautaztam Budapestre, majd három nap múlva,

Október 29-én ismét Pozsonyba utaztam, ahol este már várt egy házi értekezlet. Másnap

Október 30-án azon folyt a vita, hogy hová költöztessük Oroszvárról az Isteni megváltó Leányai nevű apácarend²⁴ tagjait, Szombathelyre vagy Győrbe. Az apácákról gúnyos és izléstelen megjegyzéseket tett elnökünk, Kiss Roland. Furcsa ideológiájával büszkélkedett: éjjeli szekrényén békésen megfér – szerinte – a Biblia és Marx Tőkéje. Mindkettőből ötleteket merít politikai döntéseikhez.

Október 31-én Czebe Jenővel autón visszatértünk Budapestre, hogy egy hét múlva részt vehessünk a Határrendezési Bizottság²⁵ ülésén a Belügyminisztériumban, ahol beszámolhattunk a tárgyalások eddigi eredményeiről és eseményeiről, erre november 7-én került sor.

Pesti tartózkodásunk alatt – ami november 23-ig tartott – átnézhattuk az Intézetben felgyülemlett híryanagot, főleg a szlovák sajtóvélemények érdekeltek. Az Obzory²⁶ november 1-i száma szerint:

„A testvéri szláv Jugoszlávia a magyarokkal tárgyal, azzal a Magyarországgal, mely a szlovákiai nemzetiségi viszonyok rendezésében annyi nehézséget okoz nekünk. A jugoszlávok a magyar kommunistákat nyilván tiszteletbeli szlávoknak tekintik, valahogy úgy, mint a náci tiszteletbeli árnásító gesztusa kivételezett velük, néhány évvel ezelőtt... A testvéri Jugoszlávia számára nyilván kellemetlen, ha rámutatunk az örök elnyomók elleni küzdelmünkre. A múltból szomorú tapasztalataink vannak a testvéri lengyel nemzettel is, melynek az idegen vérű magyarok kedvesebbek voltak, mint a testvéri szlovák nemzet.”

November 23–24. – Autón visszatértünk Pozsonyba, útközben Győrben ebédeltünk, majd megháltunk a rajkai cukrásznál.

November 25. – A Határrendezési Bizottság jegyzőkönyvének átadása utáni ülés csak félórát vett igénybe, mert szlovák kérésre a tárgyalásokat két hét időtartamra felfüggesztik.

Delegációnk két vezetőjéről, Kiss Rolandról és Szondy Viktorról szeretnék néhány anekdotikus jellemrajzot készíteni. Külső megjelenésükben is ellentétesek, bár közel egykorúak voltak, de Kiss Roland mellett Szondy Viktor aggastyánnak hatott.

Kiss Roland már az első napokban tekintélyt harcolt ki a szlovákoknál. Napirend előtti felszólalása kb. így hangzott:

„Nem értem, miért van hibás lobogó kítűzve a Carlton szállodán; ugyanis vörös alapon fehér kereszt nem Magyarország zászlaja, hanem Dániáé. Megértem, hogy nyilván a dán követ is ebben a szállodában lakik és innen teszi tiszteletét a Grassalkovich-kastélyban²⁷ székelő Szlovák Nemzeti Tanács²⁸ elnökénél, prágai bemutatkozása után, így írja elő a protokoll. De a protokoll azt is előírja, hogy amíg hivatalos tárgyalás folyik itt magyar és csehszlovák kormány szinten, a magyar zászlónak a tárgyalások tartama alatt kítűzve kell lenni! Ez meg is történt... néhány napig.

Amikor Mikó Tibor egy, az átadásra ítélt három falu lakosságára vonatkozó csehszlovák javaslat abszurd voltát bizonygatta és a helybenmaradókra nézve káros hatását felvázolta, Kiss Roland meglepetésszerűen védelmébe vette ezt azzal érvelvén, hogy nem szabad a mostanában erőre kapó szociáldemokrata pártoknak kárt okozni, különösen Szlovákiában, ahol a klerikális reakció újból támadásba lendült. Mikó Tibor erre, mindannyiunk meglepetésére kimondta azt, amit általában l.f.s.-nek szoktak rövidíteni, kívánva azt a már a kommunistákkal összefonódó szlovák szocdem vezetők hátsó felébe. Kiss Roland erre ijedtében visszahökölt és többé nem hozta szóba a szlovákok előtt meghunyászkodó javaslatát.

December 10. – A teljes magyar delegáció újra útrakelt vonattal Pozsonyba, ahol másnap.

December 11-én folytattuk „az átadással felmerülő problémák kérdése körüli vitát.”
(Gyönyörű definíciója ez a szalmacséplésnek!)

December 12. – Reggel 9-kor a két delegáció a Gutor-szigeti kataszteri határ helyszíni bejárásához indult, ezt a feladatot délig elvégezvén, átrándultunk közösen a rajkai kocsmába. Itt bőségesen megvendégelték szlovák kollégáink; a jó magyar boroktól viszont ők alaposan eláztak. Estére visszatértünk Pozsonyba.

December 14. – Kisebb autókírándulást tettünk Dél-Szlovákiában mi, a párizsi békekonferencián is résztvevő delegátusok: Czebe Jenő, Mikó Tibor és jómagam. Útvonalunk: Pozsony, Nyitra, Léva, Selmechánya, majd Ipolyságon, Léván keresztül vissza Pozsonyba.

December 15. – Szondy Viktor is visszaérkezett Budapestről, vele kiegészült újra a küldöttségünk. Pestre sürgős ügyben rendelte őt a külügyminiszter.

Szondy Viktorban sikerült Kiss Roland tökéletes ellentétét megismerni. Életkoránál öregebbre aszalódott, szerény modorú fáradt ember, akin meglátszott, hogy nehezen élte át a háborús éveket. Elhanyagolt külseje a professzorság tökéletes karikatúrája. Mindig nehéz, oposszumprémes²⁹ bundájába burkolózott, szivarjának hamuja, parázsdarabokat tartalmazva lyukakat égetett az amúgyis kopott öltözékébe. A nemzetközi jog tudományában, elsősorban az államok közti szerződések megfogalmazásában memóriája tökéletesen működött; viszont a tárgyalások során figyelme elkalandozott, sőt szunyókált is eközben. Előfordult, hogy dűnyyögő hangon hozzászólt az előtte szóló érveléséhez, mondandója azonban sehogysem „passzolt” az előzményekhez. A jó szlovák kollegák – akik igencsak méltányolták Viktor bácsi jogtudósi képességeit – elnéző mosollyal válaszoltak és a helyes mederbe terelték a tárgyalás folyamatát.

Pozsonyi tárgyalásaink idején a szlovák sajtó – mint arról már beszámoltam – sokat foglalkozott a magyar-jugoszláv kapcsolatok „veszélyével”. Annak a híre, hogy még ebben az 1947-es évben megtörténik Tito³⁰ látogatása Budapestre, szinte pánikot keltett a szlovák atyafiakban. Ez volt tehát az az ügy, ami miatt Szondy Viktornak félbe kellett szakítania a pozsonyi delegációban való részvételét.

Magyar-jugoszláv barátsági szerződést kellett kötni,³¹ s ehhez nélkülözhetetlen a kétoldalú szerződések élő lexikonának szakértelme és jelenléte.

A magyar kormány fokozott biztonsági intézkedést rendelt el a Parlament környékére, ahol az ünnepélyes szerződés-kötési aktus megtörténik. Így adódott, hogy amikor Szondy a kalligrafikusan kiállított dokumentum-példányokat kopott aktatáskájában a Külügyminisztériumból (akkor még Szabadság tér 15-ből) gyalogosan az Országházba készült átvinni, a rendőrkordonon bizony fennakadt. Hiába mondta, hogy ő diplomata, hogy igen fontos iratokat kell kézbesítenie, nézzenek a táskájába, itt vannak a kétnyelvű szerződés-szövegek; a rendőrök visszalökdözték mondván: hát így néz ki egy diplomata és főleg a táskája? Viktor bácsi hősiesen küzdött, nem adta fel a harcot, magához kérette a parancsnokot, aki végül is csak akkor hitte el a toprongyos férfi küldetésének fontosságát, amikor előkotorta a szerződés eredeti díszes példányát.

Amely szerződés nem volt más, mint az 1938. évi Müncheni egyezmény után, a széteső Csehszlovák Köztársaság és a Német Birodalom között, Hitler által Hácha elnökre³² kényszerített meg nem támadási /?/ és barátsági /?/ szerződés szövege. Ebbe az okmányba csak be kellett helyettesíteni a két állam nevét, esetünkben Magyarországot és Jugoszláviát.

Másfél esztendővel a Tito-ellenes Kominform-határozat³³ létrejötte előtt, a „láncos kutya”³⁴ korszak kibontakozása előtt.

December 16. – Reggeltől estig szakadatlan értekezlet és ülés. Magyar részről Karcsey és Nábráczky – két titkárunk – szlovák részről Laufer dr. birkóztak meg a nem egészen egyértelmű francia, illetve orosz békeszerződési szövegekkel.

December 17. – Karcsey Sándor arra kért, hogy ne kelljen egyedül részt vennie a Kiss Roland Vág-völgyi autókirándulásán, tartsak velük. Szikrázóan hideg, napos idő kedvezett a fűthető Buick-kal való utazásunknak. Trencsén, Zsolna, Túrócszentmárton, Körmöcbánya, Aranyosmarót volt az útvonal; kár, hogy utunk Körmöcbánya után teljes sötétségbe torkolt. – Azért este Kiss Roland még kicsikart belőlünk egy éjfél utánig tartó értekezletet.

A sok időt igénylő és gyakran unalomba fülő házi értekezleteink mellett – amikben Kiss Roland csillogtathatta tárgyalás-vezetési tehetségét – alig jutott idő magának Pozsonynak alaposabb megismerésére.

Meglátogattam a régi szép városházában berendezett történeti múzeum kiállításait: sajnos ebben kiirtottak szinte minden magyar vonatkozású és a régi Pozsonyra utaló látnivalót; viszont a szlovák népi mozgalmak, főleg a közelmúlt partizánharcok tárgyi emlékeit bemutató tárlók számomra a kiizzadt muszáj-propaganda silányságát dokumentálták.

Az épületek, a régiek, szinte ismerősnek tűnnek, akár Győrött, Sopronban is lehetnének. Ami az utóbbiakban nincs, az a 20-as, 30-as évek Bauhaus-stílusának³⁵ kocka alakú, a történeti városmagba egyáltalán nem illő új középületeknek, áruházaknak (pl. Bata cipőáruház) a ridegsége.

Az utca képéről, a járókelők hangulatáról, a bolti és piaci árusok viselkedéséről és egyébről, a város életében jelenvaló sajátosságokról szinte semmi tapasztalatot nem szerezhettem. A többnyire hűvös-nyirkos késő őszi időjárás nem volt alkalmas sétálgatásra, „flânerie”-re, amiben Párizsban volt részem. Ez a „flangálás” egy város megismerésének, „lelki” élete kipuhatólásának előfeltétele.

December 18. – Utolsó tárgyalási napunkon az értekezlet kilenc óra hosszat tartott, rövid ebédszünettel. Vajon mit lehetett ennyit locsogni? A sok apró-cseprő problémán kívül a vita lényeges tárgya mégiscsak maga az új határvonal volt, mert a trianoni békeszerződés értelmében a Duna hajózható fővonal a „le cours principal de navigation du Danube” alkotja az államhatárt.

A három átadásra ítélt község lakosságának nemzetközi jogi helyzete sem volt problémamentes. Vonatkozhat-e erre a lakosságra a nem-szlávokra mért megbélyegzés, amely szerint – vagyis a még érvényben levő rendelkezések szerint – Csehszlovákia 1938 évi „felrobban-

tásában” egyaránt felelősek a németek és a magyarok? Abszurdnak hangzó kérdés, hiszen ennek a három szerencsétlen falunak a népe visszamenőlegesen a magyar honfoglalásig megszokta a Magyarországot tekintette hazájának, s abban a bizonyos „robbantásban” tökéletesen ártatlan! Szlovák értelmiségitől hallottam erre egy igen cinikus választ: „Hát az oroszváriak, a járfaluiak, a csúniak azért mégis nagyon örültek akkor.”

A nemzetközi Bécs-Budapest autótúlvágásával is felmerültek problémák: péage-forgalom³⁶ engedélyezése, vízum kell-e az átutazóknak stb.

Mindezeket – többünk nézete szerint – egy-két hét alatt el lehetett volna intézni. Mikó Tibor kiszámította, hogy két hónapot meghaladó delegációs költségeivel ennek a három községnek egyenes-, pót – és mindenféle adóit hozzávetőlegesen ötven évre előre fedezni lehetne.

December 21. – Gyermek- és hócipők vásárlására – karácsonyi ajándékképpen – még volt egy kis időnk, majd vonattal visszatérünk Budapestre. Küldetésünk tehát véget ért.

Még folytak a pozsonyi tárgyalások, amikor a három község új, szláv hangzású nevet kapott: Oroszvárból Rusovce, Horvátjárfaluból Jarovce, Dunacsúnból Čunovo lett. Még szerencse, hogy most estek át a szlovakizáláson és nem később, amikor Dél-Szlovákiában – a többszázézer magyar őslakos bosszantására – a legmagyarabb falvakat ősrégi nevüktől megfosztva, olyan szlovák történelmi személyekről nevezték el, akik szinte kivétel nélkül magyarellenességgel tűntek ki. Így lett Magyardiószegből Sládkovičovo, Ógyallából Hurbanovo, Gutorból Hamuliakovo, Tallósból Tomášikovo és Bösből Gabčíkovo!

Ki volt Gabčík? Azt hiszem egyetlen bösi őslakos nem tudta ezt az átkeresztelés idején. Megmondom: Reinhard Heydrich, a Cseh-Morva Protektorátus birodalmi helytartójának 1942-ben történt meggyilkolásában részt vevő, Észak-Szlovákiában született és a hitleri megbosszolás (Lidice!) során kivégzett mártír. Böshöz az égvilágon semmi köze nem volt.

Mielőtt lezárom írásomat a pozsonyi hídfőről, az átadott 47 km²-nyi területről – amit az újjeländi béke delegátus birkalegelőnek becsmérelt –, azon elmélkedtem, hogy milyen sors vár erre a vidékre[...] Érzékeny pont ez a pozsonyi hídfő-ügy, meg a vele kapcsolatos szigetközi, csallóközi probléma.[...]

Jegyzetek

- 1 Teleki Pál 1926-ban hozta létre a Statisztikai Hivatal égiszén belül az Államtudományi Intézetet, melynek feladata a Kárpát-medencében belül, az utódállamok területéről minden nemű közérdekű információ gyűjtése és feldolgozása volt. Az Intézetnek fontos szerepe volt a második bécsi döntés előkészítésében, majd Teleki Pál halála után, Hóman Bálint közbenjárása után több más intézménnyel összevonták és Teleki Pál Tudományos Intézetnek nevezték el. 1942-től a béke-előkészítés vált elsősorú feladatává, 1949-ben szüntették meg véglegesen. Lásd: RÓNAI, András: Térképezett történelem, Bp., 1989. 117., 301. o.
- 2 Publicista, történész, politikus. A harmincas években a szlovákiai Magyar Párt elnöke. 1945–1949 között a Teleki Pál Tudományos Intézet igazgatója. 1949-ben emigrált és Ausztriában telepedett le. L.: KERTÉSZ István: Magyar békeillúziók 1945–1947, Bp., 1995. 465. o.
- 3 A Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézet fogalmazója. L.: Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944. Bp., 1945. 477. o.
- 4 A Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézet segédtitkára. I. m. 477. o.
- 5 A Mosonmagyaróvári Magy. Kir. Gazdasági Főiskola tanársegéde. I. m. 311.

- 6 Történelmi tájegység Délkelet-Európában, a Prut-Dnyeszter-Fekete-tenger-Duna által körülhatárolt terület. A mai Moldávia régi elnevezése (északi és déli része Ukrajnához tartozik), Romániához, majd a Szovjetunióhoz tartozott, ma önálló ország. L.: Magyar Nagylexikon III., Bp., 1994. 735–736. o.
- 7 főherceg (német)
- 8 Habsburg Albrecht főherceg (1817–1895) jelentős katonai pályát futott be (1848 – Itáliai hadszíntér, porosz háború), az uralkodóháznak egyik legbefolyásosabb tagjává vált. Magyaróvári mintagazdasága (a naplóban említett uradalom is ehhez tartozott) monarchia-szerte híressé vált. L.: Révai Nagylexikona I., Bp., 1911. 306. o.
- 9 Lónyay Elemér gróf 1900-ban vette feleségül Stefánia főhercegnőt (II. Lipót belga király lánya), Rudolf trónörökös özvegyét, s a főhercegnő oroszvári kastélyában telepedtek le. Lónyay gróft 1917-ben hercegi címre emelték. In. XVII., 1925. 133. o.
- 10 Valójában a kastély a romantizáló stílusú, az angol gótikát utánzó Windsor-típushoz tartozik. (1840-ben épült.) L.: LACIKA, Ján: Bratislava-Pozsony, Bratislava, 2000. 222. o.
- 11 (1916–1992) A középkori magyar történelem és a magyar művelődéstörténet volt a fő szakterülete.
- 12 Németújvári grófi ág, a köpcsényi (Kittsee) uradalom és kastély urai. Hercegi címet kapott László 1915-ben. L.: Batthyány breviárium. Szerk.: SUMONYI, Zoltán, Bp., 1991. 113. o.
- 13 Pontos magyar fordítása: Magyarországi Németek Népi Szövetsége. Kialakulása 1924-re vezethető vissza, a Volksbund nevet 1938-ban vette fel. Nyílt náci mozgalom, erős Németországi támogatással. Az SS 20.000 újonc toborzására kapott tagjai közt engedélyt. Tagjai nagy részét a háború után kitelepítették hazánkból a megszállt Németország különböző területeire a kollektív bűnösség elvét alkalmazva.
- 14 A nemzetközi büntetőjog szakértője, miniszteri tanácsos, osztályfőnök.
- 15 A hotel elődje, a Zöldfa vendéglő erkélyéről mondott egykor beszédet Kossuth és Batthyány. 1928-ban új tulajdonosai átépítették az épületet, és ekkor keresztelték át Carlton hotellé. Jakabffy talán a szlovák kommunisták a szlovák önkormányzat Meghatalmazott Testületében lévő „reakciós erők” eltávolítását célzó tüntetésére gondol, melyet a tárgyalások előtt nem sokkal tartottak. L.: FIRON, András: Pozsony, Bp., 1985. 133. o.
- 16 Hainburg osztrák kisváros a Duna jobb partján, közel a mai magyar-szlovák-osztrák határhoz. Vára határőrző szerepet játszott egykor. L.: Magyar Nagylexikon IX. Bp., 1999. 103. o.
- 17 Magyar Kapu, a gyepük átjáróit, a határkapukat nevezték így a középkori Magyarországon.
- 18 A kelta boiások egyik része a Cseh-medencében telepedtek le, ám a markomannok elől Pannóniába, többek között Győr-Moson-Sopron megye területére vándoroltak és telepedtek le a népvándorlás korában. L.: Magyar Nagylexikon IV., 1995. 225. o.
- 19 A dévényi vár romjaitól borított hegytetőn helyezték el 1896-ban a millennium tiszteletére épített emlékhelyet. A leírás szerint egy nyolcszögletű alapépítményből párkányzatos posztamens emelkedik ki, s azon egy korinthuszi oszlop tetején honfoglaló magyar harcost mintázó szobor áll, baljában pajzsot, jobbában leeresztett karddal áll őrt Ausztria irányában. Berczik tervezte, magassága 21 méter. L.: KÖVÁRY, László: A millennium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások. Bp., 1897. 152. o.
- 20 Ady Endre Góg és Magóg fia vagyok én című versének egyik sorát idézte a szerző.
- 21 Cseh zeneszerző (1874–1930). 1923-tól a pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház igazgatója.

- 22 Chaplin a náci Németországról, Hitlerről szóló szatírája, melyet külpolitikai és gazdasági okokból még az USA-ban is csupán 1941 októberében lehetett bemutatni. (A film készítését 1938-ban kezdte el Chaplin.) L.: SADUOL, Georges: Charlie Chaplin filmjei és kora., Bp., 1955.
- 23 Csípős kigúnyolás, túlhajtásokat felnagyító parodizálás
- 24 Pontosabban az Isteni Megváltó Nővérei (Megváltós nővérek). L.: PUSKELY, Mária: Kétezer év szerzetessége II. Bp., 1998., 786. o.
- 25 A párizsi békeszerződés szövege határozza meg ezt az elnevezést, tulajdonképpen a békében rögzített határvonalak kijelölésére a két érdekelt fél kormánya által delegált közös bizottsága. L.: Sorsdöntések. Szerk. GERŐ, András, Bp., 1989. 299–300. o.
- 26 Szemle (szlovák)
- 27 Grassalkovich Antal által építtetett rokokó stílusú nyári kastélya 1760 körül, hatalmas díszkerttel. A mai Hodža téren áll, ma elnöki palotaként funkcionál. L.: A szlovák–osztrák–magyar Duna-mente. Szerk.: Daniel Kollár, Pozsony, 2000. 104. o.
- 28 1944. szeptember 1-én alakult Besztercebányán (Slovenská národná rada) a szlovák kommunisták, szociáldemokraták és a polgári erők részvételével. Az SZNT a szlovák nemzeti felkelés idején mint a hazai ellenállás és az államhatalom legfelsőbb szerve működött. Deklarációja szerint a hatalmat a szlovák nemzet demokratikus úton megválasztott törvényes képviselőtének létrejöttéig gyakorolja. L.: POPÉLY, Árpád: A csehszlovákiai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1945. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2000/1. Galánta. 185–186. o.
- 29 Értékes prémű erzsényes emlős, Dél-Amerikában őshonos. L.: Magyar Nagylexikon VII. Bp., 1998. 466. o.
- 30 Joszip Broz Tito, a Népfelszabadító Jugoszláv Partizáncsapatok (AVNOJ) Főparancsnoka, a második világháborút követően a szocialista Jugoszlávia vezetője, 1947-ig a nemzetközi kommunizmus egyik legnagyobb tekintélye. L.: SOKCSEVITS, Dénes-SZILÁGYI, Imre-SZILÁGYI, Károly: Déli szomszédaink története, Bp., 1992. 263. o.
- 31 A szerződés aláírása: 1947. december 8., Budapest. L.: BALOGH, Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950, Bp., 1988., 279. o.
- 32 Emil Hácha, az 1938-ban Beneš utóda a Csehszlovák köztársaság elnöki székében (eredeti foglalkozása jogász, bíró). Ő írja alá a német védnökség elfogadásának dokumentumát 1939 márciusában.
- 33 A Kommunista Tájékoztató Irodát Sztálin „találta ki”, hivatalosan a világ kommunista pártjai tevékenységének összehangolására, a tapasztalatszerzés megkönnyítésére, valójában a Sztálin által kegyvesztett Tito és a Jugoszláv Kommunista Párt megtörése, ellehetlenítése volt a cél a közös lejáratos kampány segítségével. L.: SOKCSEVITS, Dénes-SZILÁGYI, Imre-SZILÁGYI, Károly: Déli szomszédaink története, Bp., 1992. 272–273. o.
- 34 Az előző jegyzetben felvázolt, 1948-ban felerősödő Tito elleni támadás egyik korabeli, közkedvelt szófordulata. Pl.: „Tito, az amerikai nagytőke láncos kutyája”. Uo.: 273. o.
- 35 A 20. század első felének nagy hatású művészeti stílusirányzata, az építészet további fejlődésére különösen nagy hatást fejtett ki. Atyja, Walter Gropius Weimarban hozta létre iskoláját, mely a konstruktív törekvések központjává vált. L.: Modern Építészet Lexikona, Bp., 1978., 32–33. o.
- 36 Vasút-, közútvonalak együttes használata. L.: Révai Nagylexikona XV., Bp., 1922., 266. o.

Geschichte des “Brückenkopfes” von Pozsony (Pressburg, Bratislava) Zusammenfassung

Die tschechischen und slowakischen Nationalisten – an der Spitze mit Masaryk, Beneš und Štefanik –, die für die Auflösung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, bzw. über deren Trümmern für das Zustandekommen eines selbständigen Tschechoslowakischen Staates kämpften, schmiedeten schon während des Ersten Weltkrieges verschiedene Pläne zur Schaffung der slawischen Einheit in Mitteleuropa. Unter den wildesten Vorstellungen kam auch die Schaffung eines Korridors in Westungarn in die Rede, der die Entstehung einer direkten Verbindung zwischen der werdenden Tschechoslowakei und Jugoslawien bedeutet hätte. Obwohl Beneš und sein Kreis eine bedeutende Unterstützung von der Seite der Ententemächte genossen, wurde ihr Plan, dem auch eine offizielle Form verliehen wurde, infolge verschiedener geopolitischer Überlegungen verworfen. Trotzdem besetzte die in der Entstehung befindliche Republik Tschechoslowakei – mit der politischen Unterstützung der Ententekräfte – nach dem Ende des Krieges, aber noch vor dem Abschluss des Friedensvertrages von Trianon die strategisch und wirtschaftlich gleichermaßen bedeutende Stadt Pozsony. Der Regierung Beneš gelang es sogar, noch vor dem Abschluss des Friedensvertrages das Dorf Ligetfalu, welches am rechten Ufer der Donau liegt, zu erwerben. Für all dies versuchten sie Belege mit Argumenten der Strategie und der Stadtentwicklung anzuführen.

Die Frage des Brückenkopfes von Pozsony rückte am Vorabend des Zweiten Weltkrieges, bzw. im Laufe des Krieges und der darauffolgenden neueren Regelung wieder in den Vordergrund. Im Oktober 1938 ordnete Hitler, der Tschechoslowakei aufteilte, Ligetfalu unter deutsche Verwaltung, während Pozsony selbst zur Hauptstadt des deutschfreundlichen slowakischen Staates wurde.

Ende des Krieges wollte Beneš – einer der Schöpfer der Tschechoslowakei, Leiter der Emigrantenregierung während des Krieges – die Ausschabung der ungarischen und deutschen Minderheiten in der Tschechoslowakei, die Entziehung ihrer Staatsbürgerrechte, die Feststellung ihrer kollektiven Schuldigkeit von den Siegermächten anerkennen lassen, es gelang ihm aber nur bezüglich der Deutschen in vollem Maße. Infolge der Dekrete von Beneš geriet aber auch das im ehemaligen Oberungarn lebende Ungartum in Gefahr, ihm wurden die Staatsbürgerrechte entzogen, ihre Menschen- und Eigentumsrechte erlitten schwere Atrozitäten. Obwohl sich die ungarische Regierung auf diplomatischem Wege darauf reagierend sowohl an die Tschechoslowakei als auch an die Siegermächte wandte, wurde die tschechoslowakische Aktion nicht eingestellt. Ihr Ziel war die Vertreibung der in der Slowakei lebenden Ungarn von ihrer Heimat. Infolge des internationalen Druckes erklärten sich endlich die Tschechoslowaken für bilaterale Verhandlungen mit den Ungarn bereit. So kam es zur so genannten Vereinbarung über den Bevölkerungsaustausch zwischen beiden Seiten im Jahre 1946.

Laut des 1947 auch von ungarischer Seite ratifizierten neuen Friedens von Paris stellten die Großmächte eigentlich die Grenzen vor 1938 zurück, aber nach dem Druck der Tschechoslowaken forderten sie aus strategischem Grunde fünf weitere Ortschaften am rechten Ufer der Donau – neben Ligetfalu, welches sie dann schon wieder besaßen – letzten Endes musste dann ihnen der ungarische Staat drei von diesen überlassen. Die Feststellung der Grenze erfolgte genauso auf Grund einer Regelung, die das Ergebnis der Verhandlungen beider Interessanten war, wie die Vereinbarung über den Bevölkerungsaustausch und die Regelung der Lage derjenigen Ungarn, die auch dann ihre Heimat nicht verließen.

Im folgenden Teil des Aufsatzes veröffentlichen wir das diesbezügliche Tagebuch von Imre Jakabffy, der einer der ungarischen Experten der Grenzfeststellungskommission war.

Diese historische Quelle stellt nicht nur die Arbeit der Kommission, sowie deren politischen Relationen, sondern auch die gesellschaftliche, wirtschaftliche Lage des Raumes, die Stimmung der Menschen, die damals dort lebten, überhaupt das Leben im damaligen Pozsony und in der Umgebung bunt dar.

Fordította: Aczél Eszter

Baják László

Az „Élünk” története

A Magyar Nemzeti Múzeum tekintélyes mennyiségű 1956-os dokumentumot őriz, amelyekhez a rendszerváltás után, az 1957-ben alapított Legújabbkori Történeti Múzeum (LTM) gyűjteményeinek átvételével jutott hozzá. Az LTM jórészt közvetlenül az események után gyűjtötte be az anyagot, annál is inkább, mivel az első nagyobb feladata 1957 júliusában az „ellenforradalom” leleplezését szolgáló vándorkiállítás rendezése volt.¹ 1957 elején helyenként még az utcákon is lehetett röpcédulákat gyűjteni, de az anyag többsége kétségtelenül a hatóságok által összeszedett, elkobzott, illetve bűnjelként lefoglalt, vagy a pártszervezetektől elkért anyagból került ki. A múzeum elődje, a Munkásmozgalmi Intézet már 1956. XII. 25-én felhívást tett közzé a Népszabadságban, hogy az MSZMP intéző bizottságai lehetőleg több példányban küldjék meg azokat a helyi röpiratokat, plakátokat, brosúrákat és bármiféle egyéb kiadványt, amelyek október 23-a után jelentek meg. A gyűjtés eredménye csak a röplapgyűjteményben több mint 1500 db (közel 1000 különböző típus) lett. A körülményeknek, legalábbis ebből a szempontból szerencsés alakulása folytán tehát az ország egyik legjelentősebb 1956-os gyűjteménye születhetett meg, amely számos ma már fellelhetetlen, vagy unikális dokumentumot őriz. Kétségtelenül ezek közé tartoznak az utóbb halálra ítélt Angyal István és Obersovszky Gyula forradalmi csoportjainak ügyében keletkezett és lefoglalt röpiratok. Az anyagban található többek között az Obersovszky által szerkesztett „Élünk” című illegális újságnak talán egyetlen, közel teljes sorozata. A nyomozás során különböző helyeken lefoglalt dokumentumok, illetve részben a hiteles másolataik a Fővárosi Bíróságról meglehetősen szokatlan módon a múzeumba kerültek.²

Angyal István forradalmi csoportjának története személyeken és a Péterfy Sándor utcai kórházon keresztül kapcsolódott az „Obersovszky-csoport” történetéhez, így röviden erről is szólni kell. Angyal István építész november 4-ig a IX. kerületi harcok egyik vezetője volt.³ A fegyveres harc beszüntetése után november 16-i letartóztatásáig a Péterfy Sándor utcai kórházba húzódott vissza. A kórház, mint Budapest egyik legnagyobb közkórháza a fegyveres harcok idején több környékbeli ellenálló csoport (Baross utca, Tűzoltó utca) számára az egészségügyi és ételmezési ellátó központ szerepét játszotta. Angyal a kórház egy elkülönített és csak jelszóval megközelíthető alagsori részében több röpiratot írt, amelyeket részben itt, részben a Cházár (Domonkos) utcai kisegítő kórházban Tóth Iona vezető orvos segítségével stencilgépen sokszorosított, és terjesztett. A Péterfy Sándor utcai kórház primitív gépén eredetileg a kórház ideiglenes alkalmazottai, ápolók, sebesültszállítók igazolványait állították elő, míg a kisegítő kórház azelőtt iskola volt, így itt elegendő mennyiségű papír és más sokszorosításhoz szükséges eszköz állt rendelkezésre. A sokszorosítás és terjesztés munkájában XI. 13-tól Gyöngyösi Miklós, 14-től Molnár József, valamint a Péterfy Sándor utcai kórházban többek között Lukács József, Kovács Ferenc és Mátéffy Csaba vett részt. Az Angyal István által szerkesztett, lefoglalt és a röpiratokhoz is csatolt röplapok a következők: „Kikkel tárgyaltok ???” (XI. 5.), „Nem!!!” (XI. 8.), Hírek! (XI. 8.), Sztrájkot!!!!” (XI. 9.), „Felhívás!” (XI. 12.), „Nem alkuszunk, Nem parolázunk!” (XI. 12.), „Kis politikai lexikon” (XI. 15.), „Megvédjük a forradalmat!!!!” (XI. 15.), „Már csak ti!!!!!!”⁴. A röplapokon rendszerint a Fegyveres Forradalmi Ifjúság aláírás szerepel. Angyal Istvánon kívül Angyal régi ismerőse, Gáli József is írt két röplapot, de a bírósági ítélet szerint azok sokszorosítására és terjesztésére azok enyhébb hangvétele miatt nem került sor. Angyal Istvánt november 16-án a kórházban razzizáló karhatalmisták letartóztatták, majd 1958. április 17-én szervezkedés kezdeményezése, vezetése és egyéb vádak alapján halálra ítélték.⁵

Az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa 1958. November 27-én jogerőre emelte. A kivégzés december 1-én volt.

A röplapkészítés azonban Angyal István letartóztatása után sem állt le, sőt az aláírás és a stílus alapján a múzeumi röplapgyűjteményből további, a nyomozás során elő nem került röplapokat kapcsolhatunk a csoporthoz: „Méltó a gyűlöletre” (XI. 9.), „Hazánk dolgozó népe, magyar testvéreink” (XI. 15.), „Igaz–Nem igaz.” (XI. 19.), „Így bánj velük!!!” (XI. 19.), „Egységgel a győzelemért!” (XI. 19.) Magyar polgárok, katonák, tiszttek. (XI. 24.).⁶

Obersovszky Gyula 1956 nyarán a Hétfői Hírek rovatvezetője volt. Október 23-án részt vett a Magyar Rádió ostromában, majd 24-én megalapította az „Igazság” című újságot, amelynek utolsó száma november 5-én jelent meg. November 4-e után Obersovszky is a Péterfy Sándor utcai kórházban húzódott meg. November 16-a után Gáli Józseffel, aki a Magyar Állami Faluszínház dramaturgja volt, együtt indította el „Élünk” című illegális lapját. Részt vett a november 23-i „néma” és a december 4-i nőtüntetés szervezésében. December 6-án tartóztatták le. A Tóth Ilona és társai-perben 1957. április 8-án 3 év börtönbüntetésre és 500 forint vagyoneklkobzásra ítélték. A másodfokú tárgyaláson 1957. június 20-án a Legfelsőbb Bíróság államrend ellen irányuló szervezkedés vádjával halálra ítélte, de a nemzetközi tiltakozások miatt az ítélet életfogytiglanra módosították. 1963-ban amnesztiával szabadult.⁷

November 11-ig ugyan a fegyveres ellenállás véget ért Budapesten, de a forradalom más eszközökkel folytatódott. A szovjet csapatok által Magyarország élére állított Kádár-féle bábregsim nem érezhette nyeregben magát, mert a politikai hatalmat lényegében a Nagy Imre mellett álló munkástanácsok tartották a kezükben. Az utcákat ismét elárasztották a kormányellenes röplapok és röpcédulák. Az új helyzetben Obersovszky Gyula a forradalmi sajtó újjáélesztését tűzte ki céljául. November 10–16. között több alkalommal kísérelt meg engedélyt kérni az „Igazság” újraindításához, sőt, nem kis naivitással még Kádár Jánosnál is kilineselt, de csak elodázó válaszokat kapott.⁸ Az új kormány szándékai felől persze aligha lehetett kétség. Obersovszky és Gáli ezután határozta el, hogy mindaddig, amíg nem kapnak lapengedélyt, egy illegális lapot fognak kiadni „Élünk” címmel. Gáli, Gönczi Ferenc géplakatos révén sürgősen kapcsolatba lépett Tóth Ilonával a munka folytatása érdekében. A Tóth Ilonának ekkor sokszorosítás céljából átadott kéziratok a nyomozás során nem kerültek elő, így ma nem azonosíthatóak biztosan.⁹

Az „Élünk”-ről november 18-án, vasárnap este a kórházban tartották az első megbeszélést. A sokszorosításhoz szükséges anyagok elsősorban a Cházár utcai szükségkórház készleteiből származtak. A lap valamennyi cikkírója álnevet használt. Obersovszky Gyula, pl. vagy név nélkül, vagy „Avar Péter”, Gáli József, pl. „Eszter János”, „H. Péter”, „M. Zsnc” név alatt írt. A lapban közölt hírek forrása szóbeli közlések mellett elsősorban a londoni BBC rádió magyar nyelvű adása volt. A lapok előállításában és főleg a terjesztésében az említeteken kívül többek között résztvett még Szirmai Ottó rádiódramaturg, D. Szabó László újságíró, Margittai Ági, Bodrogi Gyula, Molnár József vájár, Gyöngyösi Miklós vízvezeték-szerelő, Lukács József lakatossegéd, Kovács Ferenc bányaiipari segédmunkás, Mátéffy Csaba János galvanizáló, Bagó Gyula és Pribelszki István műegyetemi hallgatók. Obersovszky elbeszélése szerint: (a kéziratok filmlemezre gépelése után) „egyikünk betáplálta a papírtekerceket, a másikunk a masinériát tekerte, de volt úgy, hogy sorba állt három tápláló és három tekerő, s ez futószalagon ment így hajnalig. Akkor a srácok a hönuk alá vették, és terjesztették az Élünket s a röplapjainkat.”¹⁰

Az 1. szám november 18-án 5000 példányban a Cházár utcai kórházban készült.¹¹ Obersovszkynak az „Élünk! Mégis élünk!” című vezércikke arról szól, hogy addig nem lehet beszűntetni a sztrájkot, amíg a kormány szovjet tankokkal akar rendet tenni. Gáli József az

„Övök a szó” című cikkben a bányászok és az élelmiszeripari dolgozók sztrájkfelhívását ismerteti. A „Folyik az élet a pesti utcán” című írás három életképben mutatja be az utca forradalmi hangulatát. Öt rövid hír és hírmagyarázat szól a forradalmárok Szovjetunióba deportálásáról és a „magyar kérdés” tárgyalásáról az ENSZ-ben.

A 2. szám elkészült kéziratát november 19-én este Tóth Ilona és Gönczi Ferenc kénytelen volt megsemmisíteni egy razzia miatt. Tóth Ilonát letartóztatták egy nála felejtett „Élünk” példány miatt, de Gönczi a rendőri ellenőrzés alá helyezett kórházból megszökve értesítette a fejleményekről a csoport többi tagját. Az ismét (Szirmai Ottó közreműködésével) összeállított 2. szám ismeretlen helyen és példányszámban végül november 20-án készült el.¹² A Cházár utcai kórházban lefoglalt stencilgép helyett Pernye András zenetörténész bocsátott a rendelkezésükre egy másik gépet, amelyet Derzsi Sándor és testvére, Derzsi Ottó szállított el a Zeneakadémiáról.¹³ A lap a késelem miatt inkább csak híreket és hírmagyarázatokat tartalmazott. A 21 hír többek között a mecseki uránbányászok sztrájkjáról, a deportálásokról, az indiai kormánynak a forradalommal szolidáris nyilatkozatáról számolt be. A hírmagyarázatok támadták az új karhatalmat, a szovjeteket, a megszüntetett ÁVH-t, bírálták a sztrájkot feladó színészeket és tisztviselőket, valamint üdvözölték a budapesti és központi munkástanácsok november 21-re tervezett nagygyűlését.

A 3. szám november 23-án, ismeretlen helyen és ismeretlen példányszámban készült.¹⁴ A vezércikket Obersovszky írta „Ismét megállt az élet” címmel, amelyben a kormányt támadja a munkástanácsok nagygyűlésének betiltása miatt és üdvözli a választ meghirdetett 48 órás sztrájkot. Gáli József cikke („50 ezer ember”) azt a kérdést teszi fel, hogy kinek van igaza: annak az 50 ezer embernek, aki gyáván elmenekült az országból, vagy azoknak, akik bátran itthon maradtak. Ezután hat, főleg a szovjeteket bíráló rövid hír következik, mint pl.: „Kartal községbe „népnevelni mentek az oroszok. Az eredmény: 120 disznót elhajtottak” stb. A lapszám a forradalom humora című írás két történetével és egy felhívással zárul: „Ma 2 és 3 óra között ne tartózkodj az utcán!!! Így tüntess!!! A felhívás a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa kezdeményezése és a Központi Munkástanács felhívása nyomán a forradalom kitörésének egyhónapos évfordulójára szervezet, röpcédulákon is hirdetett ún. néma tüntetésre vonatkozott. A fővárosban 14 és 15 óra között valóban leállt a közlekedés és kiürültek az utcák.

A 4. szám november 24-én készült ismeretlen helyen, 4–5000 példányban.¹⁵ A „Mi történt Nagy Imréékkel?” című vezércikkében Gáli József Nagy Imréék elhurcolása miatt támadta a kormányt. Az „Együttműködve a munkássággal...” című cikk beszámol a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának megalakulásáról. A „Mi a helyzet a Dunántúlon?” című írás az ellenálló zalai és tatabányai bányászokról szól. A „Mert vétkesek közt cinkos, aki néma...” című cikk azoknak az íróknak a felelőségét firtatja, akik nem reagáltak a magyar írók felhívására és nem emelték fel szavukat a magyar forradalom vérbefojtása ellen. A lapszámot nyolc (négy magyar és négy külföldi) rövid hír zárja. Ezek az ÁVH állítólagos újjászervezéséről, az elfogott forradalmárok kínzásáról és a Szovjetunióba deportálásáról, a Szovjetunió fokozódó nemzetközi elszigetelődéséről szólnak.

November 25-e és december 2-a között a lapkészítés szünetelt, mivel Obersovszkyt felkérték a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács tervezett lapjának a szerkesztésére. A „Munkásújság” természetesen nem kapott lapengedélyt, de azért az első szám fontosabb cikkei elkészültek, sőt ki is szedték őket. A kefelevonatokat utóbb Obersovszky lakásán foglalta le a karhatalom.¹⁶ A mindaddig elveszettnek hitt kefelevonatok tartalma a következő. A „Néhány magyar szó” című beköszöntőben a szerkesztőség mentegetődik, hogy lapengedély híján is a lap megjelentetése mellett döntött. A „Razziát! Razziát! Razziát! A tegnapi fosztogatók, a nyomorúság vámszedői tivornyáznak a Volgában és a Jerevánban” című

cikk a forradalom parazitái elleni fellépés szükségességéről szól. Obersovszky Gyula „Jó kezdekben a forradalom ügye” című írása visszautasítja a forradalom ellenforradalommal való minősítését. A „Tervek a Hunniában” című (Garay) interjúban Fábry Zoltán mondja el a filmstúdió terveit. Eörsi Istvánnak „A munkásokhoz” c. verse a munkások forradalmi egységét dicsőíti. A „Gyorsfényképek” című írás két pesti életképet ír le.

November 30-án folytatódott az illegális röpiratkészítés. Elkészült többek között a Csendes Sándor műegyetemi tanársegéd által hozott két röplap sokszorosítása. Az egyik egy november 29-i keltezéssel 1000 példányban, „Magyar Forradalmi Ifjúság” aláírással, bevezetőből és 10 pontból álló nyilatkozat volt.¹⁷ Az „Élünk” következő vezércikkéhez hasonlóan követeli a letartóztatások és deportálások megszüntetését, új kormányt, a Munkástanácsok, a Parasztszövetség, az Ifjúsági Szövetség és az Értelmiség Forradalmi Tanácsának államhatalmi szervként való elismerését, új karhatalom szervezését, az ÁVH-sok eltávolítását, a Varsói Szerződésben való részvételünk revízióját. A másik, a „Paraszt Tanácsok Ideiglenes Szervező bizottsága” fejlécű a kormány november 27-i, a parasztsághoz intézett felhívására válaszul a paraszti érdekvédelmi szervezetek létrehozására szólít fel.¹⁸

Az „Élünk” 5. száma helyett egy különszámot adtak ki, amely két éjszaka alatt, november 2-ára 1000 példányban készült el a Faluszínház (később Gutenberg Művelődési Otthon) épületében.¹⁹ A sokszorosításhoz a színház anyagait és a Cházár utcai kórház papírját használták. A szám „Ismétlés” című vezércikkében Csendes Sándor a magyar forradalmi ifjúság nevében tagadta, hogy Magyarországon ellenforradalom lett volna, és többek között szabad választásokat követelt. A hírek többek között ismét a deportálásokról, egyes szovjet katonák belső meghasonlásáról szólnak. Felhívást közöl a „Népszabadság” és a „Népakarat” című kormánylapok bojkottjára, legalább is, amíg a Munkástanács, a Parasztszövetség, az Ifjúsági Szövetség és az Értelmiségi Tanács lapengedélyt nem kap, valamint közli a november 4-i nőtüntetésre szóló felhívást is. Obersovszky Gyula, Derzsi Sándor, D. Szabó Lajos, Szilvási Lajos, Gáli József, Abod László és Eörsi István Sebestyén Miklós munkástanács-tag lakásán, még december 1-én határozták el, hogy meg kell emlékezni a szovjet invázió egyhónapos évfordulójáról. A megemlékezés legcélszerűbb formájának a forradalomban elesett hozzátartozók emlékére rendezett nőtüntetést választották. A tervet előterjesztették a Központi Munkástanács következő ülésén, de az óvatosságból nem támogatta. A tüntetés szervezése azonban ennek ellenére is folytatódott.

Az „Élünk” 6. száma december 3-án 4–5000 példányban készült a Faluszínházban.²⁰ Az Obersovszky által írt „Magyar anyák! Magyar lányok, asszonyok! Most rajtatok a sor!” című vezércikk a tervezett december 4-i nőtüntetésről szól. Ezzel egyidőben 60000 példányban 3 különböző, a nőtüntetésre felhívó és 1000 példányban két különböző, orosz nyelvű röpcédula is készült.²¹ Az utóbbiak a szovjet katonákat arról igyekeznek meggyőzni, hogy nem igaz ügy érdekében, a forradalmárok ellen küldték őket harcolni Magyarországon. Ehhez kapcsolódik Gáli József cikke, az „Egy harapás alma” című, amely egy pesti srácról szól, aki büszkén visszautasítja az orosz katona által kínált almát. A katona a helyzetet megértve el-sírja magát. Az „Egy anya levele” című cikkében arról ír, hogy bármilyen keserű ez egy anya számára, a gyermekeknek, ha félelem nélkül akarnak élni, és hinni akarnak valamiben, el kell menniük nyugatra.

December 4-én 11 órakor több ezer nő vonult a Hősök tereére, ahol virágokat és a forradalom zászlaját helyezték el az Ismeretlen Katona sírjára. A megmozdulást a karhatalom a szovjetek közreműködésével szétzavarta. Szintén 4-én, a délelőtti órákban Obersovszky utasítására a sokszorosítógépet Gyöngyösi Miklós segítségével és Bagó Gyula gépkocsijával a Faluszínházból felköltöztették a várbeli diákszálló épületébe. Itt készült el aznap éjszaka az „Élünk” 7. száma, kb. 1500–2000 példányban.²² A példányszám azért lett kisebb a szokásos-

nál, mert a sokszorosítógép elromlott. Obersovszky a „Válaszoltak az asszonyok” című vezércikkében a nőtüntetést méltatta, támadva egyben azokat az ügynököket, akik a rendre felszólító kormánypárti röplapokat szórtak a tömeg közé. Ugyanerről szól a lapszám másik két cikke is.

December 5-én Obersovszky Gyula elküldte Nyíri Sándor Mártonhegyi úti lakására Gönczi Ferencet és Lukács Józsefet, hogy nézzék meg hogyan lehetne ott biztonságosan megszervezni a sokszorosítást. Később Gönczi, Gyöngyösi és Lukács Bagó Gyula gépkocsiján megpróbálták a várból a stencilgépet átszállítani az új helyére, de útközben a szovjet katonák letartóztatták őket. Gáli József december 5-re már jórészt elkészítette az „Élünk” 8. számának kéziratát is, amelyet átadott Gönczi Ferencnek. Gönczi vallomása szerint a letartóztatása előtt megsemmisítette a kéziratot. A megsemmisítésnek azonban ellentmond egy fennmaradt és hiteles stencilezett 8. szám, amely ismeretlen körülmények között készült el.²³ Gálit és Pribelszkit minden esetre csak december 7-én este tartóztatták le. A 8. szám „Úr” című vezércikke Petőfi nyomán: „habár fölül a gálya és alul a víznek árja...” a népfelkelés crejéről szól, míg a „járókelők figyelmébe ajánlott írás szerint a járókelők lefogott embereket szabadítottak ki az „ávósok” fogságából a Múzeum és a Kecskeméti utcában.

Obersovszky Gyulát XII. 6-án, a saját lakásán tartóztatták le. Elbeszélése szerint: „Éjjel egy óra körül vettem a bátorságot magamnak, hogy hazamentem a Krecsány utca 26. szám alá, ahol egy művészház féleség, afféle művészkolónia volt. Sejttem is kicsoda, de valaki pillanatok alatt leadta a drótot, s már jöttek is értem a pribékek”.²⁴ A bírósági per koncepciózus volt. A lefogottakat önkényesen sorolták csoportokba, mégpedig úgy, hogy minden per vádlottai között keverten legyenek írók, értelmiségiek, illetve fegyveres ellenállók, az ellenálláshoz kapcsolódó „köztörvényes” vádakkal illetett személyek. A perben két író, három egyetemi hallgató és hat fizikai munkás szerepelt, akik közül hárman lopás miatt büntetett előéletűek voltak. Az Obersovszky-féle csoport más lefogott tagjait viszont, akiknek a szerepeltetése itt nem volt szükséges, más büntető ügyekhez kapcsolták. Az eljárás egyik célja nyilvánvalóan a rendszerre veszélyesnek tekintett írók, sőt az egész íróársadalom kompromittálása volt. A perben Tóth Ilonát, Gönczi Ferencet és Gyöngyösi Miklóst, valószínűleg megalapozatlanul egy Kollár nevű ÁVH-s meggyilkolásával vádolták meg és az írókat igyekeztek belekeverni az ügybe. Az elsőfokú ítélet azonban a kapcsolatot nem látta bizonyíthatónak. Miután azonban március 15-e (MUK) után az ellenállás utolsó reménye is kihunyott, a magabiztosabbá váló hatóság az izgatás vádját átminősítette „szocialista államrend megdöntésére irányuló szervezkedésre” és az írókat másodfokon kötél általi halálra ítélte. A hírre azonban megmozdult a nemzetközi íróársadalom. A Magyar Írók Szövetsége már az ítélet másnapján angol nyelvű kiáltványt tett közzé, amelyben tiltakozásra szólít fel. A felhívás és különböző egyéni mozgósító akciók következtében többek között Ernest Hemingway, Albert Camus, Louis Aragon, Tristan Tzara, Jean-Paul Sartre, Francois Mauriac és Pablo Picasso is felemelte a szavát. A nemzetközi tiltakozáson kívül talán annak is szerepe volt, hogy Gáli József barátja, Fejes Endre elment Bölöni Györgyhöz, aki rávette Kodály Zoltánt, hogy beszélje le Kádár Jánost a kivégzésről. Ugyanekkor Faludy György és Ignóus Bertrand Russelt kereste fel, aki felszólította Hruscsovot, hogy akadályozza meg az írók kivégzését, vagy lemond a Béke Világ Tanács elnökségéről. Hruscsov állítólag tényleg utasította Kádárt, mindenestre a kivégzés elmaradt.²⁵

Az „Élünk” utóéletéhez tartozik, hogy december közepén a 2. számú Női Klinikán tevékenykedő „Bagoly” csoport tagjai: Csontos Erzsébet, Aczél András, Derzsi Sándor, akik már korábban is együttműködtek az „Élünk” terjesztésében, elhatározták, hogy újból megjelentetik a lapot. A letartóztatásban lévő Obersovszkyt próbálták menteni a hatóság előtt.²⁶ A terv megvalósulására nincs bizonyíték.

Végül 1957 márciusában, a forradalom újrakezdésének reményében, többek között Sipos Zsigmond és Bakosi Pál közreműködésével, szintén készültek röplapok az „Élünk” mintájára, „És Mégis Élünk” címmel.²⁷ Az utóbbiak azonban a helyesírási hibáktól hemzseggő primitív fogalmazásukkal már csak a címükben utaltak az előzményre.

Jegyzetek

- 1 „A magyarországi ellenforradalom 1956. október 23–november 4. Bp. V. József nádor tér 7.” Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 112.
- 2 Obersovszkynál tartott házkutatás során megtalálták „Kádár János három szózata” című gúnyiratot. *Az első*: „Eltársak. Ezt kellett tennem, ezt tettem. Így kellett tennem: így tettem. Behoztam az oroszokat, hogy megszilárdítsam a magyar nép hatalmát. (...)” Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 176 (gévelt másolat), valamint Eörsi István két versét is. Feltehetően a november elején írt „Szóba se állj velem” és a „Köbálvánnyá válva” című versekről lehet szó, de ezek jelenleg nem találhatóak a múzeum gyűjteményében. A bíróság elrendelte, hogy az ítéletek jogerőre emelkedése után a bűnjelként szolgáló sokszorosított lapokat, mint értéktelen és szükségtelen iratokat meg kell semmisíteni. Szerencsére azonban ez nem történt meg maradéktalanul, mivel a bírósági ítélet 2 példányával együtt a röpiratok zöme, részben hiteles bírósági másolat formájában átkerült a múzeumba.
- 3 LUKÁCSY András: Felismerem-e Angyal Istvánt? Budapest, 1990. Angyal István saját kezű vallomása. Szerk.: EÖRSI László Budapest, 1991.; EÖRSI László: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban. Budapest, 1993. 1956 kézikönyve I–III. (kronológia, bibliográfia, megtorlás és emlékezés), Főszerk.: HEGEDŰS B. András. Budapest, 1996. III. köt. 141. old.; Budapesti Fővárosi Bíróság 1957. április 8-án kelt ítélete Tóth Ilona és társai ügyében (B. VII. 164/1957-46.) Ltsz.: Iratgy. 1957 / 274. 15–16. old. Az „Élünkre” vonatkozó adatok, ha más forrásmegjelölés nincs, ebből az iratból származnak.
- 4 a/ KIKKEL TÁRGYALTOK??? A KÁDÁR KORMÁNY megtéveszteni akarja a munkások forradalmi bizottságait, tanácsait, a magyar népet! (...), XI. 5. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 159. (gévelt bírósági másolat).
b–d / NEM!!! NEM akarunk szovjet tankokat látni Budapesten és az ország területén! (...), XI. 8. Hozzágépelve: HÍREK! 1. A ferencvárosi pályaudvaron, november 7-én este szovjet katonák felnyitották a lakosság részére érkezett, segítségként küldött vöröskeresztes csomagokat tartalmazó vagonokat, s a java élelmet elhordták. (...), XI. 8. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 157. (A röplapok aláírása: „Fegyveres Forradalmi Ifjúság és az Igazság” az Angyal István-féle és az Obersovszky-féle csoport együttműködésére utal.)
NEM!!! hozzágépelve: SZTRÁJKOT!!! Fegyveres Forradalmáraink a barikádokon harcoltak és harcolnak az óriási túlerővel szemben hazánk függetlenségéért, semlegességéért (...), XI. 9. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 158. 2. (gévelt bírósági másolatok).
e / FELHÍVÁS. Miután a jelenlegi kormány, Kádár János kormánya, a súlyos gazdasági és politikai helyzetből nem tudja az országot kivezetni, a fegyveres forradalmárok a következő javaslatot terjesztik tárgyalási alapul a kormány elé. (...), XI. 12. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 178. (eredeti indigóval gévelt röplap + bírósági másolat).
f / NEM ALKUSZUK: NEM PAROLÁZUNK! Tüntettünk október 23-án, elfoglaltuk a rádiót, miénk volt a Corvin mozi, Miskolc, Győr, Dunapentele, Csepel. (...), XI. 12. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 137. 2. (eredeti stencilezett).
g / KIS POLITIKAI LEXIKON. NÉPSZABADÁG: IJEDJ MEG A FORRADALOMTÓL? EJTSD FOGSÁGBA AZT A KORMÁNYT MELY MÁR GYÖZTESNEK NYIL-

- VÁNÍTOTTA A FORRADALMAT (...), XI. 15. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 195. 3. (eredeti stencilezett).
- h / MEGVÉDJÜK A FORRADALMAT!!!! MINT MINDEN FORRADALOMBAN, A MIÉNKBEN IS MEGKÍSÉRELTE NÉHÁNY CSIRKEFOGÓ ÉS ZAVAROSBAN HALÁSZÓ, MEG A NAGYHANGÚAK, és AKARNOKOK, HOGY A MAGUK SZÁMÁRA KIKAPARJÁK A GESZTENYÉT (...), XI. 15. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 194. (gévelt másolat, amely a korabeli kézírásos glossza szerint az „Élünk” kiadása volt”, de ez nyilvánvalóan pontatlan megjegyzés, mivel az „Élünk” ekkor még nem létezett).
- i / MÁR CSAK TI!!!!!! OROSZOK! SZOVJET KATONÁK ÉS TISZTEK! Forradalmunkat már a Kádár kormány is elismerte, amelyik titeket ellenünk behívott az országba!, D.n. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 186. (orosz nyelvű röpcédula magyarra fordított, gévelt bíróság másolata).
- 5 Angyal letartóztatásának közvetlen oka az volt, hogy megtalálták nála az előző nap készített „Megvédjük a forradalmat” c. rölapot. I.m. 4. jegyz. „h”.
- 6 a / MÉLTÓ A GYÜLÖLETRE (...), XI. 9. Ltsz.: Röplapgy. 65. 89. (eredeti stencilezett vers).
- b / HAZÁNK DOLGOZÓ NÉPE, MAGYAR TESTVÉREINK. A szovjet megszálló csapatok a Kádár-kormány által félrevezetett szovjet parancsnokok utasítására rommá lötték fővárosunk munkásnegyedeit. (...), XI. 15. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 202. (indigóval gévelt „A Felkelő Forradalmi Ifjúság” aláírással).
- c / NEM! NEM! NEM! NEM! NEM! NEM! NEM! NEM vagyunk fasiszták! Nem akarjuk visszaállítani a kapitalizmust! (...) XI. 16. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 201. (gévelt másolat „Forradalmi Egyetemi Ifjúság” aláírással).
- d-e / Igaz-Nem igaz. NEM IGAZ, hogy a fővárosi üzemekben felvették a munkát. (...), XI. 19. Hozzágépelve: IGY BÁNJ VELÜK!!! Ha megszólít, csak ennyit felelj: Ruszki, menj haza! (...), XI. 19. Ltsz.: Röplapgy. 1958 / 318. (indigóval gévelt eredeti a kiragasztás nyomaival).
- f / EGYSÉGGEL A GYŐZELEMÉRT! Válságos idöket élünk, a szabadságért felkelt nép fegyverét elnémította a sztálinista imperializmus túlereje. (...), XI. 19. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 213. (indigóval gévelt eredeti a kiragasztás nyomaival).
- g / MAGYAR POLGÁROK, KATONÁK, TISZTEK. A forradalmi ifjúság hozzátok üzen. Ne higgyetek a kormány hazug szövegeinek. (...), XI. 24. Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 183. (gévelt másolat).
- 7 1956 enciklopédiája. A magyar forradalom és szabadságharc 1956. X. 6–december 12. CD-ROM Bp. 1999. A CD-n tévesen szerepel Obersovszky első fokú ítélete (4 év).
- 8 LUKÁCSY 1990. 203. old. i.m. 2. jegyz.
- 9 Obersovszky Gyula emlékezete és szóbeli közlése szerint ezek valószínűleg „A Forradalmi Ifjúság” aláírású rölapok voltak. Hasonló aláírással több rölapot őriz a gyűjtemény, de mivel ezt az aláírást mások is használták ezekről nem állítható biztosan, hogy Obersovszkyékhoz kapcsolódik.
- 10 A hős kórház templom lesz a hálás szíveknek. (Pósa Zoltán interjúja Obersovszky Gyulával) In: Demokrata 1999. X. 21. 42–43.
- 11 Élünk! A magyar forradalom lapja I. évf. 1. szám, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 187. (3 lap gévelt indigós bírósági másolat)
- 12 Élünk! A magyar forradalom lapja I. évf. 2. szám, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 188. 1–2. (1 leveles 2 oldalas eredeti (kék) stencil, illetve tintával kiegészített gévelt (bírósági) másolat az újságlap első oldaláról)
- 13 Demokrata i. m. 11. Jegyz.

- 14 Élünk! A magyar forradalom lapja I. évf. 3. szám, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 189. (2 lap gépelt indigós bírósági másolat).
- 15 Élünk! A magyar forradalom lapja I. évf. 4. szám, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 190. (2 lap gépelt indigós bírósági másolat).
- 16 Ltsz.: Iratgy. 1957 / 126.
- 17 Nyilatkozat. (Javaslat) A Magyar Ifjúság legfontosabb szervezeteinek ideiglenesen választott megbízottai, akik az ifjúság döntő többségét képviselik, megerősítjük az ifjúságnak a forradalomban létrejött szervezetét. (...), XI. 29. Ltsz.: Röplapgy. 1958 / 300.
- 18 Jelszavunk: A PARASZTEGYSEG! Ennek mielőbbi sikeres megvalósítása érdekében az ország összes mezővárosaiban és falujában meg kell szervezni a paraszttanácsokat. (...) Ltsz.: Röplapgy. 1957/190. (gépelt bírósági másolat).
- 19 Élünk különkiadás A „MAGYAR FORRADALMI IFJÚSÁG LAPJA”, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 193. 1-2. (2 lap gépelt indigós bírósági másolat)., 1958 / 549. (1 leveles 2 oldalas eredeti stencil).
- 20 Élünk! A magyar forradalom lapja, I. évf. 6. szám, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 191. (2 lap gépelt indigós másolat), 68. 125. (1 leveles, 2 oldalas eredeti stencil).
- 21 MAGYAR ASSZONYOK, LÁNYOK! ANYÁK! Gyönyörű forradalmunkat fasizmusnak, ellenforradalomnak bélyegzi meg a kormány. (...), DRÁGA ÉDESANYÁK, ASSZONYOK, LÁNYOK! A budapesti utcákon, tereken friss fakeresztes sírok. Hőseink sírjai. (...) MAGYAR ANYÁK! MAGYAR LÁNYOK! ASSZONYOK! December negyedikén emlékezzünk hősi halottainkra, akiknek vérént ontotta a gyilkos golyó, s akiket romok alá temettek a leomló falak. (...) Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 196., és 1957 / 166 (gépelt indigós bírósági másolat és eredeti stencilezett röpcédulák) Az orosz nyelvű röpcédulák nem azonosíthatóak egyértelműen. Egyikük szövegében talán azonos „A Forradalmi Magyar Ifjúság” aláírású és „Orosz Barátaink! NE LÖJJETEK!” című röplappal. „Beesaptak benneteket. Nem ellenforradalmárok, hanem forradalmárok ellen harcoltok. (...)” Ltsz.: Röplapgy. 1958 / 341 (eredeti stencil, de létezik nyomtatott változatban is).
- 22 Élünk! A magyar forradalom lapja, I. évf. 7. szám, Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 192. (2 lapos gépelt indigós bírósági másolat).
- 23 Élünk! A magyar forradalom lapja, I. évf. 8. szám (fénymásolat az OSZK tulajdonában lévő eredeti stencilezett újságlapról).
- 24 Demokrata i.m. 11. jegyz. A per elindítása idején (1957. január második fele) röplapokat is terjesztettek Obersovszky érdekében: „Munkások! Parasztok! Ifjúság! Magyarország dolgozó népe! Tiltakozzatok az „IGAZSÁG” című lap szerkesztőjének letartóztatása ellen! Ne engedjétek, hogy forradalmi lapunk emlékét bemocskolják! (...)”.
- 25 STANDEISKY Éva: Az írók és a hatalom 1956–1963. Bp. 1996. 267–68.; LUKÁCSY 1990. 204. old. i. m. 2. Jegyz.; Demokrata i. m. 11. jegyz.
- 26 A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbírósági Tanácsának Péch Géza és 15 társa ellen 1956 X. 4-én hozott ítélete (Nb. XI. 3676/1957) 36. old. Ltsz: Iratgy. 1957 / 273.
- 27 ÉS MÉGIS ÉLÜNK! Ltsz.: Röplapgy. 1957 / 172–173. A Budapesti Fővárosi Bíróság gyorsított különtanácsának (Gys. XI. 2378/1957-3 sz.) 1957. június 21.-én Sipos Zsigmond és 6 társa ellen hozott ítélete. Ltsz: Iratgy. 1957 / 173. 21. old.

The history of the newspaper “Élünk” (“We are Living”) (précis)

by László Baják

The Hungarian National Museum preserves a large number of documents dating back to 1956, which were obtained by taking over the collections of the Modern History Museum (MHM) founded in 1957. The MHM collected most of the material right after the events, the more so since its first greater task in July 1957 was to organize a travelling exhibition in order to “uncover” the counter-revolution. As one of the most important collections of 1956 in Hungary, it preserves a number of unique documents not to be found anywhere else today. The pamphlets made by the revolting group of Gyula Obersovszky, which were confiscated later, can be classed among these beyond question. The perhaps only complete series of the illegal newspaper titled “Élünk” (“We are Living”), edited by Obersovszky, belongs, among others, to this material. It is the Municipal Court of Budapest that has given to the museum the documents- and/or their authentic copies – confiscated at different locations during the investigation.

By 11th November 1956 after, a week of fighting the armed resistance came to an end in Budapest, but the revolution continued by other means. Against Kádár’s puppet-regime raised to power by Soviet troops political power was virtually in the hands of the workers’ councils supporting Imre Nagy. The streets were again swamped by anti-government pamphlets and leaflets. In this situation Gyula Obersovszky, the editor of “Igazság” (“Justice”), set as an aim to revive the revolutionary press. Having asked for a permission in vain after 10th November, he and his partners decided to publish an illegal newspaper with the title “Élünk”. Despite the extraordinary difficulties and the persecution by the authorities, 8 copies of “Élünk” were issued. Besides, Obersovszky took part in organizing the “mute” demonstration on 23rd November and that of the women’s protest on 4th December, and also, took upon the task of editing the Central Workers’ Council’s newspaper. The latter, some printer’s proofs of which were also found in the collection, was confiscated in a semi-finished state by the authorities. Obersovszky was arrested on 6th December. First, in the trial of Ilona Tóth and her accessories he was sentenced to 3 years’ imprisonment for instigation. Later, by the judgement of the appeal court, he was sentenced to death for organizing subversive activities, which was later modified to life sentence because of international protests. He was released by amnesty in 1963.

